

ԳՐԻԳՈՐ ԲԷՕՍԷԵԱՆ

ՊՈՍՏՈՆ - 2022

Հանգուց

Library of Congress Control Number: 2022920032

HARVEST
HASGAKAGH

© 2022 by Krikor Keusseyan.

All rights reserved under International and Pan-American Copyright Conventions.

For information address:

Krikor Keusseyan, 50 Watertown Street, #302, Watertown, MA 02472, U.S.A.

ISBN 979-8-218-09873-5

ԳՐԻԳՈՐ ՔԷՕՍԷԵԱՆ

ՊՈՍԹԸՆ - ԴԵԿՏ. 2022

Այս հատորը պիտի բաղկացնէր չորս ծաւրք, ըստիւր
400 էջի: Եւրոպիո՝ պոետ ծաւր՝ պիտի խլիճ
հիշեմքիւ ամսագրիւ.- զորոքոք ողորոմն ի տեղի
պաշտոնն ամսագրի, թիւքն՝ ձեռքերի ձեռքաւորի,
Արքայիւն Արքայի, Զորի Արքայի, Զորի
Մարտի, Եւ զորքի ի ողորոք: «Համայնքի»
չորս պիտի չիւն տաւիւն հատորով յարմար համայնքի:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հրապարակագրական

Հայ Վրիժառույթեան Նեմեսիսին Հետ - Շահան Նաթալի	11
Ի Յուշ Փրոֆ. Վահագն Տատրեանի - Ինչպէս Գրուեցաւ	
Ցեղասպանութեան Իր Առաջին Հայերէն Հատորը	28
Մամուլը Եւ Ազատութիւնը	34
Ի Յուշ Ժամանակակից Հայ Լրագրութեան	
Տիկնոջ - Արփիկ Միսաքեան	40
Արփիկ Միսաքեանի Հիմուրը	43
Տպաւորութիւններ - Թատրոնը Հայաստանի Մէջ	47
Հայրենի Թատրոն - «Խաչմերուկ»	55
Եգիպտահայ Թատրոն - «Մենք Հայերէն Չենք Գիտեր»	60
Շարժապատկեր	63
Տոմսակ - Խաւարման Գիշեր	65
Ազգային Ցաւեր - Նորագոյն Հերոսներ	67
Տոմսակ - Երուսաղէմ, Երուսաղէմ	70
Քաղաքական Լարախաղացութիւն - Երբ Ներկայ Պետական	
Քարտուղարը Ցեղասպանութեան Ճանաչումը Կը Հետապնդէր	
«Պայքար»ի Խմբագրատունէն	77
Տոմսակ - Թարգմանաբար	81
«Ահ Ու Դող»ի Համանուագ	84
Իրաքէն Ետք... Ֆրանսա	87
Ձինագնդակ Վրէպը	90
Բարերարութիւններու Երկդիմութիւնը	95
LES CHANSONNIERS	100

Երգիծանկարներ - Գծագրութիւններ

Սիմոն Սիմոնեան	107
Ինքնաերգիծանկար	108
Ռիթա Պալեան	109
Սոնա Ներկիզեան	110
Rachel Grant	111
Հայր Գրիգոր Մագսուտեան	112
Աստղիկ Գալուստեան	113

Մեծ Մայրս՝ Թրֆանտա Քեսեյան	114
Գրիգոր Քեսեյանի դիտումը Ենովք Լաչինեանի կողմէ	115
The Man from Texas - by Gene Langley	116

Մեղուածանճն

Ծանօթութիւն Պզտիկ Պատմութեան Համար - Ինչո՞ւ Գծուած Էին Այս Երգիծանկարները	119
Երգիծանկար Թիւ 1	126
Երգիծանկար Թիւ 2	127
Երգիծանկար Թիւ 3	128
Երգիծանկար Թիւ 4	129
Երգիծանկար Թիւ 5	130
Երգիծանկար Թիւ 6	131
Երգիծանկար Թիւ 7	132
Երգիծանկար Թիւ 8	133
Երգիծանկար Թիւ 9	134
Երգիծանկար Թիւ 10	135
Երգիծանկար Թիւ 11	136
Երգիծանկար Թիւ 12	137
Երգիծանկար Թիւ 13	138
Երգիծանկար Թիւ 14	139
Երգիծանկար Թիւ 15 - Ֆրոփչը	140

← Երապուրանգերան

ՀԱՅ ՎՐԻԺԱՌՈՒԹԵԱՆ ՆԵՄԵՍԻՍԻՆ ՀԵՏ

ՇԱՀԱՆ ՆԱԹԱԼԻ

- Գիտե՞ս, ըսաւ քարեկամներէս Դոկտ. Մարգալետ Մարկոսեան, թէ Նաթալի հոս կ'ապրի:

Պոստոն վերադարձիս իրարու հետ նոր կը հանդիպէինք: Ապշած էի եւ թերահաւատ:

- Շահա՞ն Նաթալին: Ո՞ր:

- Հո՛ւս, Ուոթըրթաուն:

Հայ ժողովուրդին յետ-եղեռնեան վրիժառութեան ոգին մարմնաւորող եւ անոր խոր-

հրդանիշը դարձած դէմքը, ուրեմն, Ուոթըրթաուն կ'ապրէր, եւ ցարդ ոչ ոք այդ մասին խօսած էր ինծի: Մարգալետին յայտնեցի փափաքս ամէն գնով զինք տեսնելու:

- Քիչ մը դժուար է,- ըսաւ:

Դժուարութիւնը, գրեթէ արգելքը, առաւելաբար կու գար Տիկին Նաթալիէն, որ կ'ուզէր արտաքին աշխարհէն պաշտպանել իր ամուսինը զանազան պատճառներով, նաեւ՝ անոր առողջութեան խնայելու համար յաւելեալ յուզումներ, որովհետեւ գիտէր այցելողներուն նպատակը:

- Այսուհանդերձ, կը փորձեմ,- խոստացաւ Մարգալետ:

Մի քանի օր ետք իր ծայնն էր հեռաձայնէն.

- Բախտաւոր ես: Տիկին Նաթալին Լոս Անճելըս գացեր է իր աղջիկը եւ թոռնիկները տեսնելու, իսկ օրիորդ Նաթալի սիրով ընդառաջեց առաջարկին, հաւանութեամբը իր հօր:

Նոյն երեկոյ երբ Մարգալետին հետ կը մտնենք իր տան սեմէն ներս, Նաթալի ոտքի կ'ելլէ իր լայն բազկաթոռէն: Ակնոցներու ետեւէն նախ խորաթափանց նայուածք մը ուղղակի աչքերուս: Ո՛վ է սա լիբանանահայ գրողը որ զինք այնքան կ'ուզէ եղեր տեսնել: Քունքերուն երկու կողմերէն ժայթքող սպիտակ առատ մազերու խուրճերը, որոնք եթէ գազաթին չբաժնուէին լերկութեամբ, տպաւորութիւնը պիտի ձգէին առիծի բաշերու: Գիշերազգեստին վրայէն հագած էր թեթեւ փայլփլուն պատմուճան մը, քառակուսի կարմրաւուն նախշերով: Իսկ ես, իմ կողմէս, քիչ մը ապշած կը դիտեմ զինք: Ահա՛ այդ առասպելական Նեմեսիսը, որ Իթթիհատի դահիճներու եւ առաջին հերթին՝ դահճապետ Թալաաթի սատակումը կազմակերպող ղեկավար ուժն էր Պերլինի մէջ: Տարտամօրէն գիտեմ նաեւ թէ Նաթալին շատ ատելի է քան իր այս հանրաճանօթ մասը, որպէս նկարագիր եւ վրիժառական ծրագիր, համապատասխան՝ Եղեռնի ահաւորութեան: Նայուածքէս չէր պակսեր նաեւ զարմանք մը. այս հսկան արտաքինապէս անհամեմատ փոքրակազմ էր: Այդքան պայթուցիկ ուժ գերճնշուած՝ այսքան ամփոփ կազմին մէջ:

Կարդացած էի իր երկու յուշագրական հատորները - *Արամ Երկանեանի Յուշերը* եւ *Այսպէս սպաննեցինք*: Նպատակս էր նաեւ գոնէ անոնցմէ դրուագ մը լսել - եւ «Կենդանացած տեսնել» - ուղղակի աղբիւրէն. բաբախուն նկարագրական մը՝ Պերլինի ահաբեկչութիւններէն - Թալաաթի, Ճեմալ Ազմիի եւ Տոքթ. Պէհաէտտին Շաքիրի - մէկ պահուն, եւ ապա կարելիի սահմանին մէջ անոնց յաջորդող չճանուցուած, սակայն ատելի հեռահաս եւ պատասխանատու գործողութիւններուն եւ ծրագիրներուն: Նաթալիին հանդիպելու փափաքը մէջս մասնաւորաբար սրած էր, երբ Լիբանանեան քաղաքացիական կոշուած կոիւներուն հետեւանքով Մնացորդացը դարձեալ տուն տեղ ձգած՝ սկսած էր գաղթել, ինչպէս մեր ընտանիքը անցեալ տարի, «Երկիր»ին սահմաններէն դեռ ատելի հեռաւոր ափեր: Մեծ Եղեռնէն 60 տարիներ ետք Թուրքը կը շարունակէր քրքջալի տես արեւմտահայութեան վերջնական քայքայման: Եւ դեռ՝ կը գտնուէինք Հայկական կեանքին մէջ նոր իրադարձութիւններու առջեւ. Հայկական ահաբեկչական նոր կազմակերպութիւններ յառաջացած էին, որոնք կը խորհէին ժառանգաբար ընթանալ Նեմեսիսին ուղիէն, նոյնիսկ ոմանք կու տային անոր անունը եւ կ'որդեգրէին անոր տոհմանունը, որպէս ծածկանուն¹: Իսկ ի՞նչ կը

¹ Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակի (ԱՍԱԼԱ) ղեկավարներուն հաւաքական ծածկանունն էր Յակոբ Յակոբեան: Նաթալիին աւագանի անունն է Յակոբ Տէր Յակոբեան: Միւս կողմէ, Նաթալիի ժառանգին տէր կանգնեցաւ 1933-ին ստեղծուած կազմակերպութիւն մը. «Արեւմտահայ Ազատագրութեան Ուխտ», կազմուած անապատներէ վերադարձածներէ: «Գաղտնի Բանակ»ին զուգահեռ ահաբեկչական գործողութիւններ կը կատարէր նոյն շրջանին ստեղծուած երկրորդ կազմակերպութիւն մը. «Հայկական Յեղասպանութեան Արդարութեան Մարտիկներ» (աւելի ուշ՝ «Հայ Յեղափոխական Բանակ»), դաշնակցական: Նաթալի իր Շահան անունը առած է Պոլսոյ Պէրպէրեան վարժարանի իր տնօրէնէն՝ Շահան Պէրպէրեանէն, ինչպէս Շահան Շահնուր: «Նաթալի» մականուանման տարբեր բացատրութիւններ տուած են: Անոնցմէ մէկը ռոմանթիք մեկնութիւն մը ունի. երիտասարդ արուեստագէտի - Նաթալի բանաստեղծ էր եւ գրող - հոգին, որուն առաջին տպագրուած գրութիւնը կը վերաբերի Պետրոս Դուրեանին, սիրեր է, պատկերով, Սերպիոյ գեղեցիկ

մտածէր այդ մասին, ինքը՝ Նեմեսիսը:

Այս յառաջացեալ տարիքին իսկ Նաթալիի ծայնը այնքան իրայատուկ թափ մը ունէր, առողջանութիւնը՝ ազդու, արտայայտածէր՝ տպաւորիչ: Ամէն բառ շեշտաւորուած էր, ընդգծուած, պիտի ըսէի նաեւ՝ եղանակաւորուած եւ երանգաւորուած. Թուրքը կը դառնար Թոմարը, պարզ «եւ» շաղկապն իսկ այլապէս կ'իմաստաւորուէր որպէս Ե՛ւ...: Ասիկա ներքին ապրումի մը հարազատ արտայայտութիւնն էր անշուշտ, բայց թերեւս քիչ մըն ալ կ'առնչուէր անոր *Պոսթըն Ինիվըրսիթի*ի ուսանողութեան տարիներուն, 1910-1912, երբ ան կը հետեւէր գրականութեան եւ Պղատոնի փիլիսոփայութեան առընթեր՝ Շէյքսպիրի տրամաթիք դասընթացքի, առանց սակայն երբեք դրսեւորելու դոյզն թատերականութիւն մը: Լաւա մը միայն իր հարազատ ժայթքը կը պատկերէ: Շուրջ մէկուկէս ժամ տեսակցութենէ ետք, ո՛չ իր ուժեղ ծայնը, ոչ ալ պատումին թափը կը մատնէր յոգնութեան երեւոյթ: Տեսակցութեան ամառտին, սակայն, ցաւագինօրէն կ'ափսոսայի փախցումը բացառիկ առիթին մասին. նօթեր չէի առած - չէի յանդգնած առնել: Իսկ յիշողութեամբ գրուածը պիտի դառնար կիսատ-պռատ յօդուած մը, անհարազատ, խորքին մէջ անիմաստ, որուն նմանը շատ գրուած պէտք է ըլլար տարիներու ընթացքին: Վերջին վայրկեանին կ'ընեմ յանդուգն այլ թերահաւատ առաջարկ մը- Կրնայի՞ յաջորդ օրը կրկին գալ արձանագրիչ գործիքով մը...

- ... Այո՛:

Զրոյցը տեղի կ'ունենայ 10 Նոյեմբեր 1977-ի երեկոյեան: Նստած եմ - Մարգարէտին հետ - դիմացը անոր՝ որ հրահանգած էր Սողոմոն Թէիլիրեանին. *«կը պայթեցնես գանկը թիւ 1 ազգասպանին եւ չես փորձեր փախչիլ, կը կանգնիս ոտքդ սարակին վրայ»*: Այդ պատճառով է որ Թալէաթի սպանութեամբ, 15 Մարտ 1921, ունեցանք կամովին ձերբակալուած «Թէիլիրեանի Դատաւարութիւնը», իր միջազգային ուզուած արծազանգներով, որ խորքին մէջ դատաւարութիւնն էր Երիտթուրքերուն եւ անոնց ոճրագործ ղեկավարներուն:

Արձանագրիչին կոճակը չսեղմած, սակայն, նախապայմանը կը դրուի. *«Պիտի հրատարակէք միայն մահէս ետք»*: Միջանկեալ «գրաքննութիւն» ալ տեղի կ'ունենայ. զրոյցի ընթացքին, երկու անգամ կը դադրեցուի արձանագրութիւնը. «այս խօսելիքներս չէք հրատարակէք»: Արձանագրութիւնը չհրատարակեցի իր մահուընէ ետքն ալ, երբ խմբագիրն էի «Պայքար» շաբաթաթերթին: Չեմ գիտեր եթէ երբեք այսօր, 38 տարիներ ետք, իր կողմէ այդ արգելքները պիտի դրուէին, բայց գիտեմ թէ երբ գրի կ'առնեմ զրոյցը, իմ կողմէ նաեւ անհրաժեշտ կը նկատեմ անհրաժեշտ խմբագրում մը որոշ յապաւումներով...:

* * *

- *Պերլինի ահաբեկումներուն, սկսելու համար առաջինէն՝ Թալէաթի հաշուեյարդարէն, գեպինը արդէն պատրամսք էր, երբ հոն գացիք Նեմեսիս գործողութիւնը ղեկավարելու համար:*

թագուիի Նաթալին (1859-1941): Պարագաներու բերումով առած է նաեւ երկրորդ անուն մը՝ Ճոն Մահի, որ կը թարգմանուի որպէս Մահուան ոգի:

- Ո՛չ: Գետինը պետք էր պատրաստել: Բայց կային հայ երիտասարդներ: Կար մէկը, որ Փարիզ եկած էր ժողովի եւ Պերլին կը բնակէր, Հայկ Օհանեան, պարսկաստանցի, նշանաւոր հարուստի զաւակ. բայց ան իր հաճոյքներուն համար հոն կ'ապրէր: Հոն գտնուող հայ սքանչելի տղոցմէ կար Զաքարեան [Բարսեղ] - արեւելեան Պարսկաստանէն, Պուլկարիա եկած Ընդհանուր ժողովին, եւ որ չէր վերադարձած ու անցած էր Գերմանիա: Սորված էր եւ կը խօսէր հիանալի գերմաներէն, ընկերային ջերմ զրուցող մըն էր եւ ինձմէ շատ աւելի հին դաշնակցական: Նոյնպէս դաշնակցական սքանչելի տղոցմէ կար ուրիշ երիտասարդ մը, Յակոբ Զօրեան, Պոլսոյ Կեդրոնականի ուսանող, Եղեռնի ատեն պահուլտած, բոլոր իրադարձութիւններուն ծանօթ: Պատերազմէն ետք եկած էր Պերլին եւ կ'ուսանէր Համալսարանի մէջ: Կար նաեւ Եգիպտոսէն Լիպարիտը [Նազարեանց], որ որպէս քարտուղար կ'աշխատէր Պերլինի Հայաստանի Դեսպանատան մէջ եւ նոյն ատեն կը հսկէր դեսպանին վրայ, քանի դեսպանը, Ճէյմզ Կրինսֆիլտ², կէս հայ մըն էր, հօրը կողմէն անգլիացի: Լիպարիտը գրող էր, շատ նուրբ արուեստագէտ մը, իւրաքանչիւր բառ կը քննէր, կը զննէր: Սողոմոնը Ամերիկայէն Պերլին կանչուեցաւ հոն գտնուելէս երկու ամիս ետք: Ան արդէն որոշուած էր եւ իր հետ տեսնուեցայ վերջին շաբաթը Ամերիկան չձգած: Սողոմոնը ահաբեկչական փորձառութիւն ունէր, 18-19 տարեկանին մասնակցելով Սեբաստացի Մուրատին «Մէկ հայ, մէկ ոսկի» ծրագրին՝ մէկ ոսկի՝ ազատուած ամէն հայու դիմաց: Երբ Երզնկան գրաւուեցաւ, այդ շրջանը Մուրատին յանձնուած էր: Իսկ անշուշտ բոլորը, Սեպուհի հրամանատարութեան ներքեւ գտնուող շրջանները նաեւ, ենթակայ էին Անդրանիկի հրամանատարութեան:

Սողոմոնին ուղին կ'անցնի Երզնկայէն Կովկաս, Փարիզ, Պոլիս, ուր կը սիրահարուի հնչակեան աղջկան մը: Այս աղջիկն է որ Սողոմոնը կ'առաջնորդէ ահաբեկչական մէկ գործունէութեան³, որուն մէջ ան աչքի կ'իյնայ Մերճանոֆի կողմէ: Գրիգոր Մերճանոֆ⁴ Պոլսոյ մէջ ահաբեկչական գործերուն գլուխն էր:

² Ասոր մասին Նաթալի կը վկայէ. «Մէկը այն սքանչելի հայերէն, որ հակառակ [ըլլալուն] անգլիացի հօր զաւակ, հայ էր ուղեղով, սիրտով, ծուծով եւ արիւնով ... եւ մինակը այդ օրերու հայ դեսպանատուներու մէջ, որ եւրոպական միտքով կրնար արդարացնել դիւանագէտ բառը իր բովանդակ իմաստին մէջ», (Տե՛ս «Գիրք Հայրուցման եւ Մայրուցման, Ահաբեկիչ Արամ Երկանեանի Յուշերէն», Բ. տպագրութիւն, էջ 142, Հրատարակութիւն Ազդարար օրաթերթի, Պէյրութ 1954 - ասկէ ետք՝ «Գիրք Հայրուցման»): Նոյն տեղ Նաթալի կը յայտնէ նաեւ նուազ գնահատական միտք մը կուսակցական դիւանագէտներու մասին, որոնք կը հնազանդին աւելի կուսակցական ուղղութեան, քան թէ երկրին շահերուն:

³ Հաւանաբար կ'ակնարկուի Յարութիւն Մկրտիչեան անուն հայու մը ահաւոր մատնութեան: Այս վերջինը թուրք իշխանութիւններուն յանձնած է իր պատրաստած 250 հայ երեւելիներու ցանկը, ուր կը գտնուի նաեւ Կոմիտասի անունը, որոնք ձերբակալուեցան եւ մեծ մասամբ զոհուեցան: Սողոմոն Թէհլիրեանի (1987-1960) կը յանձնուի անոր մաքրագործումը: Այս աղթի նշենք նաեւ թէ Մարտ 1920-ին, նոյնպէս Պոլսոյ մէջ, այս անգամ Արշալիր Շիրակեանի (1902-1973) պարտականութիւնը կ'ըլլայ սպաննել Վահէ Իհսան (Եսայեան) անունով ուրիշ մատնիչ մը, որուն պատրաստած ցանկին վրայ 1915-ի Ապրիլին հայ մտաւորականներու փաղանգը անհետացաւ:

⁴ Գրիգոր Մերճանոֆ (1890- ?) ծնած է Էտիրնէ ռուսահպատակ ծնողքէ: 1917-ին

Ապա Պոլսոյ քեմալական այդ փախ-փախի օրերուն այդ աղջիկն ալ Փարիզ կու գայ:⁵

- Նեմեսիս անուամբ գործողութիւնները, Պերլինէն Հոռմ, Թիֆլիսէն Պոլիս, անշուշտ մաս կը կազմէին Կուսակցութեան պաշտօնական որոշումին:

- Թուրքը բնաջնջած էր մեզ, իսկ մեր նպատակներէն մէկն ալ ամբողջ աշխարհը մեր դատով, մեր հարցով զբաղեցնելն էր, ոտքի հանելը: Թուրքիոյ պարտութեամբ, Զինադադարէն ետք Դաշնակից ուժերը որոշած էին պատժել կառավարութեան Իթթիհատական բոլոր ղեկավարները: Ո՛չ միայն անոնք, այլ բոլոր վալիները, բոլոր ոստիկանապետները, բոլոր անոնք որոնք հայկական կոտորածներուն մէջ բաժին ունեցան պիտի դատուէին: Ասոր համար է որ Անգլիացիները անոնցմէ 125 հոգիի չափ Մալթա տարին⁶: Ազգերու Լիկան ալ ուրիշ գործ կ'ընէր: Կը մտածէի թէ ոճրագործներէն անոնք որ անգլիացիները բռնած են՝ անոնք արդէն պիտի դատուին, իսկ անոնք որ փախած էին՝ անոնք ալ ես մաքրեմ: Խորհիլը չէր բաւեր, այլ պէտք էր գործել: 1919-1920-ին, ուրեմն վաթսուն տարիներ առաջ, երբ ես 33 տարեկան էի, շատ դժուար էր որ մարդիկ մտածէին թէ ես բան մը կ'ըսեմ եւ ըսածս չեմ ըներ⁷: Եւ ինծի համար ուժի մը

պատասխանատուն է Ահաբեկչական մարմինն: Հոռմի մէջ պատրաստած է Սայիտ Հալիմի սպանութիւնը, զոր պիտի գործադրէ Արշալիր Շիրակեան: Եղած է Կեդրոնական Կոմիտէի անդամ Պոլսոյ եւ Ֆրանսայի մէջ: Կը հեռանայ Կուսակցութենէն Բ. Աշխարհամարտի վաղորդայնին: Կը մեռնի Ֆրանսա:

⁵ Թալէաթի ահաբեկումի աշխատանքներուն մասնակից Հայ տղոց ընդհանուր թիւին մասին տրուեցաւ տարտամ պատասխան մը: Պերլին եկած են նաեւ Սեթօ Ճելլալեան (Երեւանի ոստիկանապետը) եւ Հրաչ Փափագեան, որ կարելոր դեր մը կ'ունենայ որպէս լրաբեր, ջարդարարներուն վրայ գաղտնի աչք եւ ականջ: Իր այս առաքելութեան առթիւ կը թրքանայ նաեւ ... ֆիզիքապէս ու կը դառնայ Մեհմետ Ալի: Անուններու այս շարքին հետաքրքրական է նաեւ նշել թէ ահաբեկումին նախապատրաստական աշխատանքներուն իրենց մասնակցութիւնը բերած են, առանց տեղոյն վրայ գործողութեան մասնակցելու, երեք քսանամեայ անգուշակելի տղաք, որոնք հետագային պիտի դառնային հանրաժանօթ արուեստագէտներ. Օննիկ Աւետիսեան, Ժիրայր Օրագեան (նկարիչներ) եւ Արա Սարգիսեան (քանդակագործ): Նման դեր մը ունեցած է նաեւ Միքայէլ Վարանդեան, Հայաստանի Հոռմի դեսպանը: Տե՛ս. Hrach Dasnabedian. *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun, 1890/1914*. pp. 155, Note 24:

⁶ Դաշնակիցներուն յաղթանակով Զինադադարէն – 30 Հոկտեմբեր 1918 – ետք, Պոլսոյ մէջ կազմուած Պատերազմական Ատեանը կոչուած էր դատելու Յեղասպանութեան պատասխանատուները, գլխաւոր թէ երկրորդական: Բանտարկեալներուն ճակատագիրը յանձնուած էր Թրքական իշխանութիւններուն, որոնք ակներեւ կերպով անվստահելի էին: Արդէն մահուան դատապարտուած (5 Յուլիս 1919) գլխաւոր դահիճներէն հինգը՝ Թալէաթ, Էնվէր, Ճեմալ, Տոքթ. Շաքիր եւ Տոքթ. Նազըմ, նաեւ ոստիկանապետներ՝ Պէտրի եւ Ազմի, գուշակելով իրենց ճակատագիրը, յաջողած էին խոյս տալ Գերմանական մարտանաւով մը: Անգլիացիները նախընտրեցին իրենց ձեռքին մէջ առնել միւսներուն ճակատագիրը եւ անոնցմէ շատերը բանտէն առեւանգելով փոխադրեցին Մալթա կղզի, որ Միջերկրականի վրայ Անգլիական ռազմա-կայան մըն էր:

⁷ Խօսքնապահութեան մասին Նաթալի ունի կարճ բանաստեղծութիւն մը. - *Խօսքըս խօսք է. բարեկամի թէ թշնամու ես տամ զայն. / Այսօր ալ, երբ մեկտաղով կը ծախեն*

պէտք ունէի, եւ այդ ուժը ունէի արդէն- Դաշնակցութիւնը: Թէեւ այդ շրջանին անկման մէջ էր, սակայն իր մէջ կը հաշուէր փորձառունքը, կառավարական, նախարարական, վարչական եւ այլ պաշտօններ վարողներ: Դաշնակցութեան 9-րդ Ընդհանուր ժողովը, որ գումարուեցաւ Երեւանի մէջ 1919 Սեպտեմբերին, որոշեց պատժել Յեղասպանութեան յանցագործները: Ուրեմն, կը ստեղծուի Պատասխանատու Յանձնաժողով մը, եւ կը հիմնուի Նեմեսիս⁸ վրէժխնդրական ծրագիրը: Գործողութիւններուն պատասխանատուն ես եմ, օգնական ունենալով Գրիգոր Մերճանֆը: Կը հետեւի գլխաւոր ոճրագործներու հաշուեյարդարը:

(Հարց տուի, հակառակ ընթերցանութիւններէս ունեցած տեղեկութիւններու, թէ ինչպէ՞ս գործադրուեցան, օրինակ, զոյգ ահաբեկչութիւնները Տոքթ.Պէհաէտտին Շաքիրի եւ Ճեմալ Ազմիի, ձեռամբ՝ Արամ Երկանեանի եւ Արշաիր Շիրակեանի, քանի որ ինքն էր մահափորձերուն կազմակերպիչը, մանրամասնութիւնները համակարգողը եւ անտեսանելի անկիւնէ մը գործողութեան հսկողը: Հիանալի էր տեսնել թէ ինչպէս այս ծերունին, առանց ճիգի յանկարծ ոտքի կանգնեցաւ - Նեմեսիսը կը ծերանա՞յ - եւ մի քանի քայլ յառաջանալով՝ «Սեպեցէք որ, ըսաւ, Պերլինի փողոցն ենք, ուշ գիշեր է, թուականն է 17 Ապրիլ, 1922: Դէպի իրենց տունները ուրախ-ուրախ խօսակցելով կը քալեն զոյգ ոճրագործները իրենց ընտանիքներով: Տիկին Թալէաթի (արդէն «այրիացած» շուրջ տարի մը առաջ Թէհլիրեանին ձեռամբ) երկու կողմերն են զոյգ ճիւղները: Ժամեր հսկողութենէ եւ սպառիչ սպասումներէ ետք՝ վերջապէս անոնց կը հետեւին մեր երկու տղաքը: Մօտենալով ուժգին անդին կը իրեն Տիկին Թալէաթը եւ կը լսուին կրակոցները»: Նաթալիի «ատրճանակը»⁹ յանկարծ կ'առնէ անհրաժեշտ ուղղութիւնը):

- *Զանազան պատճառներով, արտաքին թէ ներքին, կը դադրին կամ կը դադրեցուին ահաբեկչութիւնները, սակայն դուք մտածեցիք շարունակել այլապէս, աւելի մեծ թափով: Զիս հետաքրքրողը այդ շրջանի կուսակցութեան ներքին վէճերը չեն, այլ ծագած գաղափարախօսութեան եւ ուղղութիւններու հիմնական տարբերութիւնները:*

ու կը գնեն:/ Խօսքըս խօսք է: Ես տէրն անոր ու ծառան./ Խարոյկներու վրայէն/ Կը դառնամ շուրջն, ինչպէս երկիրն արեւին:/ Ու դարերը քայլերուս մէջ կը քալեն. / Հի՛ն, այրուծի այն դարեր, / Երբ/ Բանն Աստուած էր... (ՆՇՄԱՐ, Շահան Նաթալիի Գրական, Հասարակական Յիսնամեյ Կեանքին, 1953, Տպարան «Պայքար»):

⁸ Գործողութեան ընդհանուր պատասխանատուն է Արմէն Գարօ, որ Պոստոն կ'ապրէր: Արմէն Գարոյի (Գարեգին Բաթըրմանճեան, 1872-1923) անունը կը տարածուի 1896-ին Պոլսոյ Պանք Օթթօմանի գրաւման ժամանակ: Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք կ'ընտրուի Օսմանեան Խորհրդարանի անդամ: Ապա Հայաստանի Հանրապետութեան դեսպան է ի Ուաշինկթըն: Կուսակցութեան ազդեցիկ առաջնորդն է Ամերիկայի Կեդրոնական Վարչութեան: Նաթալիի ընտրութիւնն է Ծրագրին «Նեմեսիս» անուանումը, Յոյն վրէժխնդրութեան աստուածուհիին անունով: Զայն երբեմն գործածած է նաեւ որպէս գրչանուն:

⁹ Այս առթիւ Նաթալի ծանօթագրութիւն մը ունի, ուր կը նկարագրուի ահաբեկիչի մը անվրէպ յաջողութեան ձեւը. «Ահաբեկչական ռազմավարութիւնը» (Տե՛ս «Գիրք Հատուցման», էջ 119):

- Թուրքը մեզ ազգովին բնաջնջեց, իսկ մենք պատասխանատու մի քանի ոճրագործներ հետապնդելով եւ սպաննելով – ինչ որ պետք էր, անշուշտ – հակադարձաձ չէինք ըլլար, ոչ ալ մեր նահատակներուն վրէժը լուծած: Մեր հարցը, մեր դատը լուծուած չէր ըլլար: Պէտք էր համապատասխան միջոցներու ձեռնարկել- ական ընդ ական եւ հարուածել ամբողջական ձեւով: Պէտք էր հատուցումը: Ասոր համար ծրագիր մը մշակած էի: Փարիզի Ընդհանուր 10-րդ Ժողովին մէջ, 1924-ին, անցուցեր եմ այդ տեսակէտը իբր որոշում: «Ձէնքը» չեմ ցուցուցեր: Ընդհանուր Ժողովին երթալէ առաջ հոս, Ամերիկայի մէջ, գաղափարը սաղմնային վիճակի մէջ կար: Հոն գացի որպէս պատգամաւոր, որպէս անդամ Պատասխանատու Մարմին¹⁰, որ հինգ հոգիէ բաղկացած էր Փարիզի Ժողովին սկիզբը- Սիմոն Վրացեան, Ռուբէն Տէր Մինասեան, ես, Ահարոն Սաչաքլեան¹¹, եւ... (Նաթալի տեղոյն վրայ չիշեց անունը, բացի ըսելէ թէ ան Երեւանէն սկսեալ Վրացեանի «մարդն» էր): Ընդհանուր Ժողովին ներկայ էին 20-22 պատգամաւոր, ինչպէս սովորութիւն է, քանի բոլորը ներկայ չեն կրնար ըլլալ: Ամերիկեան պատգամաւորներէն Ժողովին դրուած հարցն էր «*Ինչպէ՞ս կոռուի Թուրքին դէմ*»: Ուզեցին գիտնալ մանրամասնութիւններ: Չէինք կրնար տալ, բայց առաջարկեցինք որ ընտրուի յանձնախումբ մը, երեքէն-հինգ հոգի, եւ մենք անոր կը ներկայացնենք մեր ծրագիրը: Եւ այդ հինգին ներկայացուած եւ միաձայնութեամբ ընդունած ծրագիրը կը նկատուի Ընդհանուր Ժողովի որոշում, առանց երբեք որ յետոյ մանրամասնութեամբ ներկայացուի Ժողովին: Պայման էր հինգին միաձայնութիւնը: Բոլորն ալ Յանձնախումբին

Նաթալի երիտասարդ տարիքին:

¹⁰ Արմենիա: Հայաստանի յետխորհրդային առաջին տարիներուն, Հայաստան գտնուող Դաշնակցականներու խմբաւորումը նաեւ կը նկատուէր մասնաւոր կարեւոր շրջան մը, որ պատգամաւորներ կը դրկէր Ընդհանուր Ժողովներուն: «Երկիր»ը, գոնէ մինչեւ 1924-1925-ի 10-րդ Ընդհանուր Ժողով, ստորերկրեայ գործօն պայքար կը մղէր Հայաստանի ազատագրութեան համար, յանուն Միացեալ, Ազատ եւ Անկախ Հայաստանի, տալով զոհեր: Այդ թուականէն ետք կառոյցներու եւ ուղղութիւններու փոփոխութեան հետ փոխուեցան նաեւ միջոցները, մինչեւ տարբաղադրում:

¹¹ Ահարոն Սաչաքլեան (1879-1964): Դաշնակցութեան Ամերիկայի Կ.Կ.-ի անդամ եւ Նաթալիի գործակից: Կազմակերպիչ Նեմեսիսի գործողութիւններուն ֆինանսաւորումին: Վերջերս իր թոռնուհիին կողմէ իր մասին լոյս տեսաւ հատոր մը, ուր հրատարակուած են նաեւ ցարդ անտիպ նամակներ. Marian Mesrobian MacCurdy, *Sacred Justice: The Voices and Legacy of the Armenian Operation Nemesis*: 407 էջ:

մաս կազմելու թեկնածու էին: Գրաւոր գաղտնի քուէարկութեան ընտրեալներուն անունը նաեւ գաղտնի պիտի պահուէր ընտրողներէն – ձեւակերպութիւն մըն է, քանի որ ամէն ոք պիտի գիտնայ ընտրեալները: Ընտրեալ հինգ հոգին եւ Ժողովին ատենապետ Լեւոն Շանթը կ'առանձնանանք: Հինգէն Ռուբէն Տէր Մինասեան¹², ոտքի եղունգէն մինչեւ մագերուն ծայրը հակառակ էր: Սիմոն Վրացեան¹³ նոյնպէս: Ժողովը կը տեւէր երկար, երկար, համոզելու համար: Յետոյ, ինչպէս նախապէս Երեւանի Ժողովին ըսած էի, «Դաշնակցութեան թշնամին Թորքն է, Թորքէն առաջ, Թորքէն զատ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան թշնամին Թորքն է: Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը իր ծնունդով, իր էութեամբ անոր համար է: Եթէ այդ չըլլար, Դաշնակցութիւնը արդէն Դաշնակցութիւն եղած չէր ըլլար: Վերջ»: Հինգերու Ժողովը կ'երկարէր ու կ'երկարէր. խօսիր, խօսիր, խօսիր... : Իսկ մասնակից մալաթիացի Ահարոն Սաչաքլեան, որ այն ատեն «Հայրենիք»ի մէնէճըրն էր, մինչեւ որ բերանը բանար...: Սիկառէթի տուփը կը հանէր, թըք, թըք կը զարնէր, «ընկերներ, կամաց, կամաց, կ'ըսէր»: Ես քիչ անգամ տեսեր եմ իր նման մէկը: Ռուբէնը քիւրտերու մասին ծրագիր ունէր, քիւրտերը, քիւրտերով պիտի փրկենք: Քիւրտերը թուրքերու դէմ ոտքի պիտի հանենք: Իրենք իրենց կոիւր պիտի տանին, եւ իրենց կոռուին պիտի ազատուինք նաեւ մենք:

- Ա՛յս էր իր թէզը: Քիւրտերը...

- Այդպէս կը հաւատար: Եւ յանկա՛րծ, անսպասելիօրէն, Սաչաքլեանը պոռթկաց, կատղած էր: «Եթէ, ըսաւ, դուք երեքդ այսօր մեր երկուքին ըսածին համաձայն չըլլաք, ես առաջարկը Ընդհանուր Ժողովին պիտի տանիմ»: Հիմա մէկ Պիոռո կար: Չկար այլեւս Արեւելեան եւ Արեւմտեան Պիոռո: Ես արդէն ըսած էի, Ամերիկան կը դարձնենք Պիոռո, Եւ Ամերիկայի կը յանձնենք մեր ծրագիրը: Անսպասելի էր մեր ըսածը: Շշմեցան: Դրամը Ամերիկայէն կու գար...: Դաշնակցութիւնը նիւթապէս ոտքի պահողը Ամերիկան էր: Համաձայնեցան մեզի: Եւ ինծի յանձնուեցաւ հինգերուն որոշումը Ընդհանուր Ժողովին փոխանցելու դերը: Հետեւաբար՝ «Ընդհանուր Ժողովը կը յայտարարէ. Միաձայնութեամբ ընդունուած է թուրքերուն դէմ պայքարելու որոշումը, գործածելու՝ ամէն զէնք: Մեր կռուին մէջ չկայ ոչ մէկ զէնք որ արգիլուած է»: Հիմա քրտական խնդիրն ալ կար, որ օրակարգին մաս կը կազմէր: Քիւրտերը զէնք ունին, մարդիկն ալ ունին, սակայն չունին այն տարրերը որոնք կարենան զիրենք պաշտպանել արտաքին աշխարհին, եւրոպական պետութիւններուն մօտ: Ռուբէնին մտածումը այն է՝ թէ

¹² Ռուբէն Տէր Մինասեան (1882-1951): Ծնած է Ախալքալաք: 1907-ին Տարօնի նահանգին կոիւններուն, երբ Գէորգ Չաուշ կը մեռնի, ինք կը ստանձնէ մարտիկներուն ղեկավարութիւնը: Հանրապետութեան օրով Հայաստանի Պաշտպանութեան նախարար է: 1919-ին կ'ընտրուի Պիոռոյի անդամ եւ մինչեւ կեանքին վերջը կը շարունակէ մնալ այդ պաշտօնին վրայ: Կը գրէ Յեղափոխականի իր յուշերը 7 հատորով:

¹³ Սիմոն Վրացեան (Գրուզինեան, 1882-1969): Կը ծնի Նախիջեւան: Կ'ուսանի իրաւագիտութիւն Սան-Փէթըրսպուրկի Համալսարանին մէջ: Ա. Հանրապետութեան վերջին վարչապետն է երբ իշխանութիւնը կը յանձնէ համայնավարներուն: Կը գլխավորէ Փրկութեան Կոմիտէն Փետրուարեան ապստամբութենէն ետք: Հեղինակն է «Հայաստանի Հանրապետութիւնը» հատորին:

Դաշնակցութիւնը իր ուժը պիտի դնէ ի սպաս քիւրտերուն: Ասոր դէմ ալ մեր երկուքին կողմէ առաջարկն էր, թէ քիւրտերը անհրաժեշտ ուժը ունին ներքնապէս ապստամբելու, իսկ արտաքին ճակատին վրայ մենք ունինք Արմէնիա¹⁴, Երկրորդ Միջազգայնականը, արտաքին յարաբերութիւններ որ ջատագովէ անջատ Քիւրտիստանի գաղափարը: Մենք այդ փրոփականտը կ'ընենք արդէն, մտածելով որ այդ կը տկարացնէ թրքական ուժը: Ուրեմն այս ուղղութեամբ Ընդհանուր Ժողովը կ'որոշէ Քրտական փրոփականտը ընել, սակայն գործնապէս անոնց կռիւին հետ բացարձակ կապ չունենալ: Երբ կու գայ կարգը Պիւոն ընտրելու, իմ անունս ալ կը դնեն: Մարդիկ կան որ հոգի կու տան Պիւոնի անդամ ընտրուելու համար, բայց ես կ'ըսեմ թէ չեմ ուզեր ըլլալ: Կողմնակից էի, սակայն, որ խնայողութեան համար բաղկացած ըլլար հինգ անդամով եւ ոչ թէ անցեալի եօթը կամ ինը կամ տասնմէկ անդամներով: Կ'ուզէի որ այդ հինգ անդամներէն իրաքանչիւրը ստանձնէր ղեկավարութիւնը Ժողովին առնուած մէկ գլխաւոր, էական եւ հիմնական որոշումին,- Հինգ տարբեր որոշում՝ հինգ տարբեր բացարձակ պատասխանատու: Շատ լաւ կը յիշեմ որ Վահան Նաւասարդեան¹⁵, որ Ժողովին ներկաներէն էր, ինծի ըսաւ Ժողովի ընդմիջումին. «Քո անունը, Շահան, պէտք է դրուի թեկնածուներու շարքին, եւ պէտք է որ ընտրուիս: Առանց ընտրութեանդ, Թուրքին դէմ կռուելու հարցը՝ զէրօ:»: Պատասխանեցի թէ ինծի համար առնուած որոշումը սրբութեանց սրբոց է, եւ ես կը դառնամ Պիւոնի մէկ զինուորը որ ինքզինք կը տրամադրէ: Ինչ որոշում որ տրուի՝ հոգիով եւ մարմնով ամբողջութեամբ մէջը կ'ըլլամ: Այսուհանդերձ Վահանին խօսքը ինծի շա՛տ մտածել տուաւ. ուրեմն, կրնա՛յ ըլլալ որ Թուրքին դէմ կռուելու Պիւոնի ընտրած պատասխանատուն, ներսի իր համախոհներու մեղսակցութեամբ, չգործադրէ Ընդհանուր Ժողովին որոշումները, անոնք որքան ալ նուիրական ըլլան, մինչեւ չորս տարի յաջորդ ընտրութիւն, անկէ ետքն ալ այս կամ այն չքմեղանքները ընէ նոր Ընդհանուր Ժողովին: (Նաթալի կասկածելու այլ պատճառներ ալ ունի, քանի Դաշնակցութեան արեւելահայ եւ արեւմտահայ ղեկավարութեանց միջեւ շատոնց առկա լարուածութիւնը կը սաստկանար: Դեռ Ընդհանուր Ժողովէն առաջ Ռուբէն Տէր Մինասեան եւ գործակիցներ՝ արդէն մտածած են - Նաթալիի բառերով - «Ամերիկան իրենց ճանկը առնել» եւ այս միտումով իրենց ծանօթ դէմքերէն Ռուբէն Դարբինեան¹⁶ արդէն Պարսկաստանէն եկած է Ամերիկա որպէս «Հայրենիք»ի խմբագիր, ներսէն աշխատելու

¹⁴ Շրջան մը Դաշնակցութեան Պիւոն դադրած է գոյութիւն ունենալէ, եւ զինք փոխարինած է «Պատասխանատու Մարմին»ը: Պիւոն վերականգնուած է 10-րդ Ընդհանուր Ժողովի աւարտին, 1925, հետեւեալ կազմով- Սիմոն Վրացեան, Ռուբէն Տէր Մինասեան, Շահան Նաթալի, Շաւարշ Միսաքեան, Արշակ Զամալեան:

¹⁵ Վահան Նաւասարդեան (1886-1956): Ծնած է Շուշի, Արցախ: Եղած է Ա. Հանրապետութեան Խորհրդարանի անդամ: Հանրաժանօթ էր որպէս երկարամեայ խմբագիրը Գահիրէի «Յուսաբեր» թերթին, որ շրջան մը կը սեպուէր Պիւոնի անպաշտօն խօսնակը:

¹⁶ Ռուբէն Դարբինեան (Արտաշէս Զիլինգարեան, 1882-1968): Կը ծնի Զաւախք: Դատական նախարար է Սիմոն Վրացեանի վարչապետութեան օրով: 1922-ին Ամերիկա գալով կը ստանձնէ «Հայրենիք»ի խմբագրութիւնը մինչեւ իր մահը: «Հայրենիք» ամսագիրները կը մնան յիշատակելի:

համար¹⁷: Անոր պաշտօնն էր նաեւ Թուրքին դէմ գործողութիւնները շեղեցնել եւ դարձնել՝ «Քրտական» հարց: Խռովիչ հեռանկար: Միշտ Նաւասարդեանի խօսքը իր մտքին մէջ է. «Առանց քու ընտրութեանդ Թուրքին դէմ կռուելու հարցը՝ զէ՛րօ»: Նաթալի Ժողովին կը յայտարարէ- «*Ընկերներ, ընտրեցէ՛ք զիս*»):

- Վերադա՛րձ Ամերիկա, կը շարունակէ Նաթալի: «Հիմա դրամի ալ պէտքը կար: Ծրագիրը Կեդրոնական Կոմիտէի կամ Պիւռոյի դրամով չէ որ սկսաւ եւ յառաջ գնաց: Ինծի կ'իյնար ճարը գտնել»: (Շահան Նաթալի բաւական մանրամասնութեամբ կը պատմէ ստեղծուած գաղտնի «Յատուկ Ֆոնտ»ին մասին, որուն «որեւէ մէկը միջամուխ չէր կրնար ըլլալ»: Կու տայ գլխաւոր նուիրատուին անունը. Նիւ Եորքէն Աշոտ Թիրեաքեան, որ իր եղբօր հետ ժառանգած է միլիոնատէր Թաւշանճեանի [Յովհաննէս] գորգավաճառատունը: Թաւշանճեան, որուն կինը հօրաքոյրն է Թիրեաքներուն, 1904-ին սպաննուած է Վերակազմեալ Հնչակեաններու կողմէ, երբ մերժած է անոնց դրամ տալ: Գորգավաճառատան մէջ որպէս պաշտօնեայ դրուած է Սողոմոն Թէիլիրեանը, ազատ արձակուած՝ Գերմանիայէն):

- Օր մը Աշոտը Սողոմոնին կ'ըսէ, կ'ըսէ Նաթալի, թէ ինք՝ Սողոմոնը՝ ազգային հերոս մըն է, որ Թալէաթը զգեստեց, լա՛ւ, «սակայն մեզի ուրիշ բան պէտք է, ուրիշ, ուրիշ, ուրիշ...»: Սողոմոն կը պատասխանէ թէ այդ մասին պէտք է խօսի Շահանին: Ես կը ճանչնայի միայն Աշոտին յեղափոխական հայրը, երբ «Հայրենիք»ի խմբագիր էի պատերազմի տարիներուն, իսկ Տոքթ. Թիրեաքեան կ'աշխատակցէր թերթին եւ «Կոչնակ»ին [«Հայաստանի Կոչնակ», շաբաթաթերթ, Պոստոն]: Աշոտը իր հօրմէն նպաստաւոր խօսքեր լսած պէտք է ըլլար իմ մասին եւ ոչ թէ ուրիշէն, որովհետեւ միայն կուսակցական ներքին շրջանակ մը տեղեակ էր իմ մասին: Երբ որ Թալէաթը սպաննուեր է, հոս նոյնիսկ Կեդրոնական Կոմիտէն տեղեակ չէ թէ Շահանը տեղւոյն վրայ է, Պերլին, բացի Զաւէնէն [Նալպանդեան] եւ Պիւռոյի անդամներէն: Աշոտը ինծի պէս վրէժխնդիր ոգի ունէր եւ մանր բան չէր սիրեր: Նիւ Եորք գլուխ գլխի մեր հանդիպումին հարցուց մտածումս: «Մենք, ըսի, որոշում ունինք Թուրքին դէմ կռուելու համար ո՛չ մարդկային, ո՛չ աստուածային օրէնքներ ընդունիլ: Բոլոր զէնքերը մեզի համար գործածելի են: Բայց գիտե՛ս, ըսի, մենք անոր համար առանձին ֆոնտ մը ունինք, մեծ գործը մեծ ֆոնտ կ'ուզէ»: Աշոտը խանդավառ է: «Ես, կը պատասխանէ, քո՛ւ անունիդ, Շահան Նաթալի, ամիսը հինգ հարիւր տոլարի չէք մը կը ղրկեմ: Ո՛չ կ'ուզեմ որ քու բարեկամներդ զիս տեսնեն, ո՛չ կ'ուզեմ որ իմ բարեկամներս քեզ տեսնեն: Դրամը կը ղրկեմ քու անձիդ»: Չէքը ամէն ամիս

¹⁷ Նաթալիի համար Դարբինեանի գաղափարները խորթ էին: Զրոյցի ընթացքին ըսաւ. «Դարբինեան «Հայրենիք» ամսագրի մէջ 12 թիւով գրեց «Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները» խորագրեալ շարքը: Ժողովներու ընթացքին քանի՞ անգամ լացուցեր եմ Դարբինեանը: Ամերիկայի Պարզամաւորական Ժողովին, 100 հոգիի մասնակցութեամբ, դարձեալ ուղղա՛կի ըսեր եմ - որովհետեւ երբ ես բան մը պիտի ըսեմ, կոնակէն չեմ ըսեր. 'Դարբինեան'ը, իր դեգերումները կրնայ ուզածին պէս ընել, իր առաջնորդութեամբ կրնայ կուսակցութիւն մը կազմել: Դարբինեան'ը կրնայ ամէ՛ն տեղ ըլլալ, ամէն կուսակցութեան մէջ ըլլալ, բացի Դաշնակցութենէն: Դարբինեանը դաշնակցական չէ՛»: Դարբինեանի վերոյիշեալ գրութիւնը կարդալ՝ «Հայրենիք» ամսագիր, Նոյեմբեր 1922-Հոկտեմբեր 1923:

կանոնաւորաբար կը հասնի Պոստոն, իսկ իմ բացակայութեան «Հայրենիք»ի խմբագրատունը որոշուած անձին: 1921-1922-ի ատենները, տղարը տղամը էր: Այսպէս երկու, մօտաւորապէս երեք տարի կանոնաւորաբար վճարումը, շարունակուեցաւ: Անշուշտ դրամ կը հաւաքուէր նաեւ ուրիշներէն: Աշոտին հետ խօսեցանք նաեւ ծրագրին գոյատեւման եւ զարգացման մասին: «Իմ մտածումս է, ըսի, կարգ մը ոստաններուն մէջ չորս ուսանող պահել, պայմանաւ որ գիտական ճիւղին հետեւին»: «Գիտականը» բժշկութիւն կամ նմանօրինակ մասնագիտութիւն չէր, այլ իմ Գիծս: Անոր համար կը բաւէր ամիսը 200 տոլար, 50 տոլար իւրաքանչիւր ուսանողին համար: Աշոտ ասոր ալ համաձայն էր: Գումարը ինծի Փարիզ կը հասնէր, իսկ երբ պէտք է Պէյրութ երթայի, տուի Խատիսեանի¹⁸ հասցէն, եւ անոր՝ չորս ուսանողներուն անունները՝ երեքը Փարիզի Սորպոնը, մէկը՝ Պերլին: Խատիսեանը իսկապէս եւրոպական մտքով քաղաքական մարդ մըն էր: Իրեն պատուիրեցի կանոնաւոր կերպով իւրաքանչիւր ուսանողին ամսական 50 տոլար դրկել.- ... «Հաշիւը ա-մե-նայն ման-րա-մաս-նութեամբ կը պահես, որպէսզի երբ որ վերադառնամ ինծի ներկայացնես: Չպահեցիր... դուն գիտես: Վստահութիւնս պիտի արդարացնես, եւ Պիւռոյի ոչ մէկ անդամ տեղեակ պիտի չմնայ»:

- Այս պատկերին մէջ ո՞ր է Սողոմոնը:

- Սողոմոնը ահաբեկիչ մըն է, եւ մենք այլեւս այդ կարգի ահաբեկչութիւնը յարմար չէինք տեսներ: Ծրագրին յաջողութեան համար իրենց օժանդակութիւնը բերին Ամերիկայէն Ահարոն Սաչաքլեան եւ Զաւէն Նալպանդեան, որ իր կարգին Ամերիկեան բանակին մէջ գիտական ճիւղին հետեւող մըն էր:

- Բայց դուք դադրեցաք Ամերիկա ապրելէ:

- Ծրագիրին գործադրութեան համար ես դուրսն էի, Ամերիկայէն դուրս: Ամէն տեղ էի, ամէն տեղէն կը ծրագրէի, սակայն ո՞ր երկիրն ալ ըլլայի (Հնդկաստանի ծրագիրը չիրականացաւ, այնքան որ դէպքերը իրարու խառնուեցան: Յետոյ ես Պիւռոյէն ալ հրաժարեցայ արդէն.... ի՞նչ որ է)¹⁹, պատասխանատուն ես էի, եւ

¹⁸ Ալեքսանտր Խատիսեան (1876-1945), ուսանած է բժշկութիւն: Եղած է քաղաքապետ Թիֆլիսի: Միացած է Դաշնակցութեան 1917-ին: Արտաքին Գործոց նախարար է Քաջազնունիի վարչապետութեան օրով, ապա վարչապետ՝ Ապրիլ 1919-Մայիս 1920ին: Հանրապետութեան անկումէն ետք կը հաստատուի Ֆրանսա:

¹⁹ Նաթալի Կուսակցութեան Պիւռոյէն կը քաշուի 1927 թուականին, իսկ Կուսակցութենէն կը հեռանայ 1929-ին: Իր կարգին՝ Պիւռօն զինք շարքերէն կ'արտաքսէ 1931-ին: Նաթալի եւ Պիւռօն հակոտնեայ արմատական ուղղութիւններ ընդգրկած էին. մէկ կողմէն Թուրքիոյ դէմ անտեղիտալի եւ կեդրոնացած պայքարի հաւատամքը, միւս կողմէ միջազգային «Պրոմէթէ»ական գիծը: Նաթալին աչքի փուշն է մասնաւորաբար Ռուբէն Տէր Մինասեանին եւ Սիմոն Վրացեանին, որոնք նոյնիսկ կը նսեմացնեն Նաթալիի տիրական դերը ահաբեկչութիւններուն մէջ, ի հարկին յուշագրութիւններ գրաքննելով: Զրոյցին ընթացքին Նաթալի ժպիտով կը պատմէ նաեւ հետեւեալը. «Մինչեւ 1924 թուական երեք անգամ կախակայուած եմ, մէկ անգամ՝ Կեդրոնական Կոմիտէն քննադատած ըլլալու համար: Բոլոր տղաքս, իմ հետեւորդներս որոնք մէջն էին, կրնային իրենց ոտքին տակ առնել ինծի դէմ որոշում տուողները, կրնային զանոնք սատկեցնել յաջորդ Ընդհանուր Ժողովին մէջ, քանի ինծի պէտք ունէին

դրամը միայն Ամերիկայէն դուրս կ'ելլէր իմ ցուցմունքովս: Նիւթական միջոցները ապահովելու կողքին, պէտք էր պատրաստուիլ բռն ծրագրին: Ես արդէն խօսած էի Արշակին [բժիշկ Պօղոսեան]²⁰ հետ եւ իր համաձայնութիւնը առած: Պուկարիոյ մէջ լաւ ծանօթ էի Արշակին, որ Սեբաստացի Մուրատին աջ բազուկն էր: Պուկարիայէն առաջ ալ Պոլիս էր: Արշակը իսկական յեղափոխական մըն էր: Ան շատ լաւ կը ճանչնար մարդիկը, ինձմէ աւելի լաւ: (Միջանկեալ, Նաթալի Պէյրութի մէջ կ'ամուսնանայ նոյնպէս գիտական ճիւղի հետեւած երիտասարդուհիի մը հետ, Անժէլ: Իրեն համար կրկնակիօրէն իտէալ ընտրութիւն մը: Անոր հետ կը «պտտի» որպէս զոյգ, որպէս ծածկոց, բայց նաեւ որպէս գործակից: Այս ձեւով Անժէլ կը ներգրաւուի գործողութիւններու մէջ: Նաթալի կը կրէ նաեւ ատրճանակ մը ձայնը «համրացնող»ով (silencer).- «Իմ տղոցմէս մի քանին կ'աշխատէին զինագործարաններու ներքին կողմը»: Անժէլն է որ ատրճանակը մէջքին կապելով կը բերէ Փարիզ: Տղաքը նոյնպէս կը պատրաստեն ձեռքի գաւազան մը, որ արտաքնապէս անկասկածելի, բայց որ սուրի պատեան մըն է, անհրաժեշտ ինքնապաշտպանութեան համար»²¹ թրքական գնացքներու մէջ: Նաթալի ընտանեօք Փարիզ կը փոխադրուի):

- Այնտեղ նշանաւոր համալսարան մը կայ. Սորպոն, կը պատմէ Նաթալի: Համալսարանին քիմիագիտական *փիլարդմընդին* մէջ կար հայ գիտնական մը, բաժանմունքին գլուխը²², որ ինծի ծանօթ էր Պոլսէն: Փարիզ եկած էր նաեւ Արշակը, որուն պէս մէկու մը մասնաւոր օգնութիւնը ունեցայ ... իրեն պէս մէկու մը՝ առանց որուն... : Արշակը, թէեւ բժիշկ, վեց ամիս զարգացաւ Սորպոնի հայ մասնագէտին մանրէաբանութեան բաժանմունքին մէջ: Իմ կարգիս,

Ծրագրին համար: Յամենայն դէպս, յաջորդ ժողովը ո՛չ միայն կը դադրեցնէ կախակայումը, այլ նաեւ զինք պատգամաւոր կ'ընտրէ Երեւանի 9-րդ Ընդհանուր Ժողովին:

²⁰ Արշակ Պօղոսեան իր բժշկական վկայականը ստացած է Պէյրութի Բժշկական Ֆաքիլթէն: Մասնակից է, Սեպուհի կողքին, Սեբաստացի Մուրատի Երզնկայի գոյամարտին եւ աղետալի նահանջին: (Տե՛ս. Անդրանիկ Չելեպեան, *Յեղափոխական Դէմքեր*, Միշիկըն, Ա.Մ.Ն. 1991: էջեր 311-370):

²¹ Ան որ տեսած է ամերիկեան դասական Gilda շարժանկարը, Ռիթա Հէյուըրթ-Կլէն Ֆորտ խաղարկութեամբ, աւելի յստակ գաղափար մը կ'ունենայ այս զէնքին մասին: Ի դէպ, մանրավէպ մը. Նաթալի անբաժան է իր «գաւազանէն» նոյնիսկ Փարիզ Պիտոյի ժողովներուն ատեն: Բայց ղեկավար գործակիցներէն ոչ բոլորն են որ ասկէ հանգիստ կը զգան: Օր մը երբ ջղային տագնապէ մը – որ մաս կը կազմէր իր հիւանդութեան – ետք ուշքը կը վերագտնէ, կը տեսնէ թէ «գաւազանը» աներեւութացած է, «կորսուել է» անվերագտանելիօրէն...: Նմենսիսը հեզնօրէն կը խնդար: Մեր կողմէ կը մաղթենք որ այդ պահուած – յուսանք – գաւազանը օր մը իր թաքնարանէն դուրս հանուի մաս կազմելու համար Ազգային թանգարանի մը: Նոյնպէս՝ իր մասնաւոր ատրճանակը, անձնուէր հայ երիտասարդներու գործ:

²² Հաւանաբար կ'ակնարկուի Փրոֆ. Առաքել Չաքրեանին, պոլսահայ, որ Սորպոնի Մանրէաբանական բաժանմունքի գլխաւորն էր: Փրոֆ. Չաքրեան օգտակար եղած է նաեւ որբահաւաքի աշխատանքներուն մէջ: Վահան Թէքէեանի հետ իր լուսանկարը հրատարակութեան յանձնած է Շահնուր, իր Թէքէեանի նուիրում «Ոսկիէ Կշիռը» գրութեան հրատարակութեան առթիւ: Տե՛ս. Շահան Շահնուր, *Բաց Տոմարը*, Մատենաշար «Յառաջ», 1971, էջ 67:

աշխատանքիս մէջ գոնէ տարրական գիտելիքներու իրազեկ ըլլալու համար Պոստոնէն գացած էի Փրավիտենս (Րոտ Այլընտ նահանգ) եւ 6 ամիս աշխատած հիւանդանոցին մէջ: Արշակը Պէյրութէն եկաւ Հալէպ մեզի միանալու: Ուրեմն ծրագրին պատրաստութիւնը տեսնուած է, կը շարունակէ Նաթալի: Ամէն գործիչ, գիտական ուժ իր տեղն է եւ տարբեր երկիրներու մէջ: Որպէս Պիւտոյի անդամ Փարիզ նստած կարելի չէ գործել, որոշում գործադրել: Կրնաս շատ շատ գրասենեակ երթալ, նստիլ, խօսիլ, խօսիլ: Եւ ասիկա գործ եղաւ: Ես պիտի մեկնիմ Արեւելք: Գործին կատարումը Թուրքիոյ սահմանը երթալով կ'ըլլայ, իսկ Հալէպը կարելոր կեդրոն էր: Յետոյ նաեւ Հալէպի մէջ կար Հրայրը(?): Երկաթուղագիծը որ Պոլսէն կը սկսէր եւ կ'երկարէր դէպի Պաղտատ, կ'անցնէր սուրիական սահմանէն- մէկ գիծը թրքական հողէն կ'անցնէր միւսը՝ սուրիական: Ես կը գտնուէի երկաթուղիին վրայ (անբաժան իր «գաւազան»էն եւ ատրճանակէն): Ունէինք սքանչելի տղայ մը, տիգրանակերտցի, կարծեմ կօշիկի գործով կը զբաղէր: «Հայրէ» կ'ըսէի, եւ ամէն ինչ ձգելով կ'երթար նշանակուած պաշտօնին- երկաթուղագծին վրայ «ջուր» ծախել: **Մարդիկ ջուր կը խմեն, չէ...**

- Հետեւանքնէ՞րը...

(Կը սկսի համատարած ախտ մը, եւ թերթեր կը սկսին արձագանգել այդ մասին: Նաթալի կ'ըսէ թէ թրքական թերթերէ վկայութիւններ պահած է այդ մասին):

- Իսկ յետոյ՞:

- 1926-ի կէսերուն հեռագիր մը կը ստանամ Պիւտոյէն, Փարիզէն. «Շատ անհրաժեշտ է ներկայութիւնդ», Քիւրտերը - եղեր - կ'ուզեն Դաշնակցութեան հետ խօսիլ»: Քիւրտերը, Պաղտատէն, ըսեր են թէ կ'ուզեն Դաշնակցութեան հետ գործակցիլ Թուրքերու դէմ: Ինծի տուին Յանձնարարագիր-պաշտօնաթուղթ մը - թուղթերուս մէջ պահած եմ - որ Պաղտատ երթամ եւ խօսիմ քիւրտերու հետ: Իրենց ըսի թէ ես այս գործէն արդիւնք չեմ տեսներ, եւ եթէ կ'ուզեն ուրիշ մը թող դրկեն: Բայց եթէ իրենք գան, ժողովին ներկայ կ'ըլլամ: Իմ գործս արդէն տասը հատ Շահանի պէտք ունի: Դեռ իմ Պէյրութ գտնուած միջոցիս ինծի լուր դրկեցին որ քիւրտերը Հալէպ եկեր են, հետեւաբար Հալէպ երթամ: Չգացի: Նորէն հեռագիր մը...

(Արձանագրիչը դարձեալ պէտք էր դադրեցնել...: Որոշ է թէ Ռուբէն-Վրացեան երկեակ եւ Նաթալի ձգտուածութիւնը իր ծայրաստիճանին կը հասնէր: Կ'ուզուի վերջ տալ Նեմեսիսին աշխատանքներուն, իսկ Նեմեսիս ալ դէ՛մ է խմորուող ուղղութիւններուն, ինչպէս թրքամէտ «Պրոմէթէ»ին: Նաթալի ի վերջոյ կը հրաժարի Պիւտոյէն - արդէն զինք փոխարինողը պատրաստ է²³ - սակայն

²³ «Դաշնակցութեան մէջ սովորութիւն մը կայ, ըսած էր Նաթալի: Աւանդականօրէն Պիւտոյի անդամ մը, որ կը սպաննէ եւ կրնայ սպաննուիլ, իր փոխանորդը նշանակած կ'ըլլայ: Եթէ մեռնի, իր ժառանգորդը զինք կը փոխարինէ մինչեւ որ լրանայ չորս տարուան շրջանը: Կարօ Սասունին, հաշուրուելիք մարդ մըն էր, մէկը՝ որ Ամերիկա եկած էր որ գործողութեամբ ոտքը շտկուի, եթէ կարելի է: Սասունի կաղ էր: Զինք հիւանդանոց դրած էինք, ծանօթացած էր շրջանակին եւ կացութեան: Կարօն կրնար օգտակար ըլլալ: Կարօն իմ փոխանորդը նշանակեցի (խնդրեմ)... Այսպէ՛ս, քեզ այն

կ'ուզէ շարունակել իր ծրագիրը իր համախոհներով: Բայց...)

- Բա՛յց, կ'ըսէ Նաթալի, մի քանի տարի ետք կու գայ 1929-ի ամերիկեան անիծեալ տնտեսական տագնապը: Աշոտ - նիւթական այդ մշտահոս աղբիւրը - կը կորսնցնէ ամբողջ ունեցուածքը, Նիւ Եորքէն Լոս Անճելըս, եւ կը մնայ շապիկով: Յետոյ կամաց կամաց ինքզինք կը գտնէ, սակայն «Ծրագիր»ին շարունակման համար այլեւս շատ ուշ է- Եթէ միայն Աշոտը մնացած ըլլա՛ր, կը բաւէր ամիսը իր հազար տոլարը...:

.....

Կը խօսինք մեր հասարակական կեանքի մասին- Նոյն շրջաններուն Դաշնակցութեան ծոցին մէջ ծագած նախապատերազմեան ալեկոծումներուն մասին: Կը յիշուին Ֆրանսայի Մարտկոցը, Լիբանանի մէջ Խոսրով Թիւթինճեանը²⁴, որուն հետ անձնապէս ծանօթ էի ընտանեկան շրջանակի հանդիպումներով: Թիւթինճեան, որ դաշնակցութեան կողմէ որպէս պետական երեսփոխան կորսնցուց իր աթոռը ի նպաստ Մովսէս Տէր Գալուստեանին, որ «վստահելի եւ հաւատարիմ» էր Կեդրոնին: Թիւթինճեանին հետեւորդները չէզոքացուած կամ լուծ էին:

- Ես ինքզինքիս երբեմն կը մտածեմ: Հիմա, հրապարակի վրայ ունինք մտաւորականներ, բժիշկներ, եւ ուրախ եմ անոր համար: Հիմա այդպիսիներուն թիւը շատ է: Միայն շատ կը ցաւիմ որ ասոնք շատ ուշ մնացին, սկսելով Խոսրովէն: Խոսրովը կը ճանչնամ Երեւանէն, 9-րդ Ընդհանուր Ժողովէն, 1919-ին:

- Ի՞նչ կը խորհիք որ կուսակցութիւնները պէտք է ընեն եւ չեն ըներ, կամ գոնէ պէտք է որ փորձեն ընել եւ չեն փորձեր:

- Ձեռնարկներ կ'ընեն, կը խօսին, խորհելով որ այդ ձեւով Հայաստանը կը փրկեն: Կը քաջանան: Իմ մտածումներս գործադրութեան դնող ուժ չունինք հայ իրականութեան մէջ, որովհետեւ արմատական մտածումներ են: Կրօնքներ, կուսակցութիւններ, գործունէութիւններ շատ են: Անոնք պէտք է ըլլան, սակայն արմատական միջոցներով է որ մենք կրնանք բաներ իրականացնել: Հիմա երբեմն երիտասարդներ ինծի կու գան եւ բաներ մը կ'ըսեն: Ուրախ եմ զանոնք լսելով, հայերէն կը խօսին, հայրերնին մայրերնին կը ճանչնամ, ընտանիքին մէջ հայերէն կը խօսին, բայց... . «Ա՛յ տղայ, կ'ըսեմ, քանի տարեկան ես»: Դուրս կու գայ որ իրենք դեռ չծնած, այդ բոլորը ոչ միայն ես փորձեր եմ, այլ իբր գործ կատարեր եմ: Իրեն կ'ըսեմ մի՛ խօսիր, գնա՛ ըրէ, որովհետեւ եթէ այդ չընես, ուրիշ բան չկայ ընելիք: Հիմա ուրիշ խումբ մը ելեր է...

- Հայաստանի Ազադագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակ...

- Այո՛: Եանիքեան²⁵, որ ոմանց ցոյց կը տրուի նաեւ որպէս Նաթալիի

ձեւով մը կը բռնեն, որ ամէն կողմով կապեն, կապեն, կապեն որ չշարժիս: Ես վստահութիւն չունէի Պիւռոյի անդամներուն վրայ»:

²⁴ Խոսրով Թիւթինճեան, վանեցի, փաստաբան, հրապարակագիր: Դատախազ Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան օրով: 30-ական թուականներուն Լիբանանի մէջ պետական երեսփոխան, այլախօհ դաշնակցական:

²⁵ Գուրգէն Եանիքեան (1895-1984): Ծնած է Էրզրում: Յեղասպանութեան զոհ կ'ըլլան

մտածելակերպը, անոր ոգին: Եթե երբեք Եանիքեանին հանդիպիմ, անոր մէկ հարցում ունիմ.- Եանիքեան, դո՛ւն միլիոններու տէր ես եղեր, խելացի, ճարպիկ, հնարամիտ, այնքան որ դեռ Ամերիկա չեկած, Եգիպտոս գտնուած միջոցիդ իսկ, ամերիկեան կառավարութիւնը ուզեր է որ ամերիկեան քաղաքացի դառնաս: Ամերիկեան քաղաքացի, երբ դեռ Ամերիկա ոտք չես կոխած: Եանիքեան, սիրելիս, 1921-ին քանի տարեկան էիր: 52 տարիները հանեցէք, կ'ըլլայ 26 տարեկան: Երիտասարդ, համալսարան աւարտող, ճարպիկ, եւայլն, եւայլն, մէկը: Ինչպէս կ'երեւի, իր մէջ քաջողական, կախարդիչ ուժ մը կայ եղեր, պատկառանք ազդող: Եւ այդ ամբողջ տարիները, ան յարգուած, յաջողած, մեծարուած անձ մըն է: Սակայն կեանքի մէջ միլիոնները եւ պատին ալ վաղանցուկ բաներ են: Մարդ կը մտածէ իր ետին բան մը ձգել, *եւ Եանիքեան երկու անպէտ մարդ կը սպաննէ*²⁶: Կը բանտարկուի: Եւ հիմա կ'ուզեն Եանիքեանը ազատ արձակել տալ: Ի՞նչ բան ընելու համար: Մինչդեռ հիմա բանտը Եանիքեանին համար ապահովութիւն է. ազատօրէն այցելութիւններ կ'ընդունի, ճառեր կու տայ, կը գրէ: Եթէ դուրս ելլէ, թուրք մըն ալ զինք կը սպաննէ, ի՞նչ կայ որ, որովհետեւ թուրքերը հիմա բաւական բաներ կը սորվին եւ կ'ընեն ալ: Հարցումը կը մնայ- Եանիքեան, եթէ դուք այդ բաները ընէք, Հայաստանը կը փրկուի՞, թուրքէն մեր պահանջածները կը ստանա՞նք: Եթէ այդպէս կը մտածէք, կը նշանակէ թէ պատմութիւնը մակերեսային կարդացեր էք:

- Հիմա, կը շարունակէ Նաթալի, հայկական հարցը կը պաշտպանենք. թուրքին դէմ կը գրուի, կը գրուի, կը գրուի: Թո՛ղ գրուի: Ես այդ բոլոր բաներուն դէմ չեմ, բայց այդ բոլոր բաները ի՛մա չեն: Անոնց մէջ ես դերակատար չեմ: Չե՛մ կրնար ըլլալ: Որովհետեւ անոնց մէջ զբաղուած միջոցիս ես կը մոռնամ ինծի մնացած մտածելու շատ կարճ ժամանակը: Խելագարն ալ նստած մտածելով, մտածելով կը խորհի թէ յանկարծ անոնք մարմին պիտի առնեն: Ես այդ չեմ: Այո՛, ես խելագար եմ, բայց ա՛յդ խելագարը չեմ: Այս ձեւով երբ Մարգալետը, դուք, քանի մը ուրիշներ, երբ կու գան կը խօսին, ըսածներէս շատերը կրնան չբաժնել եւ սակայն չեն ալ առարկեր: Կը մտածեն՝ «ճանը՛մ, այլեւս տարիքը առած մարդ է» (ընդհանուր խնդուք): Շատ լաւ: Ես կեանքը ամէնէն ցած աստիճանէն ամէնէն բարձր աստիճանին ապրած եմ:

- *Բայց միշտ կը շարունակէք հետեւորդներ ունենալ, երիտասարդներ*

եղբայրը եւ ազգականներ: Կ'ուսանի երկրաչափութիւն Մոսկուայի համալսարանին մէջ: Ամերիկայի մէջ հեղինակ է գիրքերու: Յունուար 27, 1973-ին Գալիֆորնիոյ Սանթա Պարպարա քաղաքին մէջ կը սպաննէ թուրք հիւպատոսը եւ հիւպատոսարանի թուրք պաշտօնեան: Իր արարքէն յետոյ ծնունդ կ'առնէ Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակ կազմակերպութիւնը:

²⁶ «Երկու անպէտ արարածներ» բնորոշումը ինքնին ճիշտ է անշուշտ, նկատի առնելով ահաբեկեալներուն պաշտօնները, բացի իրենց խորհրդանշական արժէքէն: Այսուհանդերձ, դեռ կանուխ կը թուի բուն կշիռը կամ արդար գնահատումը ընել, հակառակ իրենց սայթաքումներուն, Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակին եւ Հայկական Յեղասպանութեան Արդարութեան Մարտիկներու զործողութիւններուն, ինչպէս նաեւ անոնց ներգործութեան՝ հայ կեանքի ընթացքին վրայ:

ներշնչել...

- Հիմա, այսքան տարիներ ետք կը շարունակեմ մտածել, իմ միտքը հոտոտողներ կան, եւ կրնամ զանոնք գործածել իսկապէս իսկական հերոսութեան մէջ: Այլեւս մէկ մարդ սպաննելը ինծի հետաքրքիր չէ: Մէկ մէկ սպաննելով եւ յետոյ ձերբակալուելով - անշուշտ գործադրողները քաջեր են - բան չի վերջանար: Այդ բոլորը կը կարդամ, երկրորդ անգամ կը կարդամ շատ անգամ, երրորդ անգամ կը կարդամ, տեսնելու համար թէ այդ բոլորէն ինծի թելադրուած բան մը կա՞յ: Կարդացածներս եւ պահածներս խմբագիրներն անգամ չունին: Սակայն ես կը կարդամ գիտնալու համար թէ անոնք ինծի կ'օգնե՞ն: Այդքան բաներ կան սորվելիք, եւ կարելու է գիտնալ ուրիշին գաղափարը:

- Դուք կը շարունակէք մնալ Նեմեսիսը:

- Այսպէս թէ այնպէս, արդար թէ անարդար, մէկն եմ որ անուն եմ: Երբ ոեւէ մէկ խմբակցութեան գործին խառնուիմ՝ անմիջապէս մեկնաբանութիւններ կը տրուին իմ անցե՛ալը նկատի ունենալով: Եւ ասիկա կը գործածեն իւրաքանչիւրը շահագործելով իմ անցեալի վարկը: Ես որեւէ մէկին վարկս չեմ ծախեր: Գէշ եմ եղեր, անարժան եմ եղեր, բայց եղեր եմ՝ այսի՛նչ: Անցեալի գործունէութեանս պատճառաւ, դարձեր եմ մատով ցոյց տալիք մէկը Դաշնակցութեան մէջ: Յետոյ դուրս ելլելէս ետք այն յանդգնութիւնները, որոնց մասին չէք գիտեր եւ պէտք չէ որ ալ խօսիմ,... ինչ որ է: Բայց անոնք որ այսօր կը մօտենան ինծի առ հասարակ - բացառութիւններ կան այլապէս չեմ խօսիր, ձեզ նկատի չունիմ - իրենց շահուն համար: Ես չեմ ուզեր որեւէ մէկին շահագործման աղբիւր դառնալ: Ինծի կը մօտենան, մէկ երկու հոգի, կը խօսին, յետոյ թերթին մէջ կը գրեն այն որ ես չեմ ըսեր, չեմ ըսած...: Կը ջղայնանամ: Ես պէտք չունիմ խօսելու իմ մասին: Իմ ժամանակս չի բաւեր իմ մտածումէս զատ ուրիշ բանի ալ յատկացնել:

- Ի՞նչ կը մրտաձեք կուսակցութիւններու գործունէութեան մասին:

- Կուսակցութիւնները կ'ընեն բաներ որոնք գիտեն թէ եթէ այդ չընեն ուրիշ բան չունին ընելիք: Չեմ մեղադրեր: Իսկ ես կ'ուզեմ գիտնալ թէ ի՞նչն է իմը: Մէկ բանի մէջ է: Թո՛ւրքը, Թո՛ւրքը, մեզ ազգովին, ազգովի՞ն բնաջնջեց: Թուրքը մեր հօր եւ մօր վերջ տուաւ եւ բնաջնջեց հայութիւնը: Թուրքը պէտք է բնաջնջուի նոյն չափով եւ նոյն տարագով, այլապէս մենք ապահով չենք ըլլար: Չեմ գիտեր թէ ի՞նչ կրնայ պատահիլ: Հայաստանը որ ունինք, միայն այդ է պաշտելիք, անկէ ուրիշ բան չկայ պաշտելիք: Բայց Թուրքը հո՛ն է, Թուրքը հո՛ն է: Ես կը մտածեմ թէ ինչպե՛ս կրնամ այդ ծաւալը իրականացնող գիտը ընել, արմատական միջոցը: Գիտե՛ք, գիտն ալ ունիմ եւ փորձարկած եմ եւ փորձարկութեամբ ալ գիտեմ որ ճիշդ գիտն է, եւ սակայն...: Ես Ամերիկա ի՛նչ գործ ունիմ: Ես Ամերիկա գործ չունիմ: Թուրքին սահմանը, մօտիկը, իմ ամենե՛ն մօտիկ հայրենիքս կ'ըլլայ: Եւ անոր ալ դիրութիւնը կայ:

- Դո՛ւք, Շահան Նաթալի, սեպտեմբեր թէ վերստին 36 տարեկան էք, Պիտոյի անդամ: Կը փոթորկիք վրէժխնդրութեամբ: Կը խորհի՞ք որ ձեր հետեւորդներու խումբով հիմա, Նոյեմբեր 1977-ին, կիրարկելի կը գտնէք 1924-ի ձեր որոշումը միեւնոյն ձեւերով:

- ... Հիմա՞... քիչ...

Բաժանում է առաջ, երբ իրեն կը մաղթէի հարիւրամեակ, յառաջացաւ կթոտ քայլերով, եւ ուժով մը թօթուելով ձեռքս, բառերը մրճահարելով ըսաւ.

- Պիտի ապրիմ մինչեւ որ տեսնեմ Թո՛ւրքին մահը, մինչեւ որ ամբողջական վրէժը լուծուած ըլլայ մեր նահատակներուն:

Շահան Նաթալի պիտի հանգչէր 99 տարեկանին²⁷:

Բայց Նեմեսիսը միշտ կենդանի է:

«Նոր Յառաջ», Փարիզ, 24 Փետրուար, 2015 եւ «Նոր Օր», 19 Մարտ, 2015

²⁷ Շահան Նաթալի կը ծնի Հիւսէյնիկ, Խարբերդի գաւառ: 1895-ի կոտորածներուն կը սպաննուին իր հայրը, մօրեղբայրը եւ ազգականներ: Իր ծննդեան օրը կը փոխէ 14 Յուլիսի (1884), Ֆրանսական մեծ Յեղափոխութեան խորհրդանշական օրուան: Ինը տարեկան որբը, հօր դիակը գրկած, կ'ուխտէ՝ «Երբ մեծնամ»....:

Ապրիլ 24-էն ճիշդ երկու օր առաջ կը կատարուի իր յուղարկաւորութիւնը Պոստոնի արուարձան՝ Ուոթըթաունի մէջ, ուր կ'ապրէր վերջին տասնամեակներուն: Իր մարմինը կը պատանքուի Հայաստանէն բերուած կտաւով, եւ դազադին մէջ կը դրուի բու մը հայրենի հող: Բնական երեւոյթ պիտի ըլլար որ այդ օր հայութիւնը, իր բոլոր հատուածներով եւ դաւանանքներով, մօտէն թէ հեռուներէն, հաւաքուէր իր վերջին յարգանքը ընծայելու անոր՝ որ պահ մը մեր ժողովուրդին արցունքը սրբեց եւրոպական մայրաքաղաքներուն մէջ, բայց եկեղեցին իսկ կիսատ էր....: Հատուածի մը համար, ժամանակին Նեմեսիսին դէմ արձակուած «բանադրանքը» ի զօրու էր նոյնիսկ անոր մահուան օրը, իսկ ուրիշ զանգուած մըն ալ կը տառապէր ազգային յուշագրկումէ: Թերեւս այս երեւոյթին մէջ կը կայանար նաեւ Շահան Նաթալիին մեծութիւնը եւ մեր գթալի փոքրութիւնը (Տ'ես. Գրիգոր Քէօսէեան, Հերոսին Մահը, «Պայքար» շաբաթաթերթ, 30 Ապրիլ 1983):

Ի ՅՈՒՇ ՓՐՈՖ. ՎԱՅԱԳՆ ՏԱՏՐԵԱՆԻ

ԻՆՉՊԵՍ ԳՐՈՒԵՑԱԲ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻՐ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ՀԱՏՈՐԸ

Փրոֆ. Վահագն Տատրեանի հետ ծանոթությունս - եւ եթէ արտօնուի ըսել՝ բարեկամությունս - կ'առնչուի նախ «Պայքար» շաբաթաթերթին²⁸, որուն խմբագրի պաշտօնին կոչուած էի 1982-ին, երբ օրաթերթը վերածուեցաւ շաբաթաթերթի: Մեր կապը զօրացաւ երբ շաբաթաթերթին «փոխարինեց» «Պայքար» ամսագիրը²⁹: Ասոնց միջոցին բարեղէպ առիթը ներկայացաւ նաեւ իրեն հետ ունենալու երկու հանդիպումներ, Պոստոն եւ Նիւ Ճըրզի:

Տատրեան ուշադիր ընթերցող մըն էր «Պայքար»ին, եւ ենթադրաբար՝ ընդհանրապէս հայ մամուլին:

Իր կապը հայերէնին հետ, որ սկսած եւ արմատացած էր իր ծննդավայր Պոլսէն եւ իր Մխիթարեան վարժարանէն, մնաց իր հոգիի հարազատ արտայայտութիւնը, հակառակ հայերէն գիրք չգրելուն, չգրելուն... մինչեւ 1995, որուն մասին պիտի ըլլայ վկայութիւնս որպէս խմբագիր:

Նշեմ թէ իր կրտսեր քոյրն էր վաստակաւոր գրագիտուի Ատրինէ Տատրեան (1913-2002), վերջին շրջանին ֆրանսաբնակ:

Փրոֆ. Տատրեանի հայերէնի հանդէպ սիրոյն մէկ խոր արտայայտութիւնն է հետեւեալ բացիկը - ցաւակցագիրը- երբ «Պայքար» Շաբաթաթերթը իր դռները

²⁸ «Պայքար» շաբաթաթերթը փակուեցաւ 7 Փետրուար 1993-ին պաշտօնական կարգ մը բացատրութիւններով, որոնցմէ մէկն էր «նիւթական դժուարութիւնները», որպէս մէկ ծանօթ ընդհանուր կացութիւնը հայկական մամուլին:

²⁹ «Պայքար» շաբաթաթերթին «փոխարինեց» ամսագիրը շարունակաբար Գրիգոր Քէօսէեանի խմբագրութեամբ: «Պայքար» Ամսագիրին առաջին թիւը (Ապրիլ 1993) կը ներկայանար որպէս գաղափարախօսական-տեսաբանական լուրջ հրատարակութիւն մը: Եւ իսկապէս, հակառակ ՌԱԿ-ի Կեդրոնական Վարչութեան պաշտօնաթերթի իր հանգամանքին, ամսագիրը դարձաւ ազատ բեմ Արտասահմանի թէ Հայաստանի յարգելի գրիչներու համար, բաց դուռ մը՝ բոլոր իմացական պարկեշտ պրպտումներու առջեւ: 1995-ի սկիզբը հրատարակութիւնը Պոստոնէն փոխադրուեցաւ Հայաստան, (ոմանց անճարակ բարբառով՝ «հայրենադարձ» կատարեց), ուր շուրջ երկու տարի եւ ամիսներ շարունակուելէ ետք - վերջին շրջանին անկանոն - դադրեցաւ հրատարակուել: Ամսագիրը կրած էր դիմագիծի որոշ փոփոխութիւն, դառնալով նաեւ գրական:

պիտի փակելի Փետրուար 1993-ին:

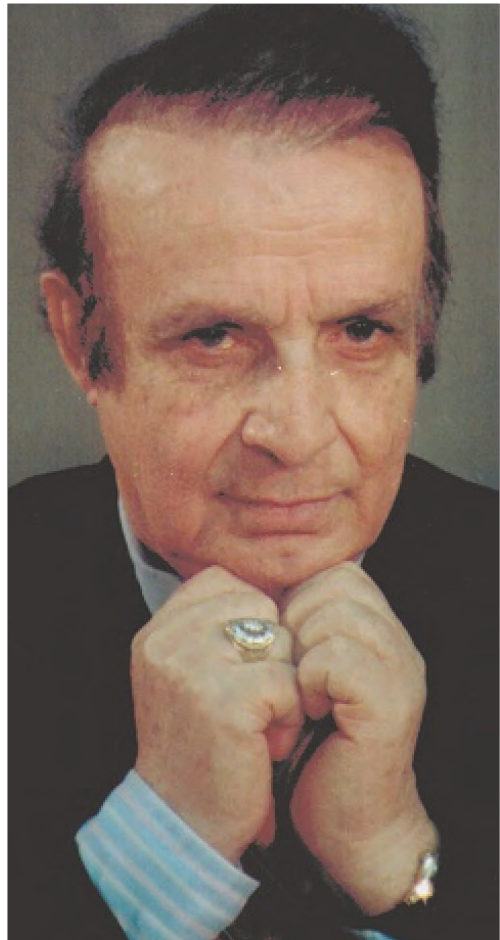
Փետրուար 1, 1993

Սիրելի Պ. Քէօսէեան

Մեծ ցաւով կարդացի ձեր վերջին թիւը. ափսոս այլեւս չպիտի կարենամ վայելել Ձեր զմայելի հայերէնը, որ կ'արտացոլար Ձեր ամէն մէկ խմբագրականին մէջ: Ես ուղղակի կ'ամչնամ որ Մխիթարեանի իմ դասընկերներէս շատեր, որոնք այս ափերը կայք հաստատած են, կը պատկանին այն դասին որուն Արան ակնարկած էր իր յօդուածին մէջ³⁰. հայերէն թերթի բաժանորդագրուելու կարիքէն խուսափողներ:

Ինչպէս Արան շեշտած էր, իբրեւ խմբագիր մեծ կշիռով մը անաչառօրէն կիրարկեցիք եւ յայտնի կ'ըլլայ որ քաջաբար դիմագրաւեցիք ճնշումները՝ գրաքննական տենդով եղած:

*Ի բոլոր սրտէ կը ցաւակցիմ,
Վահագն Տատրեան*

«Պայքար» ամսագրին միտումը պիտի մղէր խմբագրութիւնը որ աշխատակցութեան հրաւերներ ուղղուին կարգ մը ակադեմականներու կողքին՝ երկու ծանօթ գիտնականներու. Փրոֆ. Վահագն Տատրեան եւ Յարութիւն (Արթիւր) Պէյլերեան (Փարիզ), անձնապէս ծանօթ, որ սիրով ընթացք տուաւ հրաւերին: Իսկ առաջինը ընդունեցաւ որ իր անունը նաեւ մաս կազմէ ամսագրին աշխատակիցներու պաշտօնական ցանկին: Կարելոր հաւանութիւնը մը, որ ենթակային կողմէ բարոյական յանձնառութիւն կ'ենթադրէ, ինչ որ իրականացաւ:

Ամէն առթիւ, գրաւոր³¹ թէ հեռաձայնով, իր ուշադրութեան կը յանձնէի ցաւալի պարագայ մը, թէ իր նման հայու եւ հայերէնի քաջատեղեակ անձի մը համար

³⁰ Արայ Գալայճեան. «Պայքար» Շաբաթաթերթը փակուած է» («Պայքար», Փետրուար 27): Արա Գալայճեան խմբագիրն էր ՌԱԿ-ի անգլիատառ օրկան The Armenian Mirror-Spectator-ին եւ մնայուն քրոնիկագիր «Պայքար» շաբաթաթերթին: Խմբագրած եւ հեղինակած է բազմաթիւ գործեր:

³¹ «Պայքար»ի խմբագրութեան շրջանէս ունեցած սկզբնական եւ ապա՝ անգործածելի պզտիկ համակարգիչէս կարելի եղաւ փրկել Տատրեանէն ստացուած ութ տարբեր թուակիրներով գիրեր եւ ինձմէ իրեն ուղղուած՝ երկու նամակներ, որոնց վրայ հիմնուած է այս գրութիւնը:

անբացատրելի պիտի ըլլար եթէ ուղղակի հայերէնով որեւէ գործ չգրէր, եւ թէ ամսագիրը պատրաստ էր հրատարակելու իր որեւէ չափի գրութիւնը:

Վերջին անգամ, 1994-ի սկիզբը, նամակով մը մասնաւորաբար շեշտեցի թէ որքան փափաքելի պիտի ըլլար ամսագրին Ապրիլի թիւին մէջ ընկալել իր առաջին գրութիւնը: Անչափելի եղաւ ուրախութիւնս երբ իրմէ ստացայ 22 Մարտ 1994 թուակիր հեռատիպ մը, ուր ոչ միայն կ'աւետէր ղրկած ուսումնասիրութեան մը լուրը, այլ կը բացայայտէր նաեւ թէ անոր փաստաթուղթերը իրեն նոր եկած էին Թուրքիայէն «գաղտնի ճամբով»: Կը գրէր.

«Հիմա թղթադարին յանձնեցի 18 էջոց ձեռագիր մը եւ յաւելեալ՝ ծանօթագրութեանց էջ մը: Ինչպէս պիտի տեսնէք, իմ սկզբնական նպատակս էր ամբողջացնել երկասիրութիւնը այդ նիւթի մասին. դուք պիտի որոշէիք արոր շարունակական հրատարակութեան հարցը եւ նոյնիսկ զայն առանձին պրակի ձեւով վերահրատարակելու հարցը: Գլխաւոր մակդիրն է՝ Հայկական Յեղասպանութիւնը Յեղ-Պատերազմեան Օսմանեան Խորհրդարանին Մէջ. Հայ Օրինապատկերներու Մեղադրական Ելոյթները³²: Երկու մաս պիտի ունենար. Ա. Երեսփոխաններու Ժողովին մէջ, Բ. Ծերակոյտին մէջ. բայց չհասայ եւ չպիտի հասնիմ. բազմաճիւղ պրպտումներու եւ ծրագիրներու բեռան տակ կը տքնիմ եւ կը կքիմ, եւ բառին բուն իմաստով մազ քերելու ժամանակ չունիմ: Ճիշդ այս պատճառաւ ալ հազիւ կրցայ 4 Նոյեմբեր 1918ի նիստը, որ 3 ժամ տեւեց, վերլուծել եւ մանրամասնօրէն թարգմանել: Եթէ այս տարուան վերջը ժամանակս ներէ, պիտի փորձեմ վերջացնել. դեռ գործին 3/4ը չէ գրուած: Որով, եթէ յարմար կը տեսնէք, այս երկասիրութիւնը իբրեւ առանձին եւ անկախ գործ հրատարակեցէք Ապրիլ 24ի ձեր բացառիկին մէջ. չեմ գիտեր, թերեւս ալ նոյնիսկ իբր այսպիսի յօդուած, երկար է ձեր պայմաններուն համար. ա'լ դուք պիտի տնօրինէք: Ես այս թիւերը գաղտնի ճամբով մը նոր ստացայ Թուրքիայէն (4 Նոյ. 1918ի արձանագրութեանց պրակի Ա. էջին լուսապատճէնը կը կցեմ) եւ արդեւ մէջ վաւերագրական շար կարելոր նիւթեր կան. բայց այս մասին հրապարակաւ պէտք չէ արտայայտուիլ ներկայիս: (...) Կրնայ ըլլալ որ կէտադրութեան եւ հայերէնի ոճի սրբագրութիւններու պէտքը զգաք, ազատ զգացէք. ո'չ մաքուրի քաշելու, ո'չ ալ նոր պարբերութիւնները զարորոշելու ժամանակ ունեցայ:

Երկար ժամանակ պիտի առնէր ուսումնասիրութեան ամբողջացումը»:

Մինչ այդ, ինծի կու տար ուրախալի տեղեկութիւն մը. «Ձեզի ուրիշ լուր մը տամ, բայց առայժմ չհրապարակուի: Իսթանպուլէն Belge հրատարակչականի տնօրէնը երէկ հեռաձայնով յայտնեց որ Yale համալսարանի իրաւաբանական մենագրութիւնս թուրքերէն լեզուով հրապարակելաւ 5 օր առաջ եւ 3,000 օրինակ բաժնուեցաւ, ծախուեցաւ ամբողջ Թուրքիոյ մէջ. ղրկուեցան օրինակներ համալսարաններու, մեծ գրադարաններու, ականաւոր խմբագիրներու, հրապարակագիրներու եւ նախագահ Demirelին եւ վարչապետուհի Çillerին: Իսկ գրքին կողքը կը կրէ Արարարի նկարը... Հաւատալս չի գար եւ կը սպասեմ հաւանական փոթորիկի մը»:

³² «Պայքար» ամսագիր, Ապրիլ-Մայիս 1994:

Ամիսներ ետք - գրեթե տարի մը - վերջապես կ'ամբողջացներ ուսումնասիրությունը, որ պետք էր հրատարակուէր մինչեւ Ապրիլ 1995, մանաւանդ որ Յեղասպանութեան 80-ամեակին առթիւ Երեւանի մէջ կազմակերպուած էր միջազգային գիտաժողով մը: Ղրկած էր նաեւ իր հոն խօսելիք զեկոյցին բնագիրը, խնդրելով որ շարուածքը օր առաջ հասնի Երեւանի Ժիրայր Լիպարիտեանին³³ առ ի թարգմանութիւն³⁴: «Կ'ուզեն հոն Եւրոպացի եւ ամերիկացի ակադեմականներու բաժնել անգլիերէն տարբերակը»: Միջանկեալ ինք Եւրոպա պիտի երթար բանախօսութիւններու համար, եւ հետեւաբար ժամանակ չունէր ստանձնելու գործը:

14 Փետրուար 1995

Յարգելի Պ. Քէօսէան,

Ահա խոստացած երկասիրութիւնս՝ իր ամբողջութեամբ: Բաւական հոգեմաշ գործ մը եղաւ, քանի որ մեռեալ լեզուի մը հետ կը պայքարէի եւ մեծ զգուշութեամբ պէտք է շարադրէի թարգմանական մասերը:

Ծերակոյտի նիստերը շատ աննշան ըլլալուն, հրաժարեցայ արոնց ուսումնասիրութենէն: Ինչպէս գիտէք, շատ բժախնդիր եմ թուրքերէն-օսմաներէն մէջբերումներու գործածութեան նկատմամբ. որով, խնդրեմ, ուշադիր եղէք. (...) Գիտեմ թէ դուք ալ բաւական պիտի յոգնիք. բայց վստահ եմ, որ սա մեծ նպաստ մը պիտի ըլլայ. այսպիսի ուսումնասիրութիւն տեղ մը չկայ, ոչ մէկ լեզուով. լաւ կ'ըլլար եթէ Ապրիլին հասներ եւ Հայաստանի մէջ տրամադրելի ըլլար Ապրիլ 19-25 միջազգային համագումարին:

Ձեզմէ պիտի խնդրեմ, որ կէտադրութեան գործը դուք ստանձնէք, բոլոր,

³³ Ժիրայր Լիպարիտեան. Ամերիկահայ (նախկին լիբանանահայ), պատմաբան: Լիպարիտեան քաղաքական խորհրդականն էր Նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի:

³⁴ 23 Ապրիլ 1995-ին Երեւանի մէջ տեղի ունեցած Միջազգային Գիտաժողովին Բրոֆ. Տատրեանի երկասիրութեան թարգմանաբար ներկայացուած օրինակը խտացեալ տարբերակն էր հայերէնին, որուն ամբողջական բնագիրը մաս կազմեց «Պայքար»ի հրատարակած իր հատորին, որպէս տիտղոս ունենալով «Պետութեան Մը Եւ Պետական Կուսակցութեան Մը Միաձոյլ Դերը Հայկական Յեղասպանութեան Մէջ» (էջեր 107-132):

ստորակէտ, վերջակէտ, նոր տող, նոր պարբերութիւն եւլն. ես ուղղակի ժամանակ չունեցայ աստոնցմով գրադելու:

Յարգանք

Վահագն Տատրեան

Փրոֆ. Վահագն Տատրեանի երկասիրութիւնը լոյս տեսաւ «Պայքար» Հրատարակչականէն տիտղոսի փոփոխութեամբ. «Հայկական Յեղասպանութիւնը Խորհրդարանային եւ Պատմագիտական Քննարկումներով»: Ինք, նախօրօք, արդէն շատ ուրախ էր եւ հրճուանքը կ'արտայայտէր այդ մասին: Հայերէն գրելը հոգեկան թաքուն պահանջք մըն էր, որ վերջապէս իր գոհացումը կը գտնէր: Ինծի կը գրէր.-

«Ինչպէս գիտէք, ես կլանուած եմ օտար լեզուներով. բոլոր ակադեմական գործերս հրատարակուած են անգլիերէնով եւ մասամբ գերմաներէնով. ամիս մը յետոյ Գերմանիա եւ Հոլանդա 4 դասախօսութիւններ պիտի տամ գերմաներէնով: Բայց միշտ կը տառապիմ, որ իմ պաշտած Մայրենիս]՝ հայերէնը, գործածելու առիթէն զրկուած եմ. որով մասնաւոր ճիգ մը ըրի եւ ասիկա իմ ա[ռաջին] ակադեմական երկասիրութիւնս է հայերէնով: Կրնաք երեւակայել իմ գերազանց հրճուանքս. որով, եթէ անպատեհութիւն մը չէք տեսներ, եւ եթէ հայերէնս գոհացուցիչ կը գտնէք, ներածականին մէջ հաճեցէք քանի մը տողով անդրադառնալ այս կէտին³⁵: Թերեւս արիկա խթանէ ուրիշ ակադեմականներ:

Մեծ հեղափոխութեամբ կարդացի ձեր «կենսական» կապը Նալպանտեաններուն³⁶ հետ»:

Ուրիշ թուակիրով մը դարձեալ կ'անդրադառնար հայերէնին եւ հայուն, երբ կ'անկարկէր Հայաստանի մէջ գիրքին վերահրատարակութեան հաւանականութեան.

«Թէեւ Երեւանն ալ հրատարակելու միտք ունի, բայց կը խորհիմ որ անոնք միջազգային վարկի հեղափոխութիւնով անգլիերէնով պիտի հրատարակեն: Ես իմ հայրենակիցներուս համար գրեցի» (Նամակ, 22 Փետրուար 1994):

* * *

Վահագն Տատրեանի հետ նամակագրական վերջին կապս առնչուած է դարձեալ ցեղասպանութեան: Երզնկացի Մամիկոն Աշճեանի դուստրը՝ Տիկ. Անահիտ Ասթարճեան, ինծի յանձնած էր իր հօր՝ Մամիկոն Աշճեանի մեծ Եղեռնի

³⁵ Փրոֆ. Տատրեանի այս բաղձանքը դժբախտաբար կարելի չեղաւ գործադրել, ինչպէս միւս պահանջքը, որովհետեւ մերժեցի - հակառակ իր կրկնակի պնդումներուն՝ հրատարակութեան մէջ յիշատակել անունս որպէս գիրքին խմբագիրը: Անտեղի - եթէ ոչ ցուցամոլութիւն - նկատեցի նաեւ իմ կողմէս «նախաբան» մը ստորագրել, երբ ինք գրած էր պերճախօս «Ներածական» մը: Բաւարար էր ներքին շապիկին վրայ կարդալ «Պայքար» անունը:

³⁶ Օսմանեան խորհրդարանի անդամ Մատթէոս Նալպանտեան Կիլիկիոյ մայրաքաղաք Սիսէն էր, հայրենակից՝ Քէօսէեանին, որուն մեծ մօրեղբայրը՝ Միհաս Գուզուեան, ամուսնացած էր Նալպանտեանին դստեր հետ: Այս կապին շնորհիւ է որ Քէօսէեանի մօրենական Գուզուեան ընտանիքը փրկուած էր ցեղասպանութենէն:

պատանեկան յուշերու տետրակը,- դպրոցականի գծաւոր տետրակ մը, դեղնոտած եւ յոգնած,- խմբագրութեան խնդրանքով: Կարելի չէր ամբողջովին չտարուիլ 13 տարեկան տղեկի մը ականատեսի պարզունակ այլ սրտաճմլիկ պատումներէն, սկսեալ՝ Երզնկայի իրենց տունէն մինչեւ Քեմախի սպանդի կիրճը, Եփրատի ափին, ապա վերապրող աքսորականներու գողգոթան Ակնի, Արաբկիրի, Խարբերդի մահատեսիլ ճամբաներուն վրայ: Նշելի կէտ մը. Աշճեանի մօրեղբայրն է թրքական բանակի սպայ Գալուստ Սիրմէնեան, որ իր աստիճանին ազդեցութեամբ սկիզբը դեր մը ունեցած է քրոջը ընտանիքին ապահովութեան մէջ, ապա ինք ալ փախուստ տուած է երբ իր դէմ մահափորձ կատարուած է.- «Հայէն թուրք սպայ չ'ըլլար»:

Երբ հրատարակուած պրակէն³⁷ օրինակ մը դրկեցի Տատրեանին, շուտով իրմէ ստացայ ճշդում մը.- տեղ մը զոհ գացած էի ոճրագործ համանուններու.- Երկուքն ալ հայու ջարդարարներ, բայց իրականը՝ դեռ աւելի սարսափելի: Ստորեւ Փրոֆ. Տատրեանի պերճախօս լուսաբանութիւնը, որ տեղ գտաւ պրակին Բ. հրատարակութեան մէջ:

Ձեր գրածը, բոլորովին ուրիշ, բայց նոյնքան հրոսակապէս ոճրագործ մըն էր:

Խնդրոյ առարկայ անձը՝ Erzincan-ի երեսփոխան Սաղըրզապէ Հալէթն է (Sağırzade Halet), որ ծնած է Kemach (Քեմախ) եւ որդին է Sağırzade Hacı Tahir Paşajı, որ իր կարգին vali (կուսակալ) մըն էր: Հայկական ջարդերու ժամանակ հրոսախումբ մը (Çete) կազմեց, որուն համար ընտրեց Երզնկայի էն արիւնկզակ թուրքերը եւ քիւրդերը: Իր ա[ռաջին] գործը եղաւ Քեմախի եւ շրջանակներու էն առոյգ եւ կայտառ երիտասարդները «աշխատաւորական վաշտ» պիտակի տակ հաւաքել (inşaat taburu) եւ Sansia Dere (Սանսիա Ձորը), որ Մամախաթունի մօտ է, առաջնորդելով՝ զանոնք անխնայ կոտորել: Իր չարագործութիւնները կը ներառեն անթիւ եւ այլազան ոճիրներ, ինչպէս բռնաբարում՝ (Երզնկացի Սարգիս Տէր Ստեփանեանի դուստրը՝ Նազենին) երեք անընդհապ օրերու ընթացքին, զանգուածային կողոպուտ, եւլն.: Նախ Երզնկայի հայ հարուստները [հաւաքեց] եւ զանոնք կողոպտելէ յետոյ (համայն իրենց կալուածներով եւ ինչքերով) Խարբերդի ճամբուն վրայ սպաննեց: Յետոյ ջարդեցին հայ երիտասարդներէ բաղկացած բ. խումբ մը, թեւերնին կապուած, նոյն այդ Սանսիա Տէրէ ձորը: Շաբաթ մը յետոյ սկսաւ Երզնկայի հայ բնակչութեան մաքրագործումը. նախ Գոյու Պաղը հայոց գերեզմանատունը Հալէթ սպաննեց այրերը, իսկ մնացեալ ժողովուրդը բռնեց մահասփիւռ Քեմախի կիրճի ճամբան, ուր ոստիկանական զինուորներու (gendarmes) եւ քիւրդերու մասնակցութեամբ իրագործուեցաւ ջարդերու մեծ նախճիրը:

³⁷ Մամիկոն Աշճեան, *Յուշեր Մեծ Եղեռնէն*, Նիւ Ճըրզի, ԱՄՆ, 47 էջ, 2008: Խմբագրեց, ծանօթագրեց եւ հրատարակութեան պատրաստեց՝ Գրիգոր Քէօսէեան:

ՄԱՄՈՒԼԸ ԵՒ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Մամուլի ազատության օրը նշուեցաւ իր հիմնադրութեան թուականի նախօրեակին, Մայիս 2-ին, Արեւմտեան եւ կարգ մը այլ երկիրներու մէջ: Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան որոշումով պաշտօնական տօնախմբութիւնը կայացաւ Եթովպիոյ մէջ: Ան մաս կը կազմէ 1948-ին յայտարարուած ազատ խօսքի Մարդկային Իրաւունքներու Համաշխարհային Յայտարարութեան:

1987-ին է որ Լոնտոնի մէջ հաւաքուած 34 երկիրներու լրագրողներ կը ստորագրէին մամուլի պայմանագրութիւն մը, իր տասնաբանեայով: Կ'արժէ անշուշտ որ տասնաբանեան իր ամբողջական թարգմանութեամբ հրատարակուի ամէն տարեդարձին, նաեւ հայրենի մամուլին մէջ, որպէս նկատառելի անխախտ օրէնք:

Երկրագունդին վրայ ամէնէն շատ փնտռուած եւ նաեւ յեղեղուած երկու բառեր են *մամուլի ազատութիւնը* իր ընդհանուր հասկացողութեամբ՝ Ազատութիւն բառին կողքին: Այդ եզրը ընդհանրապէս մեկնաբանուած է իր բառացի, նախնական ըմբռնումով եւ համաձայն՝ իր կոշտ եւ անողոք երեւոյթներուն: Մամուլի եւ լրագրողներուն վրայ ճնշումը պէտք է բիրտ, հոգե-ֆիզիքական սահմանները թեւակոխէ՝ որ ահագանգ հնչեցուի ազգային, մանաւանդ միջազգային կազմակերպութիւններու կողմէ:

Սակայն մամուլի ազատութիւնը կաշկանդող եւ զայն սահմանափակող շատ մը ուրիշ ազդակներ եւս կան, որոնց գոյութիւնը աննկատ կ'անցնի ճերմակ ձեռնոցներու գործածութեան պատճառով, եւ որոնք չեն դադրիր մամուլի ազատութիւնը կաշկանդող անթոյլատրելի կապեր ըլլալէ: Եթէ ուզենք մեծ պատահի վրայ ներկայացնել անոնց տարբերութիւնը, պիտի ըսէինք բռնատիրական երկիրներու մամուլի ազատութեան նկատելի խափանում, եւ ժողովրդական երկիրներու մամուլի ազատութեան նուազ տեսանելի սահմանափակում, առանց նոյն մակարդակի վրայ զետեղելու զանոնք, բայց նաեւ ընդունելով կարգ մը պարագաներու անոնց զիրար յիշեցնող հետեւանքները:

Նախ՝ մամուլի ազատութեան կոպիտ կաշկանդումներու եւ եղերական հետեւանքներուն մասին:

Մամուլի Համաշխարհային Ընկերակցութեան այս տարուան տեղեկագիրը իր «պատուոյ յուշատախտակ»ին վրայ կը գամէ անունները 13 երկիրներու, ուր մամուլի ազատութիւնը ամէնէն շատ ոտնակոխուած է եւ ուր լրագրողներ սպաննուած կամ խոշտանգուած են: Նախկին Խորհրդային հանրապետութիւններէն կը յիշուին Պելառուս, Ղազախստան, Տաճիկիստան եւ Իւզպէքիստան: Չի յիշուիր Ատրպէյճան: Իսկ եւրոպական երկիրներու մէջ իր արժանաւոր տեղը կը գրաւէ Թուրքիա:

Այս վերջին երկրին մէջ 26 լրագրողներ կը գտնուին բանտերու մէջ: Փետրուարին երկու լրագրողներ ծանօթէն խոշտանգուած են ոստիկաններու կողմէ: Իսկ օտար լրագրողներու մուտքը արգիլուած է Հարաւային Թուրքիոյ ստիպողական շրջանը: Լրագրողներ Առանց Սահմանի (ԼԱՍ) միջազգային կազմակերպութեան համաձայն՝ անցեալ տարուան առաջին ութ ամիսներու ընթացքին, Թուրքիոյ մէջ ոստիկանական գործողութիւններու հետեւանքով երկու լրագրողներ մե-

ռած են, հինգ՝ խոշտանգուած, յիսունուր՝ յարձակումի ենթարկուած կամ մահուան սպառնալիքներ ստացած: Իսկ ամբողջ տարուան ընթացքին 260 լրագրողներ հարցապնդուած կամ բանտարկուած են: Իսկ 1997-էն (վերջին երեք ու կէս տարիներուն) ասդին Թուրքիոյ մէջ կրկնապատկուած է գրաւուած կամ գրաքննուած լրասփիռներուն թիւը:

Անցեալ տարի աշխարհի մէջ սպաննուած են ընդհանուր քսանութ լրագրողներ: Հարաւային Ամերիկա, մասնաւորաբար այն երկրամասն է, ուր ամէնէն բազմաթիւ լրագրողներ սպաննուած են: Գոլոմպիա, այդ շրջանի թմրեցուցիչ արտածող երկիրներէն մէկը, կը գրաւէ առաջին տեղը:

Լրագրողներ կը սպաննուին երբ իրենք – կամ իրենց թերթը – մասնաւորաբար կը նուիրուին հետաքննական լրագրութեան: Լրագրողին համար ապականութիւնը բացայայտելը կ'առաջնորդէ մահուան: Գրիչ մը եւ նօթատետր մը սարսափելի զէնքեր կը նկատուին յանցագործին համար: Մամուլի ազատութիւնը թշնամի է քաղաքական եւ ընկերային ապականութեան: Անցեալ տարի սպաննուած լրագրողներուն մեծամասնութիւնը չէ զոհուած զինեալ բախումներու տեղեկատուութեան առաքելութեան ընթացքին, այլ խօսքով՝ պատերազմական թղթակիցի իր պաշտօնին կատարումին ժամանակ, այլ՝ իր հետաքննական պարտականութեան կիրարկումի ճանապարհին, երբ աշխատած է բանալու ծալքերը քաղաքական ապականութիւններու, նիւթական զեղծումներու, պետութիւն-մաֆիա կապերու: Ոճիրները կը գործուին որքան պետութիւններու եւ վարչութիւններու հրահանգով, նոյնքան կէս-զինուորական պահակազօրքերու կողմէ, որոնք կը ծառայեն իշխանաւորի մը, ինչպէս նաեւ թմրեցուցիչներու եւ այլ կազմակերպեալ ոճիրի խմբակցութիւններու:

Այս հարցերուն մէջ, ինչպէս որ կը վկայէ Մամուլի Համաշխարհային Ընկե-

րակցութիւնը, ոճրագործները շատ քիչ անգամ երեւան կը հանուին ու անելի նուազ անգամ նաեւ պատիժի կ'ենթարկուին: Թրքական իշխանութիւնները, օրինակ, հազուադիպօրէն դիւրութիւն կ'ընծայէն որ քննութիւն բացուի սպաննուած կամ ծանրօրէն խոշտանգուած լրագրողներու պարագային: Նոյնն է պարագան ուրիշ բռնատիրական երկիրներէն ներս, ինչպէս Չինաստան, Եթովպիա, Պիրմանիա, եւ այլն: Արժանթինայի մէջ բազմատասնեակ լրագրողներ յարձակումի ենթարկուած են երբ ուզած են նախագահ Գարլոս Մենձմի եւ իր շրջապատի ապականութիւնը եւ նիւթական չարաշահութիւնները բացայայտել: Բնականաբար ոստիկանութիւնը ոչ մէկ յարձակում գործող երեւան հանած է, կամ ճգնած է հարցը արդարօրէն լուծել: Այդ երկիրներու մէջ երբ լրագրողը չսպաննուի կամ չբանտարկուի, մամուլն է որ կ'ենթարկուի խիստ գրաքննութեան:

Այսպէս, աշխարհի 119 երկիրներու մէջ գրաքննութեան ենթարկուած են 501 լրասփիւռներ: Մամուլի ազատութեան արգելքներուն մաս կը կազմեն այն բոլոր ուղղակի եւ անուղղակի միջոցները որոնք նշուած են 1987-ի Պայմանագրութեան մէջ.- պետական խտրականութիւն, թերթերու տպագրութեան եւ ցրուումի սահմանափակում, լրագրողի ազատ շրջագայութեան սեղմում, կեանքի ապահովութեան պակաս, հաղորդացանցերու հետ հաղորդակցութեան խոչընդոտ, եւ այլն: Կան նաեւ ուրիշ մեթոտներ. թոյլ տալ լրագրողին որ ազատօրէն գրէ, եւ արտօնել ոճրագործին որ անպատիժ սպաննէ, այս տարբեր ոճ մըն է դամոկլեան սուրի գործածութեան ընդդէմ լրագրողի ազատութեան:

Հետաքրքրական կէտ մըն է նաեւ հետեւեալը. Ահաբեկիչներուն մօտ ամբողջովին կը պակսի զուարթախոհութեան ըմբռնումը: Ալճերիոյ մէջ ուր 1993-էն ասդին չորս տասնեակ լրագրողներ սպաննուած են, զոհերու կարգին կը գտնուէր նաեւ Սաիտ Մէքպէլ, որ ծանօթ էր որպէս Ալճերիոյ Արթ Պոլիտուալը³⁸ Միացեալ Նահանգներու զուարթախոհ հրապարակագիրը: Իսլամական ահաբեկչական կազմակերպութեան գլխաւորը յայտարարած էր հետեւեալ նշանաբանը. «Անոնք որոնք գրիչով կը պայքարին՝ պէտք է մեռնին սուրով»...:

* * *

Բնականաբար մամուլի ազատութեան ռահվիրայ երկիրները կը ներկայանան արեւմտեան ժողովրդավարութիւնները, ուր սակայն՝ մասնաւորաբար Միացեալ Նահանգներու պարագային՝ երեք հարցեր խառնակ ներկայութիւն մը կը պարզեն. Ազատութիւն, ազատութեան չարաշահում եւ... սահմանափակում, ինքնուրոյն տարբեր ձեւերով:

Երկրորդ կէտին վերաբերեալ՝ ակնբախ է ազատութեան լկտի գործածութիւնը եւ աղբաման-մամուլ համաճարակը: Վերջին ընդվզեցուցիչ երեւոյթը պարզուեցաւ վերջերս Գոլորատօ նահանգին մէջ պատահած ազգային ողբերգութեան մը առթիւ, որուն զոհ գացին 15 պատանի-պատանուիկներ, նաեւ վիրաւորուեցան 60 ուսանողներ, երբ երկու աշակերտներ արագահարուածներու

³⁸ Arthur Buchwald (1925-2007), հանրածանօթ ամերիկացի երգիծաբան եւ սինակագիր՝ *Ուաշինկթըն Փօսթ* օրաթերթին:

կրակոցին տակ բռնեցին աշակերտութիւնը եւ ապա՝ անձնասպան եղան: Այդ սուգի օրերուն ամերիկեան ծայնասփիւռի եւ հեռատեսիլի յայտագիրի մը ատենավար Հավըրտ Սթերն, որ հանրածանօթ է իր անորակեղի յայտագիրներով, որպէս անձնական խոր մտածում ծայնասփռեց հետեւեալը. «Խումբ մը գեղատեսիլ աղջիկներ կը յաճախեն այդ դպրոցը: Իսկապէս գեղատեսիլ աղջիկներ դուրս կը փախչէին ձեռքերնին վեր բռնած (ուստիկանութեան պահանջով): Արդեօք այդ տղաքը (երկու ոճրագործները) փորձեցին սեռային յարաբերութիւն ունենալ գեղատեսիլ աղջիկներէն որեւէ մէկուն հետ: Այդ իսկ չըրին: Եթէ դուն քեզ պիտի սպաննես նաեւ՝ բոլոր միւսները, ինչո՞ւ առնուազն սեռային յարաբերութիւն պիտի չունենաս...»: Սթերն ցաւը կ'ապրէր որ մարդասպանները չեն բռնաբարած պարմանուիկները նախքան ոճիրը: Այսուհանդերձ, վերոյիշեալ փստավարակ անձը կը շարունակէ իր պաշտօնը տարեկան 14 միլիոն աշխատավարձով:

Ազատ մամուլ կարելի չէ ունենալ եւ պահել առանց դրամագլուխի: Դրամը կու գայ առաջին կարգին: Այս հիմնական ազդակը կը ստանայ ժխտական երանգաւորում, երբ մեծ ծուկը կը սկսի ուտել փոքրերը ու մեծնալով եւ ուռճանալով կը դառնայ իսկական հրէշ մը, առանց թոյլ տալու փոքրին ուրոյն կեանք մը ունենալու կարելիութիւնը: Այսօր աշխարհի մէջ կ'իշխեն մամուլի գերազգային կայսրութիւններ, որոնք մշակոյթ կը ստեղծեն՝ իրենց մշակոյթը: Այդ կայսրութիւնները կրնան կոչուիլ Մուրտոք³⁹, Թայմ Ուորնըր⁴⁰, կամ գերմանական Պէրթէլսման⁴¹: Մեծ մամուլը որ հանրային կարծիք ստեղծող ուղեղն է, այսօր կը մրցի թապալոյիտ կոչուած «ժողովրդային», միջինէն վար մակարդակի հրատարկութիւններու հետ: Մեծ դրամագլուխը ինք կը հետապնդէ դրամ, որպէս առաջին նպատակ, աւելի ու աւելի դրամ, եւ գլուխ կը խոնարհէ անոր առջեւ: Կարծիքի մամուլը ընդհանրապէս վերածուած է զբօսանքի եւ հաճոյքի հրատարակութեան, շեղեցնելով հանրային կարծիքը հանրային ամէնէն էական հարցերէն: Յիշեցէք Օ. Ճէյ. Սիմփսընի⁴² դատավարութեան եւ անկէ ետք նախագահ Գլինթընի⁴³ գայթակղութեան անվերջ ամիսներուն մեծ եւ

³⁹ Rupert Murdoch News Corporation, կեդրոնատեղի Աւստրալիա, տէր է լրատուական համաշխարհային ցանցի. «Ուոլ Սթրիթ Ճուրնը», «Ֆոքս Նիուզ», Սի.Էն.Էն., որ ծախսեց Ուորնըրի:

⁴⁰ Warner Bros. Discover, որ ներկայ է 220 երկիրներու մէջ 50 լեզուներով:

⁴¹ Գերմանական համաշխարհային լրատուական ընկերութիւն: Հիմնադիր՝ Գարլ Պէրթէլսման:

⁴² O.J.Simpson (1947-) «Ափրիկեան ամերիկացի» (սեւամորթ) մարզիկ, հեռատեսիլի մարզական խօսնակ, դերասան, որ ձերբակալուած էր իր 35 տարեկան սպիտակամորթ կինը սպաննած ըլլալու ամբաստանութեամբ: Շոնդալից դատավարութենէ մը ետք ազատ արձակուեցաւ, սակայն ատեն մը ետք ուրիշ յանցանքով բանտարկուեցաւ:

⁴³ Պիլ (Ուիլլըմ) Քլինթըն (1946-), Միացեալ Նահանգներու 42-րդ նախագահ (1993-2001): 1996-ին գայթակղութիւն մը ծագեցաւ, երբ երեւան ելաւ թէ նախագահը Սպիտակ Տան մէջ 22-ամեայ վարժողական ուսանողուհիի մը – Մոնիքա Լուինսքի – հետ սեռային արկած ունեցած է: Քլինթըն անպարտ հոչակուեցաւ Քոնկրէսին կողմէ առաջնորդուած դատավարութենէ ետք, ստացած չըլլալով Ծերակոյտին 67 (երկու

ազատ կոչուած լրասփիւռներուն ողբալի վիճակը:

Որքան ալ տարակերպական թոփ նկատումը՝ ազատ մամուլ չի նշանակեր անպայման եւ միշտ՝ անկախ, արդար, հաւասարակշռուած մամուլ: Ազատ մամուլը իր սեղմումները ունի եւ նաեւ ժողովուրդին մտածողութեան վրայ ճնշումի իւրայատուկ ձեւերը: Լրագրողները իրենք ալ ենթակայ են ներքին կանոններու եւ սահմանափակումներու: Այլ խօսքով անոնց ազատութիւնը կաշկանդուած է կարգ մը պարագաներու եւ նիւթերու հրապարակումի պարագային: Իսկ մեծ հրատարակութիւնները, որոնք առանձին պետական կառոյցով ընկերակցութիւններ են, իրենց կարգին կաշկանդուած են քաղաքական եւ տնտեսական շահերով եւ նաեւ՝ կառավարական կապերով: Միշտ տեղ մը կայ, եթէ հարցը երկրորդական չէ - ինչպէս կը թոփ ըլլալ Հավըրտ Սթրիններու նման ժողովուրդին ամէնէն նախնական բնագոյներուն կապակից նիւթերուն - կը սանձուի ազատութիւն մը: Իսկ անհատական մտերիմ կեանքի բացայայտումներով սնանող մամուլը կարելի չէ դասել ազատ մամուլի կարգին:

Ժողովրդավար երկիրներու մամուլը բնականաբար ենթակայ չէ բռնատիրական կոպիտ ճնշումներու: Պետական սպասարկութիւններ չեն սպաններ լրագրողները, եւ ոչ ալ ամէն առթիւ զանոնք հարցաքննութեան կ'ենթարկեն: Այսուհանդերձ, ազատ իրաւակարգը երաշխաւորը չէ ազատ մամուլի, որ կը գտնուի դրամի կաշկանդիչ տիրապետութեան ներքեւ: Երբ Ուոլ Սթրիթ կը գրէ Միքրոսոֆթի մասին՝ իր ընթերցողները նոյնիսկ տեղեակ չի պահեր թէ այդ հսկան թերթին բարձր գին մը վճարած է օգտագործելու համար իր համացանցը: Նոյնը կ'ընէ Նիւ Եորք Թայմզ՝ Նէթսքէյփի պարագային: Իսկ երբ *Ուաշինկթըն Փոսթ* իր առաջին էջի ճակատին կը տպէ Ատրպէյճանի նախագահ Հայտար Ալիեւի օղակայան ժամանումին գունաւոր նկարը՝ անտեսելով կամ ներքին էջերը հրելով ՆԱԹՕ-ի անդամ կամ Խաղաղութեան գործընկեր 40 այլ երկիրներու լուսանկարները, ծառայած կ'ըլլայ բազմաթիւ շահերու, որոնց կարգին իրենց եւ քարիւղի մեծ ընկերութիւններուն:

Մամուլի ազատութիւնը եւ կողմնակալ լրատուութիւնը իր աստիճանաւորումները ունի նոյնիսկ ամէնէն ազատ նկատուած երկիրներու մէջ: Միացեալ Նահանգներու մէջ զանգուածային լրատուական զանազան կայսրութիւններ կը կատարեն ուղեղալուացքի իրենց դերը, անոնց կարգին, *Թօք-Շօ* (ձայնասփիւռային թէ հեռատեսիլի հարցում-պատասխան յայտագիր): Ներկայիս անոնք ենթակայ են գերազանցապէս աջակողմեան Նոր-Պահպանողականներուն եւ կու տան միակողմանի լուրեր, որոնց ունկնդիր - եւ հաւատարիմ - զանգուածները կրնան հաւատալ ամէնէն անհեթեթ վարկածներու եւ հակազդել՝ ըստ ցուցմունքներու: Իրաւ է թէ ուղեղալուացքը յաճախ աննշմար է կամ անզգալի, հետեւաբար նաեւ՝ անլի ազդու:

Իսկ Ֆրանսայի մէջ Ալքաթէլը, որ կը գտնուի հեռահաղորդակցութեան գագաթը, մեծ մասամբ կախեալ է պետական պատուէրներէ: Ալքաթէլ տէր է կարծիք ձեւաւորող կարելոր թերթերու: Ուժի կայսրութիւնները կրնան փոխարինուիլ կամ անուն փոխել, էութիւնը կը մնայ նոյնը: Հարցը այն է, սակայն, որ լրասփիւռները ենթակայ են ձեռնավարութեան եւ կը գործածուին որպէս գործիք

երորդ) անհրաժեշտ ձայները:

շահու խմբակցություններու կամ պետական վարչամեքենային կողմէ, երբ մամուլին պարտականութիւնն է ըլլալ իշխանութիւնները հաւասարակշռող ուժ եւ անոնց կողմէ ծածկուած իրողութիւնները բացայայտող բեմ:

Մամուլի ազատութիւնը իրաւական պաշտպանութեան եւ նիւթական անկախութեան կողքին՝ կախեալ է նաեւ գիտակից ընթերցողներու գոյութենէն:

Առանց լաւատեղեակ, լուսաւորեալ հանրութեան կարելի չէ երեւակայել ազատ մամուլ:

«Նոր Օր», 13 Մայիս 1999

Ի ՅՈՒՇ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՏԻԿՆՈՋ

ԱՐՓԻԿ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Հայկական մամուլին մեծ կորուստը պատահած էր 2009 Մայիսին, երբ Փարիզի «Յառաջ» օրաթերթը իր դռները կը փակէր իր երեւումէն 84 տարիներ ետք, իսկ այսօր հայ լրագրութիւնը կ'ողբայ կորուստը այն տիրական դէմքին, որ իւրայատուկ նախանձախնդրութեամբ մը զայն պահեց իր արժանավայել պատուանդանին վրայ, անոր տալով նաեւ տեսակ մը ազնուականութեան տիտղոսը.- ո՛չ եւս է Արփիկ Միսաքեան⁴⁴:

Շատ փափուկ կացութիւն է ըլլալ ժառանգորդուհի հանրային յարգում եւ պատասխանատու ձեռնարկի մը, որուն հիմնադիրը եւ խմբագիրը առաւել եւս հայ հասարակական կեանքին տիրական դէմք մըն էր, ինչպէս որ էր շրջան մը Դաշնակցութեան Բիւռոյի անդամ Շաւարշ Միսաքեան, որմէ շատ մը գիծեր նաեւ ժառանգած էր դուստրը. տոկունութիւն, վճռականութիւն, անհատականութիւն, անձնական դատողութիւն: Հօր եւ աղջկան միջեւ մշտակենդան կապ մը իր վերջին արտայայտութիւնը ունեցաւ, երբ այս օրերս հայերէնի կողքին Արփիկին կողմէ ֆրանսերէնի թարգմանութեամբ հրատարակուեցաւ Շաւարշ Միսաքեանի Բանտի օրագիրը-անհատականին մէջ սեղմուած ահաւոր մանրանկարը մեծ եղեռնի արհաւիրքին: Արփիկ Միսաքեան հաւատքով շարունակեց ստանձնուած աւանդ մը, միշտ զգացնելով իր անձնականութիւնը եւ պահելով իր առանձնա-յատկութիւնները, որոնցմէ ամէնէն յատկանշականն էր ընդունուած կաղապար-ներէ ձերբազատ եւ ժամանակներու հոլովոյթին հետ հաղորդ մնալու իր առողջ դատողութիւնը: Իր մտածողութեան անկախութիւնը: Միակ «կաղապարը» թերթին տիտղոսին գծագրութիւնն էր որ կը պահուէր մեծանուն վաճառանիշի նման: Այս բոլորին մէջ պէտք է տեսնել Արփիկին մեծութիւնը եւ անփոխարինելի դերը «Յառաջ»ի բարձրացման ինչպէս իր վայելած աննուագ յարգանքին՝ բոլոր շրջանակներէն եւ տասնամեակներ ամբողջ, ճշդիւ՝ 52 տարիներ: Այս է նաեւ բացատրութիւնը, որ իր թերթին շուրջ կրցաւ պահել հիները եւ միացնել մեր ժա-մանակներու փնտռուած շատ մը երիտասարդ գրիչներ, այժմ մեծամասնու-թեամբ ալեհեր, երբ վաղաժամօրէն չեն հեռացած կեանքէն: Շաւարշին շուրջ հաւաքուած գրողները կոչուած էին «Յառաջի Տղաք»ը, իսկ Արփիկին «Յա-ռաջ»ին շուրջ հաւաքուած երիտասարդ աշխատակիցներու ընտանիքը զատո-

⁴⁴ Ծնած է 1 Փետրուար 1926-ին Փարիզի մէջ, մահկանացուն կնքած՝ 19 Յունիս 2015-ին:

րոշուեցաւ այլապէս:

Այս յաջողութեան ընդհանուր երեւոյթին սկզբնական լաւագոյն մեկնաբանութիւնը տուած է Շահան Շահնուր, երբ Ամերիկայի Ռամկավար «Պայքար» թերթին խմբագիր Անդրանիկ Անդրէասեանի գրած նամակին մէջ կը վկայէ. «Եթէ երբեք երիտասարդներ կ'երթան դէպի «Յառաջ», պատճառը իրենց դաշնակցական խաֆալը ըլլալը չէ, այլ որովհետեւ երիտասարդութեան թերթ է ան, եւ ունի ոգեւորութիւն» (8 Ապրիլ 1934): Այս հաւաստումը իր զօրու մնաց Արփիկի շրջանին երբ դարին հետ աշխարհ մը փոխուեցաւ այդ օրերէն ի վեր:

Արփիկ Միսաքեանի հետ իմ սկզբնական կապս կը պարտիմ Շահնուրին, որուն մասին Պէյրութի «Զարթօնք»ի մէջ գրած մէկ գրութիւնս Արփիկ արտատպած էր «Յառաջ»ին մէջ: Սկզբնական շրջանին Արփիկ իմ մասին տեղեկութիւնները կը ստանար Շահնուրէն, իսկ շրջան մը ետք Շահնուր էր որ ընդհանրապէս կը ստանար Արփիկէն, մասնաւորաբար 1970-ին Փարիզի մէջ մեր երեքին հանդիպումէն ետք, երբ ստեղծուած էր բարեկամական մտերիմ եղանակին մը, որ այսօր անիրական կը թուի ըլլալ: Այդ ձեւով է նաեւ որ աւելի մօտէն ճանչցայ երկուքն ալ: Արփիկ, որ կ'երեւար որպէս կարծր, «պաշտօնական», ուղղախօս եւ ճշմարտութիւնը «ճակատիդ ըսող» մէկը, երբեմն նեղացուցիչ ըլլալու աստիճան, մտերմութեան մէջ իմ ճանչցած ամէնէն ընկերային եւ սրամտութիւնը գնահատող անձերէն մէկն էր իր հաճելի, ջերմ եւ հաղորդական խօսակցութեամբ: Իրեն հաշտ էր եւ կը գնահատէր ֆրանսական հիմնուրը: Իր սրամտութիւնները ի հարկին կը դառնային գրչի խայթոցներ, որոնց հատու շեշտը զգացած են արտառոց գաղափարներու տէր կարգ մը դէմքեր եւ գրիչներ մեր հանրային կեանքին մէջ:

«Յառաջ» մինչեւ վերջ մնաց պատնէշին վրայ պողպատեայ կամքովը իր պահապանին, հաւատարիմ իբն իրեն: Երոպայի միակ այս օրաթերթը ունէր իր խօսքին կշիռը որպէս ստուգութիւն եւ պատասխանատուութեան զգացում: Այլ արժանիք մըն էր արեւմտահայ լեզուի մաքրութեան եւ պաշտպանութեան իր անտեղիտալի նախանձախնդրութիւնը:

Թերթը ունէր նաեւ ձգողականութիւն մը, որ կը ներգրաւէր միտքի եւ գաղափարի տարբեր հնոցներու մէջ պատրաստուած աշխատակիցներ, որոնք

հրատարակութիւնը կը նկատէին իրենց սիրելի եւ վստահելի ամպիոնը: Նկատի առնելով հիմնադիրին եւ ժառանգորդուհիին գաղափարական ենթախորքը, այս երեւոյթը պզտիկ պատիւ մը չէր իր խիզախութեամբ ծանօթ Արփիկ Միսաքեանին: Թերթին ուրիշ մէկ յատկութիւնը. անոր կշիռը դուրս ելած էր Ֆրանսական կամ նոյնիսկ եւրոպական սահմաններէն, իր կարգ մը կողմերով ստանալով համասփիւռքեան համեմատութիւն:

«Յառաջ» ի մասին գրած եմ մէկէ աւելի անգամներ տարբեր առիթներով. ինչպէս՝ 80-ամեակին եւ իր դռները փակուելուն առթիւ: Այսօր պէտք կը զգամ կրկնելու երկու հաստատումներ. թերթը դարձած էր Ազգային Հիմնարկութիւն մը, եւ Արփիկ Միսաքեան իր յարգելիութեամբ կը ներկայանար իբրեւ Հայ լրագրութեան Առաջին Տիկինը: Եւ այդպէս ալ շարունակեց մնալ մինչեւ վերջ, խրտչելով ամէն շողոմանքէ եւ մերժելով ցուցամոլ պատիւները, նոյնիսկ բացառաբար գրաքննելով նաեւ զիս- գրութենէս ջնջած էր իրեն տուած վերոնշեալ տիտղոսս. հազուագիւտ օրինակ մը մեր ժամանակակից հասարակական բարքերուն մէջ:

Սիրելի Արփիկ, Ատլանտեանի այս հեռաւոր ակփէն այսօր կը խոնարհիմ քու անմոռանալի յիշատակիդ առջեւ, երբ տեղւոյդ բարեկամներդ եւ ընթերցողներդ հաւաքուած են Փէր Լա-Շէզ, միասնական դամբարանին շուրջ Շաւարշին եւ Շահնուրի, որոնց միացար, քեզի իրենց երախտապարտութիւնը յայտնելու վերջին հրաժեշտի խօսքով: Քեզի՝ որ կէս դար, օրը օրին հաւատարմօրէն ներկայացուցիր Ֆրանսահայ կեանքը եւ մեր ազգային գործունէութիւնը՝ «գաղութ-գաղութ»:

Պոսթըն, 22 Յունիս 2015

ԱՐՓԻԿ ՄԻՍԱՔԵԱՆԻ ՀԻՄՈՒՐԸ

Արփիկ Միսաքեան, «Յառաջ» օրաթերթի տնօրէնուհին եւ խմբագիրը, ծանօթ է որպէս խստադէմ ա ն հ ա տ ա կ ա նութիւն մը, իր կեցուածքով եւ խօսելակերպով: Անոնք որոնք որեւէ պ ա տ ճ առ ո վ խ մ բ ա գր ա տ ու ն այցելած են, «կոճկուելու» մղուած են՝ պարզապէս այս տիկնոջ կեցուածքին եւ խօսելակերպին ազդեցութեամբ: Այս նոյն

Գրիգոր Քէօսէեան Արփիկ Միսաքեանի հետ «Յառաջ»ի խմբագրարարունը 1970-կաններու կիսուն:

անձը, սակայն, հիւմուրը մեծապէս գնահատող մըն էր, ինքն ալ օժտուած ակնառու սրամտութեամբ, զոր կիրարկած է իր գրած տոմսակներուն եւ նամակներուն մէջ: Նոյն ատեն, ան կրնար դառնալ այնքան ընկերային, բարեկամական՝ ջերմ շրջանակի մէջ:

Պոստոնէն Արփիկին դրկած էի վեց հարցումներու ցուցակ մը Շահնուրի «Նամականի»ներուն պատրաստութեանս ընթացքին: Անոնցմէ երկուքին պատասխանը ահա կը դրսեւորէ խորապէս սրամիտ անհատը, մշտարթին: Մէկ հարցումը կը վերաբերէր ֆրանսագիր բանաստեղծ Վահէ Կոտէլի մահուան թուականին, որուն ծննդեանը ունէի արդէն: Եկաւ անսպասելի պատասխանը.

- Վահէ Կոտէլը երբ սպաննես, թուականը դուն կը ճշդես:

Մայրը հայ զուիցերիացի այս բեղուն բանաստեղծ-թարգմանիչը, հեղինակ՝ աւելի քան յիսուն հատորներու, ծնեալ 1931-ին, դեռ չէր... սպաննուած որեւէ մէկու կողմէ:

Վեցերորդ հարցումը կը վերաբերէր Թերզեանի: Ահա՛ պատասխանը.

- Թերզեան Home-ի տնօրէն եղած է 1961-1964 Նոյեմբեր: Անունը Հրանդ է: Մասնաւոր բան մը չէ ըրած (տղայ մը ունեցած է)...: Կը բաւէ՞: Home-ը Շահնուրի գտնուած հաստատութիւնն էր:

•

Կը հաճոյանար մարդոց – գրողներու կողմէ թէ թերթերու մէջ սարդած – արտառոց գաղափարներէն թէ անսպասելի անհեթեթութիւններէն, որսալով զանոնք խօսքերու թէ տողերու ընդմէջէն: Այսպէս է որ ինծի դրկած էր Փարիզի դաշնակցական օրկան «Կամք»ի (27-28 Յուլիս 1986) մէկ յայտարարութեան («Մեր Ընթերցողներուն») լուսապատճենը:

Հոն կ'ըսուէր թէ «Կամք»ը պիտի դադրի լոյս տեսնելէ Օգոստոսին տպարանային վերակազմակերպման աշխատանքներուն պատճառով: Ու դեռ՝ այս «ընդհատումը կրնայ շարունակուիլ նաեւ Սեպտեմբերի սկզբնաւորութեան»: Այսքանին մէջ ոչինչ կայ անբնական կամ անսովոր, երբ թերթի մը տպարանը վերակազմակերպման կարիքը ունի: Սակայն յետոյ, չես գիտեր ինչո՞ւ, «թէքնիք պատճառներով» այս ընդհատումին համար թերթին խմբագրութեան կողմէ կը փորձուի չքմեղացումի նմանող խօսք մըն ալ աւելցնել, որ կը խախտէ տրամաբանութեան բոլոր կանոնները: Ահա այդ տողերը.

«Բարեբախտաբար ան կ'ընդգրկէ ժամանակաշրջան մը, որու ընթացքին թէ՛ միջազգային եւ թէ՛ հայկական կեանքի վերաբերեալ յայրկանշական նորութիւններ չկան»:

Որպէս միակ մեկնաբանութիւն, վերի տողերը դեղին մատիտով ցցուն դարձուցած էր Արփիկ: Ուրեմն հայ թերթը կը վճռէր թէ Օգոստոսին եւ Սեպտեմբերի սկիզբը յատկանշական ոչինչ կրնայ պատահիլ կամ պէտք է որ պատահի հայ թէ միջազգային կեանքի մէջ...: Այսպէս, ո՞չ Շահնուր կը մեռնէր Օգոստոս ամսու մը, ոչ ալ Ամերիկացիները առաջին հիւլեական ռումբը կը պայթեցնէին ճաբոնական Հիրոշիմա քաղաքին վրայ ուրիշ Օգոստոսի (1945) մը: Իսկ այն հետեւութիւնը թէ արձակուրդներու պատճառով Փարիզ իր բնակչութենէն կը պարպուի, եւ հետեւաբար թերթը գրելիք բան չ'ունենար տեղի չունեցած... բանախօսութեան մը մասին, կը նշանակէ թէ կուսակցական պաշտօնաթերթ մը ուրիշ պաշտօն չունի:

•

Հետեւեալի պարագային, այս անգամ ինծի ուղղուած, սրամտութիւնը չէ որ կը պակսի Արփիկի կողմէն: 18 Նոյեմբեր 1976 թուակիրով ինծի կը գրէր. «Շուրջ ամիս մըն է, որ լաւ չեմ քնանար, խղճի, սրտի եւ հոգիի ծանր անհանգստութիւններու հետեւանքով: Արդարեւ, ամէն գիշեր երբ գլուխս բարձին դնեմ, կ'ըսեմ ես ինծի «նորէն Գրիգորին չպատասխանած, կը պառկիս»... : Ուրեմն կրնաս երեւակայել թէ ի՞նչ գիշեր կ'անցընեմ այսպիսի ծանր տագնապի մը ենթարկուած (անշուշտ գուշակեցիր թէ փառաւոր կը քնանամ)»:

Ուրիշ առթիւ նոյնպէս ինծի ուղղուած ուրիշ սրամիտ սլաք մը.-

Գառզու օր մը ինձմէ խնդրած էր որ ծառայեմ որպէս առաջնորդ Հայրենիք-Սփիւռք Մշակութային Կապի Կոմիտէի յարգելի այն անձնաւորութեան, զոր ինք

Փարիզ հրափրած էր ներկայ գտնուելու իր Ֆրանսայի Կաճառ ընդունման պաշտոնական արարողության (4 Ապրիլ 1979) նկարիչ Յակոբ Յակոբեանի հետ: Իսկ հիւրը ինձի փափաքը յայտնած էր նախ շրջելու եւ տեսնելու մայրաքաղաքին պատմական եկեղեցիներն ու տաճարները: Լատինական թաղամասի 17-րդ դարու պարոք ոճով կառուցուած Սուրբ-Սիլվիս եկեղեցին - որ իր մեծութեամբ գրեթէ կը հաւասարի Փարիզի նշանաւոր Աստուածամօր Տաճարին - մէջ է որ մեծարգոյ հիւրը յանկարծ արտայայտած էր ֆրանսական եւ հայկական տաճարներուն մեծութեան եւ ընդարձակութեան վերաբերեալ բաղդատական ամբողջովին անսպասելի մտածում մը, մեր տաճարներուն արժեգրկման շեշտով, որ խորապէս նեղած էր զիս: Ամբողջ Հայկական Ճարտարապետութիւնը եւ պատմութիւնը յանկարծ խղճալիօրէն կը նսեմանային եղած մեկնաբանութեամբ: Չէի պատասխանած ի յարգանս օրուան հիւրին եւ պաշտօնիս եւ կը խորհէի թէ ժամանակը սրբած էր անցեալի այդ անհաւատալի պատահարը, բայց ահա՛ աւելի քան քառորդ դար ետք եւ այդ ուշ գիշերին յանկարծ միտքս ինկած էր այդ անմարսելի վիրաւորանքը, որովհետեւ օրուան ընթացքին կարդացած էի բացման լուրը Երեւանի մէջ բարձրացած նորակառոյց Ս. Գրիգոր Տաճարին, որ գոնէ իր մեծութեամբ կրնար կազդուրել ծաւալներու ստորադասական բարդոյթէ տառապողները: Անքուն գիշերս կ'երկարէր: Արդէն առաւօտեան ժամը երկուքն էր: Պէտք էի հանգիստս վերագտնել: Համակարգիչիս առջեւ անցայ եւ «մէկ շունչով» գրեցի քիչ մը կծու տոմսակ մը այդ մեծարեալ անձին դէմ եւ առանց իսկ գրածս ստուգելու դրկեցի «Յառաջ»ին, յայտնելով գրած ժամս: Առաւօտուն երբ արթնցայ Արփիկէն արդէն գիր մը ստացած էի- *«Լա'ւ կ'ընես եթէ յօդուածներդ գրես կէս գիշերէն առաջ, ինչպէս սովոր ես»*...: Լակոնական:

•

Արփիկ Միսաքեան երբեք չէ վարանած խօսելու «ուղիղ ճակտին», ի հարկին անողորք ըլլալու աստիճան, նոյնիսկ իր ամենամօտ եւ սիրելի անձերու: Սովորական գրասէրին իսկ ծանօթ է Արփիկին ցոյց տուած նուիրումը Շահնուրի գործին պաշտպանութեան եւ տարածումին ի խնդիր: Ան նաեւ իր ժամանակը չէ խնայած երբ հարցը վերաբերած է անոր առողջութեան եւ բարեկեցութեան:

Արփիկին մտասուեռումն էր Շահնուրը վերամղել ստեղծագործութեան. միշտ անոր խօսած է այդ մասին, ամէն անգամ իրմէ ստանալով նոյն մերժողական պատասխանը- «Տարիքս առած եմ»⁴⁵: Այսուհանդերձ, իր Սէն-Ռաֆայէլ մէկ

⁴⁵ Շահնուր իմ առաջարկներուս ալ տուած էր նոյնպիսի պատճառաբանութիւններ, ինչպէս՝ մեր վերջին հանդիպումին, երբ գրականութեան վերադարձի առաջարկիս պատասխանած էր. *«Հանգստեան կոչուեցայ: Գործէ քաշուած փարեց անձ մըն եմ...»*: 71 տարեկան էր ան երբ այդ խօսքը կ'արտասանէր: Տե՛ս, ԳԻՐ ԵՒ ԳԻԾ, Շահնուրի հետ, էջ 85: Այսուհանդերձ իր մահուան սնարին՝ կարծես ինքն իր հանդէպ ընդոստ հակազդեցութեամբ մը, որ իր բնութեան խորերէն եկած կրնար ըլլալ, ըսած է Արփիկ Միսաքեանին. *«Ըսելիք ունիմ, գրելիք ունիմ.... մտքիս մէջ գրած եմ արդէն: Խորագիրն է «Բացիկներ», չորս հատ են»* (Արփիկ Միսաքեան, «Որպէս Վկայութիւն», - «Շահան Շահնուր Սիրտ Սրտի», հատորը, էջ 193):

այցելութեան կրկին կ'արժարժէ հարցը՝ պարզելով հայ գրասէրին արդար ակնկալութիւնը, բայց երբ կը ստանայ ծանօթ խուսափողական պատասխանը, այս անգամ Արփիկ կը պայթի. *«Քեզի չե՛մ ըսեր կոր որ զաւակ ունեցիր»...*: Ինձի պատմողն էր ինքն Արփիկ:

•

Ամերիկայի մէջ կուսակցական օրկանի մը երկարամեայ խմբագիրին յոբելեանը կը տօնուի, որուն ներկայ է նաեւ հանրածանօթ բարերար մը: Իր շնորհակալական մտորումներուն մէջ յոբելեար խմբագիրը շատ կարեւոր կը նկատէ մասնաւոր փառաբանանքը հիւսելու բարերարին, առանց արգելք եւ սահման ճանչնալու: Ի մէջ այլ արժանիքներու՝ շեշտելէ ետք թէ բարերարը անզուգական սիրտ մը ունի, կ'ուզէ անպայման վկայել ուրիշ մեծ արժանիք մըն ալ, թէ... «ան խելք ալ ունի»: Առաւել՝ իր այս «գիտն» ալ կը տալէ թերթին մէջ...:

Արփիկ տոմսակ մը կը նուիրէ այս վերջին փայլուն մտածողութեան, գրելով՝ *«Կը մաղթենք որ, իրեն տրուած այս յապաղած վկայականէն ետք, Պ. Ալեք Մանուկեանի մտքին մէջ ա՛լ կասկածներ չծնին ուրիշներու խելքին մասին...»*:

•

«Մարդ մը կայ Պէյրութ: Անունը՝ Պօղոս Սնապեան, որ գրագէտ է, խմբագիր է, ուսուցիչ է, վերջապէս՝ է՛: Նաեւ հիւանդ է: Ի՞նչ ունի.- «Շահնուրախ»»: Այսպէս կը սկսի Արփիկ Միսաքեանի մէկ տոմսակը, որ իր պատճառը ունի: *«Սնապեան իր խմբագրած «Բագին» ամսագրի տասը թիւերէն հինգին մէջ Շահնուրով կը զբաղի, էջերով: Կը քննադատէ, կ'այսպանէ, կ'արհամարհէ, կը պախարակէ, եւ երբեմն ալ նոյնիսկ կը գովէ, բոլորովին տգէտի տեղ չանցնելու համար, հաւանաբար»*:

Գրութիւնը ունի շատ խօսուն վերնագիր մը- *«Ուրիշ հոգ չունի՞ք, բարեկամ»*:

ՏՊԱԷՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ⁴⁶

ԹԱՏՐՈՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Այս վերնագիրը պետք է առնել իր համեստագոյն իմացումով, քանի ժամանակի սղութիւնը հոս շատ անելի զգալի դարձաւ քան նկարչութեան պարագային: Այսուհանդերձ, ընդհանուր պատկերի մը ուրուագիծերը պիտի տրուին թատերական ներկայացումներու ընդմէջէն, ինչ որ մասնակի հանգամանք մը կը ներկայացնէ:

Երեւան ունի եօթ թատրոն, որոնցմէ երեքը միայն այժմ մեզ կը հետաքրքրեն: Ատրպէյճանական եւ ռուսական թատրոնները, անշուշտ, երկրի մը մշակութային ընդհանուր կեանքին մաս կը կազմեն, սակայն անոնք հոս ենթակայ չեն մեր անմիջական հայեացքին, ոչ ալ կրնային մաս կազմել մեր առաջին ուսումնասիրական ճամբորդութեան: Նմանապէս՝ Տիկնիկային թատրոնը, որ առանձին ճիւղ մըն է, որքան ալ զիս մասնաւորաբար հետաքրքրէ: Ու եթէ դեռ զեղչենք երեքէն մէկը, որ Պատանի Հանդիսատեսներու Թատրոնն է, կ'ունենանք միայն երկու թատրոն: Միայն երկու թատրոն՝ մէկ միլիոն բնակիչ ունեցող մայրաքաղաքին համար:

Բնական երեւոյթ է, ի մասնաւորի այս պայմաններուն մէջ, լեցուն թատերասրահներու երեւոյթը կամ ներկայացումներու շարքը, «զոց տոմսակադոնակներով», ինչպէս կ'ըսեն ֆրանսացիք: Սակայն թատերասրահներու պակասը ձեւով մը կը դարմանուի ճոխ, այլազան խաղացանկով: Իւրաքանչիւր թատրոնի տարեկան խաղացանկը կը բաղկանայ 22-24 տարբեր բեմադրութիւններով, որոնք հասկաքաղ մը կը կազմեն հայ, խորհրդային եւ միջազգային թատերախաղերով՝ ժամանակակից եւ դասական: Բեմադրութիւնները կը փոխուին ամէն օր, պատճառ դառնալով որ նոյնիսկ մեծ յաջողութիւն գտած նոր թատերախաղ մը ներկայացուի միայն 3-4 անգամ մէկ ամսուան ընթացքին եւ մաս կազմէ թատերացանկին բազմաթիւ տարիներ: Աւելի յստակօրէն պարզուած՝ պատկերը

⁴⁶ Գրութեան հեղինակը «Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի նախագահ Պրն. Վարդգէս Համազասպեանի կողմէ Հայաստան հրաւիրուած էր 1980-ին, մօտէն ծանօթանալու համար հայրենի նկարչական եւ թատերական կեանքին: Ուսումնասիրական ճամբորդութիւն մը, որ պայմաններու բերումով տեւած էր նուազ քան երեք շաբաթ: Իր վերադարձին, Գրիգոր Քէօսէեան շարք մը յօդուածներով իր տպաւորութիւնները հրատարակած էր Փարիզի «Յառաջ» եւ Պէյրութի «Զարթօնք» օրաթերթերուն մէջ հայրենի նկարչութեան եւ թատրոնին մասին: Կը վերահրատարակենք թատրոնի վերաբերեալ մասը:

հետեւեալն: Ամէն տարի խաղացանկին կ'աւելնան հինգ-վեց նոր բեմադրութիւններ, նոյն թիւով զեղչումովը հիներէն: Առաջին հերթին աչքի կը զարնէ, ուրեմն, պահանջքը նոր թատերասրահներու, ու ասիկա՝ այլ պատճառներով նաեւ. դուռ բանալու համար արուեստի նոր փորձարկումներու երիտասարդ ուժերու առջեւ: Այս վերջին իրողութիւնն էր արդէն, որ Խորհրդային Միութեան կու տար առաջնակարգ դիրք մը աշխարհի մէջ, մինչեւ երեսունական թուականներու վերջերը:

Քանի նշուեցաւ այդ բեղմնաւոր շրջանը, օգտակար է քիչ մը յամենալ հոն, որովհետեւ ինչ որ ալ գրուի Խորհ. Հայաստանի թատրոնին մասին այսօր կամ վաղը, ան սերտօրէն առնչակից պիտի ըլլայ վերջին յիսնամեակի ռուսական եւ խորհրդային թատրոնի կեանքին:

1920-1930 տասնամեակին, Խորհ. Միութեան մէջ կը շարունակուի թափը թատերական խիզախումներու: Ապագայապաշտները⁴⁷ եւ կառուցողապաշտները⁴⁸ հոն են: Հայազգի Եւկէնի Վախտանգով⁴⁹ եւ Ալեքսանտր Թայրով⁵⁰ (1885-1950) շքեղ ներկայացումներ կու տան: Վսէվոլոտ Մէլըրիսով⁵¹ (1874-1940) ընդհանուր հետաքրքրութեան առարկայ է իր մեծաշուք բեմադրութիւններով: Բեմադիրը տէ՛րն է թատրոնին, իր անհատականութիւնը կը յարգուի: Կոնսդանդին Ստանիսլավսկին⁵² (1863-1938), միւս կողմէ, միշտ կ'իշխէ իր տեսութիւններով եւ գործունէութեամբ: Ան պիտի ըլլայ միակ «վերապրող»ը, որ պիտի շարունակէ իր գործեր մինչեւ իր մահը, անոր սեմին իսկ ստեղծագործելով «ֆիզիքական գործողութիւններ»: Վերոյիշեալ բեմի վարպետներուն համար «թէքնիք»ը, արուեստագիտութիւնը չեն բաւեր առանձին: Վախտանգովները ունէին նաեւ խանդավառութիւն մը, թատերական բարոյագիտութիւն մը միացած համակ անձնուիրութեան՝ գեղագիտական «արկածախնդրութիւններու» ի խնդիր:

⁴⁷ Ապագայապաշտներ (Futuristes): Շարժումը սկսած է որպէս հակազդեցութիւն անցեալապաշտութեան դէմ, սկզբնական գրականէն տարածուած է արուեստի բոլոր կալուածներու վրայ- նկարչութիւն, ճարտարապետութիւն, քանդակագործութիւն, թատրոն:

⁴⁸ Կառուցողապաշտները (Constructionnistes), նման ապագայապաշտներուն, աշխատած են արուեստի զանազան կալուածներու մէջ: Թատրոնի մէջ հետամտած են, ի միջի այլոց, տարբադադրելու ձեւերը եւ քանդելու անօգուտ զարդարանքները: Կարելորած են դերասան-բեմայարդարում կապը:

⁴⁹ Եւկէնի Վախտանգով (1883-1922), դերասան, հիմնադիր տնօրէն Մոսկուայի Արուեստի Թատրոնին, ի վերջոյ ստեղծած է իր արուեստի դրոյթը, որպէս «ցնորական իրապաշտութիւն»:

⁵⁰ Ալեքսանտր Թայրով, ռուս հրեայ, բեմադիր, թատրոնի տնօրէն, հիմնադիր համադրական թատրոնի, որ իր մէջ կ'ընդգրկէ բեմապարը. օբերան, կրկեսը, *միւզիք հոլլ* եւ տրամաթիք տարրեր:

⁵¹ Վսէվոլոտ Մէլըրիսով, ռուսական թատրոնի դերասան, տնօրէն, փորձառական թատրոնի ռահվիրայ:

⁵² Կոնսդանդին Ստանիսլավսկի, ռուս դերասան, թատրոնի տնօրէն, բեմադիր, հիմնադիր իր անունով կրթութեան դրոյթին, որմով դերասանը հաւատալի կը դարձնէ իր կերպարը նոյնանալով անոր նկարագիրին հետ:

Սթալինեան խորշակը պիտի տեւէ քառորդ դար: Վարդապետականութիւնը, «սոցիալիստական իրապաշտութիւն» մակդիրով, պիտի հաւասարեցնէ ամէն ինչ, ստեղծելով հարթ միօրինակութիւն մը՝ ի վնաս բեմական կենդանի պատկերներու: Խրուչչեւեան ծինհալով պիտի վերընծիւղի խորհրդային թատրոնը: Բնական է, խորհրդային արուեստագէտներուն գաղափարական կեցումը չէ որ պիտի փոխուէր, այսուհանդերձ, համայնավար կուսակցութեան 20-րդ համագումարէն ետք վերակենդանացաւ նախաձեռնութեան ոգին, ոճաւորումը, արտայայտածելը ստացաւ իր կարեւորութիւնը՝ այլազանութեան կողքին: Երեսունական թուականներու մեծ վարպետներուն ձգած հսկայ ժառանգութիւնը վերսկսաւ արժեւորուիլ նորերու կողմէ:

Կը վկայուի թէ, երբ խորհրդային թատրոնը կը տառապէր անհատականութիւններու պակասէն, Լենինկրատի (Սէն Փէթէրսպուրկ) մէջ Նիկոլայ Աքիմով⁵³ (1901-1968) մը կը մնար այն բացառիկներէն որ բարձր կը բռնէր բեմադիրի կոչումը: Մենք կրնանք տալ ուրիշ օրինակ մը, որ հայկական թատրոնին սպասարկեց հմտութեամբ, յարգել տալով ինքզինք, հայ բեմը եւ բեմադրական արուեստը: Վախտանգովի աշակերտ՝ Վարդան Աճեմեանն էր ան, որ իր փայլուն տաղանդով եւ զօրաւոր անհատականութեամբ դրոշմեց հայ բեմը: Անոր անունը անքակտելիօրէն մաս պիտի կազմէ հայ բեմի պատմութեան:

Աճեմեանէն ետք այժմ Հայաստանի թատերական կեանքի տիրական դէմքն է Հրաչեայ Ղափլանեան, որուն անունը քիչ մը ամէն տեղ է: Նախագահն է Թատերական Միութեան, գեղարուեստական ղեկավարը Դրամատիկական Թատրոնին: Կը բեմադրէ նաեւ Մոսկուայի մէջ: Իր օրով գեղարուեստական կեանքը ունեցաւ «քայլ մը առաջ» շարժում: Ինք եւս մաս կը կազմէ ռուսական դպրոցի աւանդութեան, ինչպէս Աճեմեանը: «Վառ թատրոնի դպրոց» եւ «ճշմարտացի խաղարկութիւն» բացատրութիւնները զինք կը կապեն նաեւ Սթանիսլաւսկիի եւ Վախտանգովի: Իր բեմադրութիւններուն մէջ տեսանելի են շատ մը տարրեր, որոնք կեանքի կոչուած են երկար թմբիրէ ետք: Ճիշտ է նաեւ այն իրողութիւնը թէ, եթէ Աճեմեան, իր ժամանակին, «շատ խիզախ» նկատուեցաւ ու ապա ձեւով մը՝ դարձաւ դասական, Ղափլանեանի գործունէութիւնը ունեցաւ նոյն հակազդեցութիւնը: Վստահ ենք որ մօտ ապագային երբ երիտասարդ ուժերու տրուի նոր թատրոնի մը ղեկավարութիւնը, «խիզախումներու» դաշտը դեռ շատ աւելի լայննալու հնարաւորութիւն պիտի ունենայ: Ղափլանեան նոյն աղբիւրէն սնանելով հանդերձ, զգալի թարմութիւն մը, նորոգեալ աւիշ մը բերած է հայ բեմին: Անշուշտ սերունդներու տարբերութիւնը եւ նոր պայմաններու հնարաւորութիւնները իրենց բարերար դերը կ'ունենան միշտ: Իր բեմադրութիւններէն ներս տեսանելի է մուտքը վերացապաշտութեան մը, ինչպէս նաեւ կ'երեւին խորհրդապաշտական տարրեր, յատկանիշներ:

Հրաչեայ Ղափլանեան նոր վերադարձած էր ամերիկեան շրջապտոյտէ մը: Ուզած էր երթալ տեղւոյն վրայ տեսնելու, իմանալու, մթնոլորտին հաղորդակից դառնալու՝ նախագծուած շարժանկարի մը, որուն նիւթը օտարութեան մէջ

⁵³ Նիկոլայ Աքիմով, ռուս թատերական գործիչ, փորձառական թատրոնի տնօրէն, բեմայարդար, թատերական գիրքերու հեղինակ: Նշանաւոր եղած է Համլէթի իր ներկայացումը Օֆելիան ներկայացնելով որպէս հարբած պերճաղիճ:

ապրող հայ ժողովուրդին ճակատագիրն է: Անհայրենիք հայու վիճակը, անոր թախիժը: Բեմանիւթը – սենարիօն – պիտի գրէ Վահագն Դալթեան:

ՍՈՒՆԴՈՒԿԵԱՆ ԹԱՏՐՈՆ

Այս թատրոնին պատմականը ընել կամ Հայաստանի թատերական կեանքին մէջ անոր ունեցած կեդրոնական դերին մասին անդրադառնալ մաս չի կազմեր այս «ճամբորդական տպաւորութիւններ»ուն: Թող որ ամէն ոք քիչ թէ շատ տեղեակ է անոր: Վարդան Աճեմեանի մահէն ետք, ներկայացումները բնականաբար կը բեմադրուին տարբեր բեմադիրներու կողմէ: Թատրոնին նոր տնօրէնն է Յ. Զարախեան, որ մաս կազմած է Սունդուկեանի անձնակազմին: Երիտասարդ տնօրէնը գիտակից է այն ծանր պաշտօնին որ Սունդուկեանը – Հայաստանի *Գոմէպի Ֆրանսէզը*⁵⁴ – կը պարտադրէ: Իր քաղաքականութիւնը պիտի ըլլայ հին աւանդութիւններու շարունակում, դասական գործերու ներկայացում, միշտ մնալով հաղորդակից՝ ժամանակակից թատրոնին: Ներկայիս թարգմանաբար կը ներկայացուէր ժամանակակից Ադրբեյճանցի թատերագիրի մը գործը, ուր արծարծուած գլխաւոր նիւթը – ալքոլամոլութիւնը – կը սեպուի հրատապ եւ սրտայոյզ պարագայ: Սունդուկեանի մէջ պիտի տեսնէի «Խաչմերուկ»ը:

ԵՐԵՒԱՆԻ ԴՐԱՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆ

Երեւակայեցէք հետեւեալը.- Մարդ մը իր մէկ ոտքը կը դնէ ուրիշի մը տան սեմէն ներս: Յետոյ՝ երկրորդը կը դնէ: Քաղաքավարօրէն կը ժպտի տանտէրերուն, ապա կ'երթայ գրաւել անկիւն մը: Շրջան մը ետք կը բերէ իր կահ-կարասիները եւ տանտիրոջ կ'ըսէ.- Դ՛ուրս գնա այստեղէն որ ես ինքս հաստատուիմ: ... Ու կը հաստատուի:

Երեւանի Դրամատիկական Թատրոնին պատկերը այսպէս կը ներկայանայ: 1966-ին կը հիմնուի «Թատրոն-Սոփիստի» մը սրահի մը մէջ, որ մաս կազմած է պետական հրատարակչական հիմնարկի մը: 1969-ին արդէն կը դառնայ ամբողջական թատրոն 376 աթոռով: Այժմ ծրագիրներ կը մշակէ աւելի ընդարձակուելու: Թատրոնի հիմնադիրներն են Հրաչեայ Ղափլանեան եւ Ալեք Ասլամազեան՝ տնօրէնը թատրոնին: Ասոնց շուրջ պատրաստ էին, անշուշտ, երիտասարդ ուժեր, որոնք միջոցը կը փնտռէին դրսեւորուելու:

Դրամատիկականը կը բերէ նոր շունչ: Կ'ըլլայ այժմէական: Նորութիւնը կը թուի ըլլալ աւելի արտայայտածեի մասին քան թէ հիմնովին նոր գրողներ ներկայացնելու ծրագիրով, թէեւ այս վերջինները նաեւ մուտք կը գործեն թատրոնէն ներս: Խաղացանկը կ'ընդգրկէ հայ եւ միջազգային, դասական թէ ժամանակակից անուններ- Օստրովսքի, Չեխով, Շէքսպիր, Օտեան, Թումանեան, Պարոնեան: Նոյեմբեր ամսուն յայտագիրին մէջ կը գտնուէին ժամանակակից երեք հայ երիտասարդ գրողներու գործերը- Վարդգէս Պետրոսեան (*Վերջին Ոսուցիչը*), Պերճ Զէյթունցեան (*Ամենապիտուր Մարդը*), Աննա

⁵⁴ Comédie Française: Ֆրանսայի Ազգային Թատրոն, հիմնուած՝ 1680-ին, եւ որ կը գտնուի Փարիզի կեդրոնը: Նշանաբանն է լատիներէն *Simul et singulis* (*ըլլալ միասին եւ մնալ ինքնին*): Կը կոչուի նաեւ *Մոլիերի Տունը*, անունովը աշխարհահռչակ կատակերգակին, թէեւ թատրոնը հիմնուած է անոր մահէն եօթ տարի վերջ:

Պետրոսեան (*Ամազոններ*): Առիթը պիտի պակսէր տեսնելու առաջինը, իսկ երկրորդի պարագային՝ բախտը: Թատերասրահին դռները գոց էին խոնուած բազմութեան մը առջեւ, որովհետեւ մետասաներորդ ժամուն գլխաւոր դերասանը հիւանդանոց փոխադրուած էր անակնկալ անհանգստութեամբ մը: Պիտի անդրադառնամ միայն երեք բեմադրութիւններու, ջանալով խտացնել ընդհանուր տպաւորութիւններս անոնց ընդմէջէն:

«ԶՄՈՌԱՆԱԼ ՀԵՐՈՍՏՐԱՏԻՆ»

Առաջին շփումս է Հայաստանի թատերական կեանքին հետ: Բախտս փայլուն է, այն իմաստով որ որեւէ երկնականարի տակ ամբողջական յաջողութեամբ ներկայացում մը տեսնելը մաս կը կազմէ պզտիկ հրաշքներու շարքին: Բնագիր, բեմադրութիւն, մեկնաբանութիւն, երաժշտութիւն լիակատար ներդաշնակութիւն մը կը կազմեն: Նախ կը զարմացնէ բնագիրը:

Թատերախաղին հեղինակն է ռուս հրեայ ժամանակակից գրող մը- Գրիգորի Գորին: Արդեօք քանի՞ Գորիններ կան Ռուսիոյ մէջ: Ամէն պարագայի՝ տաղանդաւոր թատերագիր մըն է ան, որ իր նիւթը առած է վաղ շրջանի հելլենական կեանքէն՝ խօսելու համար այժմէական հարցերու, ժամանակակից խնդիրներու, ինչպէս նաեւ՝ մարդկային հոգիի մասին: Ու ինչպէս ամէն յաջող երկ՝ կը պարունակէ մէկէ աւելի իմաստներ: Գործը դեռ չեմ կարդացած, սակայն ինչ որ կը բեմադրուի երիտասարդ բեմավար – երեսունչորս տարեկան է – Ա. Խանտիկեանի կողմէ, կը կրէ դրոշմը ստեղծագործ մտքի, երեւակայութեան, վստահելի ճաշակի տէր եւ իր գործին գիտակցութիւնը ունեցող տաղանդի մը: Թատերախաղին առաջին բեմադրութենէն արդէն անցած են չորս տարիներ...:

Վայելք մըն է դիտել այս ներկայացումը: Բեմադրութիւնը արդիաշունչ է, ամէն մեկնաբանական միջոց օգտագործուած է գործը աշխուժացնելու– Անհեթեթը, *ապսիւրպը*, տրուած է լրջօրէն, տրամը՝ *ֆարսի*, խեղկատակութեան հասնող սրամտութեամբ: Կարեւորութիւն տրուած է դերասանին մարմնային-ֆիզիքական կարելիութիւններուն, լարուած արագութեան: Խամաճիկային շարժումներուն կը միանայ յամրընթացը, *սլօ մոշընը*, շարժանկարի դանդաղագոյն, օդային, աննիւթական վիճակը: Ի հարկին կը միջամտէ խորհրդապաշտութիւնը, կ'օգտագործուին դիմակներ: Ալֆրէտ Ժարրիի⁵⁵ ծուղակ-փոսը հոս է նաեւ, ուրկէ ո'չ միայն մարդիկ շարքով կը կորսուին, այլ նաեւ՝ կը վերայայտնուին: Պատերը ցանցեր են, որոնցմով մարդիկ կը բռնուին: Այդ «ուռկանները» կրնան ըլլալ անթափանց, բայց նաեւ թափանցիկ, ըստ պահանջքի: Ընտրովի գործածուած բեմադրական այս բոլոր միջոցները ծուղակներ են որոնց առջեւ կանգնած է նաեւ բեմադիրը: Հրաշալիս այն է որ այդ «ոգի»ները, փորձանաւոր «վիուկ»ները կը հնազանդին Խանտիկեանի ճպտոյն անկարելի միութեամբ մը: Խանտիկեան կը պատրաստէ Շէքսպիրի *Համլէթը*: Քիչ մը ուշ՝ ինծի համար:

Սքանչելի «Հերոստրատ» մը՝ Վ. Մարլեանը, տէրը՝ իր արուեստին, բեմին. ան

⁵⁵ Alfred Jarry (1873-1907), Ֆրանսացի կատակերգակ-թատերագիր, հեղինակ նշանաւոր «Իւպիւ-Արքա»ներուն (Ubu Roi), ուր ճոնչացող սրամտութիւնը կը պատկերէ մարդկային ամէնէն այլանդակ գիծերը: Այս մասին տեսնել Գր. Քէօսէեանի թատերական քրոնիկը.- «Ֆրանսական Թատրոն. *Իւպիւ Արքան եւ Իւպիւ Շոթայակապ*», Գիր եւ Գիծ, էջ 165-166:

կը գրաւէ սրահը մինչեւ վերջին պահը: Դիմախաղ, ծայնախաղ, շարժումներ, մարմնային ձեւաւորումներ կը ծառայեն պարզապէս ամենակարող կենդանութիւն մը պարգեւելու իր կերպարին, որ կը շնչէ, կը քրքջայ, կը ծամածռէ, կը սողայ՝ խածնելու համար, կը ծռի՝ աւելի բարձրերէն իջեցնելու համար իր հարուածը: Ամբողջական դերասան մը որ նոյնացած է իր տիպարին հետ, այս դերով: Անհրաժեշտ է յիշատակել անունը դերասանուհիին, որ տոկաց ճնշիչ խաղարկութեան մը դիմաց.- Ա. Թօփճեան: Տոկաց, նաեւ զգացուց գեղեցիկ ներկայութիւն մը: Ուրիշ ներկայացման մը առիթով (*Դահլիճը*) պիտի պարզուէր թէ Ա. Թօփճեան հայ բեմին երիտասարդ, շնորհալի եւ վստահելի մէկ դերասանուհին է:

Մաքուր, ընտիր, թատերական լեզուով յաջող թարգմանութիւն մըն է Վալէրի Թումանեանինը, որ բեմադիրին օգնականն է նաեւ գրական գիծով:

«ԱՄԱԶՈՆՆԵՐ»

Հեղինակուհին է նաեւ գլխաւոր դերասանուհիներէն մէկը այս ողբերգութեան- Աննա Պետրոսեան:

Հարցերը եւ հարցականները կը սկսին նաեւ այս ներկայացումով: Նախ հրճուեցնող առաջին նկատում մը. Հայաստանի գլխաւոր թատրոնի մը մէջ առիթը կ'ընծայուի որ բեմի երիտասարդ սպասարկու մը ներկայացնէ - ասիկա կրկնակ իմաստով - իր գործը: Աւելին, այս գործը անսովոր նիւթ մը պէտք է ըլլայ Հայաստանի - թերեւս նաեւ՝ խորհրդային - թատերագիրներուն համար, որքան ալ հռչակաւոր եւ հանրաժանօք ըլլայ անոր պատմութիւնը: Եւ քանի որ կին գրող մըն է եւ նիւթը... ամազոններն են՝ հարազատ եւ անմիջական կապ մը կրնայ զանոնք միացնել իրարու:

Կ'ակնկալեմ լսել խորհրդահայ երիտասարդուհիի մը նոր խօսքը՝ հին նիւթի մը մասին: Այս կարեւոր կէտն է որ խուսափեցաւ ինձմէ, հակառակ անձանձրոյթ դիտելուս ներկայացումը: Ո՛ր է այժմէականը, ժամանակակիցը, բնիկ հարցը, որ այնքան սրտամօտ, արդարօրէն կենսական նկատուելու էր երիտասարդ կնոջ մը մօտ, ըլլալով միաժամանակ շահեկան՝ հանրութեան համար:

Սովոկլէսի, Եւրիպիդէսի գործերը, յունական դասականները եւ հին թեմաները, իրենց ծնունդէն ի վեր դարձած են նիւթ բոլոր մեծ թատերագիրներուն: 1920-1940-ի միջեւ, մանաւանդ, լոյս տեսած են շարք մը թատերախաղեր յունական նիւթերով: Յաջողած են աւելի անոնք՝ որոնք օգտագործած են խնդրոյ առարկայ թեմաները որպէս միջոց ժամանակակից հարցերու արծարծումին, հին անցեալին տալով նոր պարունակ: Այս ձեւով Ժան Բօքթօ⁵⁶ մը, կամ Ժան Անուի⁵⁷ մը մնացած են ետ, մտայնութեանը մէջ (առաւել կամ նուազ չափով), մինչ Ժան Ժիրօտու⁵⁸ մը, Ժան-Փոլ Սարթը⁵⁹ մը եւ Օ'Նէյլ⁶⁰ մը մնացած են աւելի բարձ-

⁵⁶ Jean Cocteau (1889-1963), Ֆրանսացի բանաստեղծ, նկարիչ, թատերագիր, անդամ՝ Ֆրանսական Կաճառին: Բազմակողմանի տաղանդ մը:

⁵⁷ Jean Anouilh (1910-1987), Ֆրանսացի թատերագիր եւ շարժանկարի բեմագիր (*սէնարիսթ*): Իր նշանաւոր գործը կը նկատուի յոյն դասական բանաստեղծ Սովոկլէսի (495-405) *Անթիկոնէ* ողբերգութեան պատշաճեցումը մեր օրերուն, թիրախ առնելով Մարաշախտ Փէթէնի Վիշիի կառավարութիւնը:

⁵⁸ Jean Giraudoux (1882-1944), Ֆրանսացի գրագէտ եւ դիւանագէտ: Գլխաւորաբար

րադաս մակարդակի վրայ:

«Ամազոններ»-ու ներկայացումը երեւան կը հանէ երկրորդ արժէքաւոր բեմադրիչ մը.- Ա. Յովհաննիսեան: Կարելի է նոյնիսկ ըսել թէ ներկայացման գլխաւոր անձը ... սպիտակ վրան մըն էր, որ ունէր գործնական եւ գործածական կողմեր, ինչպէս նաեւ կ'առնէր խորհրդանշապաշտական ձեւաւորումներ, ինչպէս Լեւ Կրոթովսքիի⁶¹ ներկայացուցած *Կոստան իշխան*ին մէջ: Կարմիր կտաւի գործածութիւն մը կայ հոն, որ կը փոխակերպուի այլազան իրերու.- Իշխանի պատմութեան, ցլամարտի կրկնոց, պատանք, եկեղեցիի սրահակ: Իսկ հոս՝ «Վրանը» կը հակակշռուի ուրիշ զանգուածով մը.- ամազոններու խումբը եւ տեղափոխումները:

Յիշատակեցի Լեւ ժամանակակից հռչակաւոր բեմի գործիչին մէկ բեմադրութիւնը: Այս մերձեցումը՝ վեր առնելու համար իրողութիւն մը. հայ բեմադրիչին քաջածանօթ պէտք է եղած ըլլայ Կրոթովսքին եւ իր տեսութիւնը, եթէ նոյնիսկ յիշեալ բեմադրութիւնը չէ տեսած: Որեւէ պարագայի, սակայն, այս բեմադրական մտայղացքը կը մնայ գեղեցիկ իրագործում մը եւ ցոյց կու տայ բեմադրիչին մօտ ստեղծագործական միտք մը:

* * *

Թատրոնը չի նմանիր նկարչութեան, որ կը կատարուի առանձին, ի հարկին մեկուսի սենեակի մը մէջ: Ան գործն է խումբի մը, որ պէտք ունի միջոցի, ընդարձակ տեղի, ինչ որ հեշտ չէ, եթէ պետութիւնը չտրամադրէ անհրաժեշտ վարկը եւ միջոցները:

Շարժումը, որ «Դրամատիկական Թատրոն»ով սկսաւ, չի կրնար եւ պէտք չէ որ կանգ առնէ: Հասած են երիտասարդ ուժեր, որոնք անխուսափելիօրէն պէտքը ունին իրենց անձնական խօսքը ըսելու, նոր ձեւեր փորձարկելու: Թատրոնը միշտ պէտքը ունի նոր աւիշի եւ նոր փորձադաշտի: Այս իմաստով, նոր թատրոնի մը – թատրոններու – կառուցումը հրամայական կը թուի ըլլալ:

Նոյն մտահոգութեամբ պէտք է արձարծել ժամանակակից թատերախաղերու կարեւորութեան հարցը: Առանց ժամանակակից թատերախաղերու չի կրնար գոյութիւն ունենալ ժամանակակից թատրոն: Եթէ Մոսկուայի *Ժամանակակից Թատրոնը* այնքան յաջողութիւն գտած է, ան կը պարտի – ըստ վկայութիւններու – ո՛չ թէ թատերագիրներու եւ բնագիրներու ներկայութեան, այլ իր խաղացան-

ծանօթ է իր թատերախաղերով- *Տրովադայի Պարերագմը տեղի պիտի չունենայ, Շայոյի Խելառ Կինը*:

⁵⁹ Jean-Paul Sartre (1905-1980), Ֆրանսացի գրագէտ, փիլիսոփայ, ներկայացուցիչ՝ գոյութենապաշտական հոսանքին: Քաղաքականութիւնը մաս կազմած է իր գործին:

⁶⁰ Eugene O'Neil (1888-1953), ամերիկացի թատերագիր, որ ներմուծած է իրապաշտական արհեստագիտութիւնը: Իր գլուխ-գործոցը կը նկատուի "Long Day's Journey into Night" թատերախաղը:

⁶¹ Jerzy Grotowsky (1933-1999), Թատերական տեսաբան: Փորձառական թատրոնի տնօրէն եւ նորարար, որ իր դրոշմը դրած է ժամանակակից թատրոնին վրայ: Լեհաստանէն դուրս Կրոթովսքի վաստակաւոր է Եւրոպայի եւ Միացեալ Նահանգներու մէջ, ուր աշխատած է:

կին, որուն նիւթերը՝ առօրեայ կեանքէն վերցուած՝ կը շահագրգռեն հանդիսատեսը, արծարծելով հարցեր՝ որոնց լուծումը չէ գտնուած:

Այս ինքնագիտակցութիւնը զգալի է մանաւանդ թատերական նոր, երիտասարդ շրջանակներէն ներս: Ու որեւէ նոր գործի մը հիմնադրումը եւ յառաջընթացը կրնան ծնունդը ըլլալ միայն ինքնագիտակցութեան ու ասոր միացած հաւատքին:

«Յառաջ», 17-18 Մայիս եւ 20 Մայիս 1980

ՀԱՅՐԵՆԻ ԹԱՏՐՈՆ

«ԽԱՉՍԵՐՈՒԿ»

ՌԱԶՄԻԿ ԴԱՎՈՅԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ⁶²

Սունդուկեան Թատրոն. «Թատերախաղը ստացաւ պետական մրցանակ», որ արուեստի բարձրագոյն մրցանակ պէտք է նկատուի: Որոշումը կը տրուի նորաստեղծ արուեստի մնայուն յանձնախումբի մը կամ՝ խորհուրդի մը կողմէ, որուն անդամները ընտրուած են տարբեր բնագաւառի մասնագէտներէ – թատերական արուեստի քննադատութիւն, բանաստեղծութիւն, ճարտարապետութիւն, երաժշտութիւն, եւ այլն:

Հեղինակն է Ժորա (Գէորգ) Յարութիւնեան, ծանօթ՝ իր կատակերգութիւններով. «Ղազարը Գնում է Պատերազմ», «Ծաղիկների Աշխարհում», եւ ուրիշներ: Ասոնց կարգին՝ «Հարսնացուն Հիւսիսից» կատակերգութիւնը, որուն շարժանկարը տեսած էի Փարիզ, 1977 թուականին, Քաթարայի⁶³ մէկ փառատօնին: Այդ

Ժորա Յարութիւնեան

⁶² Գրիգոր Քէօսեան այս ներկայացումին ներկայ գտնուած էր հրաւերովը եւ ընկերակցութեամբը Ռազմիկ Դավոյեանի, որուն հետ բարեկամացած էր տարիներ առաջ բանաստեղծին Պէյրութ այցելութեան ընթացքին: Ներկայացումէն ետք երկուքը ունեցած էին երկար զրոյց մը թատերախաղին եւ անոր աղերսուող հայրենի երեւոյթներուն մասին:

⁶³ «Զորս A» (Ֆրանսերէն՝ AAAA - Association d'Action Artistique Arménienne): Ֆրանսայի Հայութեան այս Արուեստի Ընկերակցութեան հիմնադիրն է նախկին պոլսահայ Գրիգոր Համբարձումեան, ինքն ալ՝ տէր եւ տնօրէն Փարիզի մէջ նկարչական ցուցասրահի, Galerie Framond: Համբարձումեան հմուտ արուեստաբան մըն էր եւ հեղինակ՝ չորս հատորներու:

վորը վիժի⁶⁴ մէջ ինծի ամէն ինչ թուած էր արուեստական- չէի կրցած միանալ «հարսնետորներու» բռնադատեալ այդ արշալին, եւ ժխտական տպաւորութիւնս արտայայտած էի այս թերթին՝ «Յառաջ»ի մէջ: Իրաւ է, շարժանկարէն անմիջապէս ետք ցուցադրուած էր նաեւ ուրիշ մը,- Փարաջանովի «Հրեղէն Ձիերը»...:

* * *

Տարբեր է «Խաչմերուկ»ը: Տարբեր է իր խորքով, իր տարողութեամբ: Կը թուի ըլլալ տարբեր մէկ երեսը հայրենի ժամանակակից թատրոնին, եւ հարցերն ու հարցադրումները կը սկսին հոն եւ հանդիսատեսին մէջ այս ներկայացումով:

Թատերախաղը կը ներկայացնէ ժամանակակից կեանքը, քանի՝ «դէպքը տեղի է ունենում մեր օրերում»: Ընկերային պարսաւ մըն է, որ իր լուսարձակը կը բանայ մեր ազգային կեանքին վրայ: Կ'աշխատի ցոյց տալ այն ինչ որ ծուռ է, խարդախ, ընդհանրականօրէն ժխտական, ընկերայնօրէն անբարոյ, հանրային առումով անարդար: Ընդվզելի նոյնիսկ: Այս բոլորով նաեւ կը մնայ հայկական: «Խաչմերուկ»ը հայկական թատերախաղ մըն է, ազգային աւանդութեամբ թատրոն մը բայց որուն արձագանգները կը դառնան համամիութենական: Միւս կողմէ, սակայն, հեղինակը ինքզինքին պարտադրած է սահմանափակումներ, սեղմումներ: Սահմանագիծ մը կայ, ուրկէ անդին կը սկսի մեղմաբանութիւնը, եւ ան ալ վերջ կը գտնէ թատերախաղէն առաջ: Ասիկա կը բնորոշէ անոր նկարագիրը- իր լայն տեսադաշտը եւ սահմանաւոր տեսողականութիւնը: Արժանիքը եւ մեղքը: Յաջողութիւնը եւ տկարութիւնները:

Ժորա Յարութիւնեան, իր կատակերգակի յատկանիշներով ներկայ է նաեւ այս «դրամատիկական պատմութեան» մէջ: Զուարթախոհութիւնը ամէն տեղ է: Բնական, ինքնաբոլիս հիւմուրը կը տիրէ ամէնուր: Ասով կը յատկանշուին նկարագիրներ, կը ստեղծուին կացութիւններ, մթնոլորտ: Երկխօսութիւնները առաջ քշող շարժակն է ան, որ ցոյց չի տար յոգնութիւն եւ ոչ ալ ... կը յոգնեցնէ: Զուարթախոհութիւն մը՝ որ շատ քիչ անգամ կը փոխուի սուր հեգնանքի, իսկ աւելի քիչ՝ սպանիչ ծաղրի (*Սամանեան - Միքայէլ* հանդիպումը): Կը վխտան սրամիտ ակնարկութիւններ, բայց ուր թոյն չկայ: Կայ սակայն լուռ դառնութիւն մը որ կը բխի խորքէն:

«Հայկական թատերախաղ» բնորոշումը կու գայ նաեւ իր լեզուական յատկանիշներէն: Հեղինակին սրամտութիւնը յաճախ ժողովրդային բխում մը ունի իր գլխաւոր հերոսներուն պէս: Այս առումով, լեզուամտածողութիւնն իսկ հայկական է, ինչպէս՝ բարբառային ասացումները, դարձուածքները, օրինակները, առակները: Տոհմիկ մթնոլորտով մը թաթաւուն է այս թատերախաղը, որ կ'ուզէ ըլլալ ժամանակակից, հանրային, շնորհիւ այս «բնիկ» հիւմուրին եւ անոր տուն տուող գլխաւոր երկու տարեց հերոսներուն - գիշերապահ *Գասպար*ը եւ աւելածու *Մուշեղ*ը, երկուքն ալ ներկայացուցիչները Հայ Ժողովուրդի առողջ, անվթար բնագրին: Մուշեղին մօտ աւելի զգալի է գործնական իմաստութիւն մը: Փրկիստփայ մարդ մըն է այս աւելածուն:

⁶⁴ Թեթեւ կատակերգութիւն, երգախառն կատակերգութիւն:

Գլխավոր դեմքը, որուն վրայ կեդրոնացած է լուսարձակը, կը կոչուի *Վարդան Ադամեան*, զորացրուած բժիշկ-դեղագործ մը, աշխուժ եւ գործուն, հակառակ իր շուրջ եօթանասնամեայ տարիքին: «Հերոս» բառը իր պարագային պէտք է առնել իր թատերական իմաստով, որքան նաեւ իր տառացի առումով: Ադամեանը բարի է, սրտցաւ, զոհաբերող, արդարամիտ, քաջակորով, անզիջող: Եթէ իր բոլոր առաքինութիւնները միացնենք, կ'ունենանք բառ մը՝ *մարդկայնասէր*: *Իմանիսթ* մը՝ ուրեմն՝ քաջակորով մարդ մը, որ կ'ուզէ գրեթէ առանձին պայքարիլ սուտի, կաշառքի, անիրաւութեան, զեղծարարութեան, պաշտօններու չարաշահութեան եւ ընկերային բոլոր չարիքներու դէմ իր երկրին մէջ: Եւ դեռ՝ զգացական հարցեր կը կարգադրէ, ընտանեկան թնճուկներ կը լուծէ, եւ հուսկ՝ կը դառնայ «գտնուած» հօրեղբորորդին ամերիկահայ զբօսաշրջիկի մը, որ սփիւռքեան իր փնտռութիւններէն ճարահատ՝ կը յուսայ Հայաստանի մէջ գտնել Մեծ Եղեռնէն միակ վերապրող (իր ենթադրութեամբ) բեկորը իր մեծ գերդաստանին: «Գիւտ» մը, որ Մուշեղին ըսել պիտի տայ, երկդիմօրէն. «*Հօրեղբոր որդի...լաւ ի, որ այդ մարդ հօրեղբոր աղջկան չէր փնտռէ...*»: Հերոս մը եւ պայքարի ձեւ մը՝ որուն վախճանը յստակ է. Ադամեան պիտի մեռնի սրտատապէ: Իր յոգնաբեկ պայքարին արդիւնքը, առաւելագոյն պարագային, ժամանակավոր բալասան մըն է վէրքերու: Իր գլխավոր թիրախն իսկ, ներկայացումին մէջ, երկրորդական, անկարելի դիրքով անձ մըն է, - աւելածուններու պատասխանատուն: Կարելի՞ է ընկերութեան մը արատները, դժբախտութեան մը արմատները դարմանել այս միջոցով: Անշուշտ՝ ո'չ: Սակայն ինչպէ՞ս հեղինակը, «մեր օրերու» եւ ժամանակակից ընկերութեան մէջ չարիքի դէմ պայքարի որպէս միջոց կը գտնէ (կը գտնէ՞...) *իմանիսթ* մը, առանց երբեք մատնանիշ ընելու, շեշտելու նման միջոցի նախնականութիւնը, կը կազմէ, այս տեսանկիւնով, սոյն թատերախաղին հիմնական վիրաւոր մասը եւ նոյն ատեն կը գծեն անոր սահմանները: Տոքթ. Շուայցըր մը ոչինչ փոխած է ...Ափրիկէի մէջ:

Շատ աւելի հեռունները կ'երթայ աւելածու Մուշեղը՝ այս ճշմարիտ փիլիսոփան, որ շատ աւելի լաւ ըմբռնած է իր միջավայրը: Ամէն անգամ որ եռացող կաթսային կափարիչը կը բացուի, որ կրնայ այրուցք պատճառել կափարիչը բացողին ինչպէս նաեւ իր շրջապատին, այս ժողովրդային փիլիսոփան կ'ըսէ. «*Լաւ ի չխորանանք...*»: Այս նախադասութիւնը կը կրկնուի երեք-չորս առիթներով:

Սանամեանը իր երկու երեւումներով իր վրայ կը կեդրոնացնէ, իրմով կը խտացնէ շատ մը տխուր, ժխտական երեւոյթները հանրային վերքերու: «Մաքրման Հիմնարկի» այս պետը կաշառակեր է, գոռոզ, ամբարտաւան: Անողոր է իր ենթականերուն եւ տկարներուն հանդէպ, գետնաքարշ՝ մեծաւորներուն եւ ուժին դիմաց: Երբ դիմակազերծ ըլլայ՝ կ'ապաւինի իր կարմիր քարթին.- «*Ես կոմունիստ եմ, ինձ վստահել եմ*»: Ահաւոր է իր մէկ արտայայտութիւնը. երբ Ադամեան կ'աշխատի զինք պաշտօնագրկել, ինք կը քծնի եւ կը փորձէ կաշառակերութիւնը: Ձախողութենէն ետք եւ ի պատասխան Ադամեանի այն խօսքին՝ թէ պիտի ուզէր գնդակահարել իր նման կոմունիստները, կ'ըսէ.- «*Մեծ կոտորած կը լինի*»: Այլ խօսքով՝ իր նմանները բիւր են, անվերջանալի: Եւ դեռ՝ բաղդատմամբ այն մարդոց որոնք թելերնին սոթտած կը սպասեն գրաւելու իր պաշտօնը՝ «*Ես նրանց կողքին, ուրքերս ամպոյ մի հրեշտակ եմ*», հակառակ անոր որ - ինչպէս ինք կը խոստովանի - ինք մորթապաշտ մըն է, «*անամօթ*» մը, «*սպոր*» մը....:

Կը պարտուի Ադամեանը: Կ'առաջնորդուի ոստիկանատուն, ապտակած ըլլալուն համար Սանամեանը, որ պատուագողութեան, շանթաժի դիմած էր: Ոստիկանատունէն դուրս կ'ելլէ «տուգանք» մը վճարելով: Տուգանք մը կը վճարուի միայն դատական որոշումով, սակայն հոս՝ ոստիկանական «կարգադրութեամբ» մը: Այս ալ այլ հարց...:

Այս տխուր իրադրութեան միակ գլխաւոր պատասխանատուն, որ կը մատնանշուի թատերախաղին մէջ, ժողովուրդն է. էս, դո՛ւն, ի՛նք: Աւելի հեռուները փնտռող չկայ, քանի՜ «լաւ ի չխորանանք»... կամ՝ «իմ բերան մի՛ բաց»: Ուրեմն ժողովուրդը, որ կը լռէ եւ կոյր կը ձեւանայ: Եւ այնքան ատեն որ մարդ անհատին ետը հանգիստ է, ան կը մտածէ՝ «մի՛ օձ որ ինձ չի կծում, թող հազար փարի ապրի»: Բայց կայ նաեւ Գասպարին ճշմարտութիւնը. «Հերս ասում էր՝ ում լեզուն երկար է, նրա կեանքը կարճ է»...:

* * *

Ժորա Յարութիւնեանի տաղանդը, որպէս թատերագիր, տեսանելի է նաեւ գործին կառոյցին, գործողութեան զարգացման, դէպքերու բնական շաղկապումներու ճարտարութեամբ: «Իսաչմերուկ»ը կարելի է սեպել, իր բնոյթով եւ տարողութեամբ, ցարդ իր գլխաւոր իրագործումը, ուր իր բեմական փորձառութիւնը, կատակերգակի շնորհը ծառայած են իսկական կեանքի, առօրեայի անշպար ներկայացումին: Ակներեւ փորձ մը կայ թատերախաղը դարձնելու «համահայկական», անկէ՝ ամերիկահայ տնտեսապէս յաջողած զբօսաշրջիկ տիպարին ներմուծումը, որ այնքան ալ համոզիչ չէ: Նոյնիսկ կարկտանի տպաւորութիւն կը թողու ան, հեղինակին կողմէ «ստեղծուած» ըլլալու տպաւորութիւն մը:

«Հայրենասիրական-թուրիսթական» աժան խօսքերով զինք ծիծաղելի դարձնել է ետք, հեղինակը յանկարծ կ'իյնայ միւս ծայրայեղութեան մէջ- ջարդ, որբութիւն, օտարութիւն եւ ...մելոտրամաթիք մթնոլորտ: Նոյնանման (գրեթէ) կացութիւն մը՝ ուրիշ արուեստական հարցով մը... Ո՞վ է ճշմարիտ մայրը: Ա՛ն՝ որ բնականն է կենսաբանականօրէն, թէ՞ միւսը, որ որդեգրած եւ իր «ես»ը զոհած է անոր համար: Այս բոլորը կարծես թէ չի բաւեր, թատերախաղը ունի շատ կարճ վերջաբան մը, պարզապէս մէկու մը ըսել տալու համար... «երանի մեզի, որ իրեն ճանաչել ենք», եւ կամ երրորդի մը՝ ... «մարդ էր, մարդ...»: Այս տեսարանը, նոյնի՛սկ նախորդը, ոչինչ կ'աւելցնեն ներկայացման, ընդհակառակը՝ կը ծառայեն միայն անոր ուժգնութիւնը թեթեւցնելու, հանդիսատեսին ունեցած տպաւորութիւնը խրելու՝ մեջօյի եւ զուարճութեան մը մշուշին մէջ: Ու զարմանալի է այս, քանի հեղինակը գիտէ էականը ըսել, տպաւորել... ու անցնիլ: Եւ դժբախտաբար բեմադրութիւնն ալ չէ թեթեւցուցած այս մթնոլորտը, հակառակ անոր որ Հրաչեայ Ղափլանեան կենդանացուցած է բեմը եւ զայն կապած սրահին, միշտ աշխոյժ պահելով ներկայացումը:

Պարզապէս վայելք մըն էր բեմին վրայ տեսնել աստղահոյլ մը անուանի դերասաններու, որոնք այնքան հարազատ մեկնաբանութեամբ կերտած էին տիպարները. Սօս Սարգսեան (Ադամեան), Վ. Մարդուհի (Գասպար), Է. Էլբակեան (Մուշեղ), Վ. Եղտաշեան (Սանամեան), Վ. Ապաճեան (Միքայէլ): Պէտք է յիշատակել նաեւ Վարդուհի Վարդերեսեանը (Աննա), հակառակ իր երկրոր-

դական եւ ապերախտ դերին:

Այս յօդուածին վրայ եւս վարագոյրը չիջած, կարելի չէ չմէջբերել Չարենցէն չորս տողեր, որոնք կը թուին անբաժան խօսքը կազմել թատերախաղին: Միքայէլն է արտասանողը, կարծես ինքն իրեն համար.

*Բայց միտք եմ անում ես յաճախակի
Ունկնդիր անհուն օրերի շնչին
Թէ ինչո՞ւ է դարն այսքան ահագին
Իսկ մարդիկ – այսքան փոքրիկ ու չնչին:*

«Խաչմերուկը» քաղաքի քառուղին է անշուշտ, ինչպէս որ նաեւ կը տեսնուի բեմայարդարումին մէջ, սակայն ան գործածուած է իր փոխաբերական իմաստով, որպէս հակադիր մտածողութիւններու, տարբեր ընթացքներու եւ ապրումներու բախումի կիզակէտ: Գաղափարներու եւ պայքարներու բախումը, սակայն, հոս հազուադէպ իրողութիւն է (Ադամեան-Սանամեան ճակատումը): Ընդհանրապէս ամէն ինչ կ'ընթանայ ակնարկութիւններով, կիսաձայն վերագրումներով: Երեւոյթները կը պարզուին թելադրականութեամբ: Զուարթախոհութեան ձեւն իսկ կը նպաստէ մթնոլորտի մեղմացման: Ճշմարիտ խաչմերուկը աւելի անհատներու հոգիին մէջն է տագնապահար ներքին մենախօսութիւններու նման: Արդիւնքը կ'ըլլայ անզօր բողոքներու խեղդուկ ձայներ, դժուար լսելի: Թատերախաղը կ'ուզէ ըլլալ վկայութիւն մը, սակայն իր տեղը կը գտնուի վկայողի եւ դիտողի, մասնակցողի եւ հանդիսատեսի միջեւ:

Այս բոլորով եւ հակառակ այս բոլորին որպէս ամբողջութիւն՝ «Խաչմերուկ»ը իր բեմական բարեմասնութիւններով եւ գրական յատկութիւններով թանկարժէք յաջողութիւն մըն է, որ Հայաստանի ժամանակակից թատրոնի մէկ կարեւոր երեւոյթը կը պարզէ: Կը ներկայանայ նաեւ որպէս կեանքի վրայ մասնակիօրէն բացուող վարագոյր մը, ուրկէ նայուածքը կ'ընդնշմարէ շրջապատի համայնապատկերը:

«Յառաջ» Միտք եւ Արուեստ, 4 Մայիս 1980

ԵԳԻՊՏԱԶԱՅ ԹԱՏՐՈՆ

«ՄԵՆՔ ՀԱՅԵՐԷՆ ՉԵՆՔ ԳԻՏԵՐ»

Հեղինակ՝ ԱԼ. ՍԱՐՈՒԽԱՆ

Քանի մը օրէ ի վեր Գահիրէ կը գտնուի լիբանանահայ երիտասարդ երգիծանկարիչ եւ արուեստի քննադատ Պր. Գրիգոր Քէսէնան, որ առիթը ունեցաւ անցեալ Կիրակի տեսնելու Սարուխանի «Մենք հայերէն չենք գիտեր» թատերախաղը Հայ Գեղ. Միութեան բեմին վրայ: Յարգելի հիւրէն խնդրեցինք որ այս առթիւ յօդուած մը գրէ մեր թերթին, լիբանանահայ մշակոյթին վարժ իր աչքով չափելու մեր բեմին կարողութիւնները:

Սպորեւ կու տանք այդ յօդուածը: Ծ.Խ.

«Արեւ»ի խմբագիրը նեղ կացութեան մը մատնեց զիս, երբ պնդեց որ արտայայտուիմ Հայ Գեղարուեստասիրացի Թատերախումբին ներկայացումին մասին: Քիչ մը շատ գովել ներկայացումը՝ պիտի սեպուէր ձեռով մը հատուցում երէց բարեկամիս, Սարուխանին, եւ Գեղարուեստասիրացի շրջանակին ինծի հանդէպ ցուցաբերած ջերմ եւ սիրալիր վերաբերումին: «Արուեստի քննադատի» հովերով մօտենալ գործին՝ պիտի նշանակէր գործածել քիչ մը անտեղի չափանիշներ, որոնք տանտիրոջ աչքին զիս ցոյց պիտի տային նաեւ որպէս պէյրութի աներես հիւր: Բարեբախտաբար կայ ներկայացումին դրական արդիւնքը, որուն պարկեշտ մէկ արձանագրութիւնը պիտի փրկէ զիս ամէն ծայրայեղութենէ: Ուրեմն՝

ՍԱՐՈՒԽԱՆԻ ԳՈՐԾԸ

Թատերախաղը, որ բացատրուած է որպէս «Երգիծախաղ Սփիւռքահայ բարքերէն», իր վրայ չի կրեր որոշ ժամանակի մը կնիքը: Ան այժմէական է այնքան ատեն որ կը խօսի դէպի Քանաթա կամ Աւստրալիա արտագաղթէ: Քիչ մը հնաբոյր է՝ երբ Գահիրէի Ազգ. Վարժարանի որպէս հոգաբարձու կը ներկայացնէ անայբուբեն անձ մը: Բայց այս կարգի բացատրութեամբ կարելի չէ վերլուծել թատերախաղը:

Սարուխանի գործը կարելի է սեպել որպէս մեր ազգային-ընկերային աչքի զարնող թերութիւններուն, նկարագրային կարգ մը առանձնայատկութիւններուն եւ մեր մէջ պոլսական դեռ յամեցող բարքերուն մէկ իրերայաջորդ ներկայացումը՝ բազմաթիւ տեսարաններով եւ երեք արարով: Հեղինակին երգիծանկարներուն քաջածանօթ անձի մը համար մանաւանդ, այդ տեսարանները խօսակցութեան

վերածուած շարքն էին իր երգիծանկարներուն, բարոյախօսական եւ դաստիարակիչ ձգտումով:

Սարուխան գրած է - եւ դիւրութիւնը ունի գրելու - շատ մը յօդուածներ, բայց առաջին փորձն է որ կը կատարէ գրականութեան բարձրացնելու իր գրութիւնները, ինչպէս որ արուեստի կատարները բարձրացուցած էր իր երգիծանկարիչի վրձինը: Առաջին եւ անյաւակնոտ գործ մը, ուր գրողէն աւելի երգիծանկարիչն է ներկայ, եւ գեղագէտ գրագէտէն աւելի՝ բարոյախօսը, որ իր շուքը կը զգացնէ անձերու ետին: Կը խորհիմ որ իր յառաջադրութիւններն ալ ասոնք պէտք է եղած ըլլան.- Խամաճիկի վերածել անձերը՝ որպէսզի ցոյց տրուի անոնց ծիծաղելի վիճակը ու այդպէսով կարելի ըլլայ զանոնք զգաստացնել:

ԲԵՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՆԵՐ

Պէյրութի մեր վայելած աւելի լայն բեմերու եւ մեծ սրահներու առաւելութիւնը կը պակսի անշուշտ հոս: Ժողովուրդը սրահին մէջ սեղմուած էր ինչպէս իրարու փակած էին դերասանները բեմին վրայ: Ասիկա կը պակսեցնէ կենսական շարժումներէն յառաջ եկած տպաւորութիւնները: Այսուհանդերձ, բազմամեայ բեմադրիչ Պր. Վահէ Պոյաճեան կարեւորութեամբ ընդգծած էր տիպարները: Անոնք կը մարմնաւորէին ընդհանրապէս Սարուխանին յղացած օտարամոլ եւ հայամերժ հերոսները: Ընդգծուած ներկայացան նաեւ երգիծախաղին ծիծաղելի երեւոյթները: *Ֆարսը*, որ գոյութիւն ունէր հոն, առաւ ձեւերը կորաքամակ բարեւներուն (հեռաձայնի առջեւ), կամ կապկային նմանութիւնները անգլիացիին հագուածքին: Շնորհաւորելի իր աշխատանքին մէջ պիտի ուզէինք գտնել, թերեւս, քիչ մը աւելի ուժականութիւն:

Սարուխանի երգիծանքը արդէն ունի բեմադրական անպատեհութիւնը գործադրելու նոյն տեղը, միեւնոյն բեմայարդարումով: Փոփոխութեան զգացումը մեզի պիտի տրուէր, ուրեմն, միայն դերակատարներուն կողմէ, մինչ երեք արարներուն մէջ ալ *Բանգէրենցը*, *Տոքթ. Նուպարը* եւ *Գառնիկ Շալվարեանը* մնացին գրեթէ իրարու փակած կամ փակցուած վիճակով: *Միսաք աղան*, որուն տրուած էր կեդրոնը, խորքին, դատաւորի աթոռ մը՝ առանց ասոր իրաւասութիւններուն, դժուարացաւ զօդել իր կապը ամբողջին հետ, անկախ՝ իր գեղեցիկ խաղարկութենէն:

Տիպական էր եւ արտայայտիչ՝ *Տիկ. Նելինէ Կորկոտեանը* (Այծեմնիկ Պոյաճեան), միջին զարգացումի տէր հայուի մը, որ բթամտօրէն ամէն ինչ գէշ կը տեսնէ մեր մօտ, իսկ լաւ՝ օտարին մօտ, եթէ նոյնիսկ օտար վարժապետ մը իր տղան կը տփէ, անոր աչքը վտանգելու աստիճան: Բարսեղ Գարթալեան

(Տոթթ. Նուպար) ունի բեմական դիրքություն, Երուանդ Տեմիրճեան (Բանգէտենց) եւ Գրիգոր Փարթամեան (Գառնիկ Շալվարճեան) դրսեւորեցին խղճալի տգէտի եւ օտարամոլ միամիտի իրենց երեսները: Միքայէլ (Գարանֆիլեան) Սարուխանի երգիծանկարներէն դուրս ցայտած *հայորդին* էր, անոր պէս չափաւոր, խելացի եւ ազնիւ:

Գէորգ Զարդարեանի Միսաք աղան զգաստութեան հրաւիրող կերպար մըն էր, իր հայութեամբը առցուն եւ աքսորեալի փորձառութեամբը քիչ մը փիլիսոփայ: Այսուհանդերձ, պիտի ուզէինք տեսնել իր դէմքին վրայ քիչ մը թրթռացում, եռանդ, ուրախութիւն եւ հետաքրքրութիւն երբ անգլիացիին մօտ կը պաշտպանէր իր սրտին այնքան մօտ հայկական հարցեր: Տեսնուածը, կարծես, անկիւնը քաշուած խուլ անտարբեր մըն էր:

Արթո Աւետիսեան ունի բեմական ներկայութեան (présence scénique) ինքնաբեր շնորհը: Տիկին Անահիտ (Ատէլ Համբարձումեան) Միքայէլին կիներ էր կարծէք ո՛չ միայն բեմին վրայ, այլ նաեւ բեմէն դուրս՝ Հայորդիին: Շեշտուած հակադրութիւն մը միւս կիներուն, իր պարկեշտ կերպարով որքան իր անսերեւեթ խօսելակերպով: Բարենիշ մըն ալ դեռատի Ժիրայր Փափագեանին, որ իր «լացը» արտայայտեց այնքան իրաւ հեծկտուքով⁶⁵:

Շնորհաւորութիւն նաեւ բեմայարդար Տիկ. Նորա Իփէքեանին, որ այնքան նեղ բեմի մը վրայ կրցած էր ճաշակով եւ խնայողաբար զետեղել ամէն ինչ, նոյնիսկ ըմպասեղանը (bar): Մեր շնորհաւորական խօսքը պիտի սակարկենք, սակայն, պրն. Յուշարարին, որուն ձայնը յաճախ լսելի էր ետեւներէն:

Ինչ որ կարելի էր վեր առնել վերջին անգամ, այն իրողութիւնն է թէ ներկայացումը՝ գրուած եւ ուղղուած ըլլալով ժողովուրդին, գտաւ իր գնահատանքը ստեղծած իր խանդավառութեամբ:

«Արեւ» օրաթերթ, 17 Յունիս 1963

⁶⁵ Ժիրայր Փափագեան որդին է Նորա Իփէքեանին: Տարիներ ետք պիտի դառնար գնահատուած վաստակաւոր դերասան-բեմադրիչ-թարգմանիչ:

ՇԱՐԺԱՊԱՏԿԵՐ

Ասացուածքը նախ պարսկերէն տրուած էր.-

**«Կէր պամէնի տէր եամանի Փիշերմանի,
Կէր պիմէնի Փիշերմանի տէր եամանի»**

*(Եթէ ինծի հետք ես սրտով, Եւմէնի մէջ ալ ըլլաս քովս ես,
Իսկ եթէ ինծի հետք չես սրտով, մօտս ալ ըլլաս Եւմէնի մէջ ես)*

Փարիզ ապրած տարիներուս օր մը - Ամառ 1980 - Տոքթ. Ժիրայր Յովսէփեանի հետ շարժանակար մը դիտելու գացինք Շան-զ'Էլիզէի վրայ գտնուող սրահ մը: Բարեկամս մայրաքաղաքին արուարձանային շարք մը հոգեբուժարաններու բժշկապետն է, **Շէֆ**, եւ ազատ մի քանի ժամեր ունէր այդ օր: Շարժանկարի պատմութեան հեղինակն էր Ֆրանսուազ Սական, հռչակ շահած 18 տարեկանին իր առաջին վէպով, *Bonjour Tristesse*, որ արժանացած էր Քննադատներու Մրցանակին: Սկիզբը քառորդ ժամ - կարծես որպէս յաւելեալ ախորժաբեր - ցոյց տրուեցաւ քառորդ ժամ տեւող կարճ ժապաւէն մը: Ժիրայրին - այսպէս զինք կը կոչէին իր մօտիկ բարեկամները - հետ հիանալի գտանք ներկայացուածը, որպէս ձեւ եւ խորք: Ահա անոր ամփոփումը.-

Հանրային մեծ պարտէզ մը: Նստարանի մը վրայ նստած են շուրջ ութսուննոց պառաւ մը եւ հազիւ երեսնամեայ երիտասարդ մը: Օդը ցուրտ է՝ քանի կինը փաթթուած է վերարկուին մէջ: Իր տարիքին համեմատ - կամ անհամեմատ - ունի շատ արտայայտիչ աչքեր: Երկուքն ալ կը սպասեն, տղան՝ անտարբեր, կինը՝ ամբողջ յուզումը աչքերուն մէջ: Այս տարի ան առաջին անգամ է որ զբօսայգի կու գայ, քանի ձմեռը նոր անցած է: Կը ջանայ խօսիլ երիտասարդին հետ. անգաղտնապահութեամբ մը կը հարցնէ թէ բարեկամուիի՞ն կը սպասէ: «Այո՛»: Շատ դժուար բան է սպասումը, չէ՞: Տղան կը պատասխանէ անտարբեր շեշտով եւ ուսի թեթեւ շարժումով. «Ո՛չ, այս չըլլայ՝ ուրիշը կ'ըլլայ, կարելորութիւն չունի, ոչ ալ մեծ տարբերութիւն կ'ընէ»: Կինը կը խոստովանի թէ ինքն ալ ... կը սպասէ, գրեթէ իրեն տարեկից մարդու մը: Այսպէս է ամէն տարի: Ձմրան չեն կրնար իրարու հետ տեսնուիլ, քանի օդը շատ ցուրտ կ'ընէ եւ երկուքն ալ կը զգուշանան դուրսերը պտտելէ, սակայն գարնան առաջին օրերուն կը վերսկսին տեսնուիլ: Իսկ թէ՛ ձմեռը հանրային պարտէզէն դուրս չեն կրնար տեսնուիլ, պատճառը այն է թէ բարեկամը ամուսնացած է եւ ունի շատ նախանձոտ կին մը:

Վայրկեանները կ'անցնին կնոջ համար կապարի ծանրութեամբ: Անձկութիւն մը տակաւ կը խորանայ անոր աչքերուն մէջ: Արդե՞ծք այս ձմեռ բան մը

պատահեցաւ իր բարեկամին ու այլեւս պիտի չկարենայ զայն տեսնել: Խռովքը բացայայտ է: Կը դառնայ տղուն եւ կ'ըսէ իր հոգեվիճակը բացատրելու համար. «Դուն չես կրնար հասկնալ, քանի դուն ...երիտասարդ չես»:

Ի վերջոյ կ'երեւի մարդը: Պէտք էր տեսնել կնոջ յուզումնահար վիճակը եւ անոր արտորանքով քալուածքը դէպի իրեն յառաջացող դիմաստուերը:

Կնկան խօսքը թէ՛ երիտասարդը «երիտասարդ չէ», ունէր իր ամբողջ պերճախօս իմաստը.- «Եթէ երիտասարդ ըլլայիր, պիտի սիրէիր բարեկամուհիդ, եւ իր յապաղումը կամ չգալու կարելիութիւնը պէտք է քեզ խորապէս ցնցէր: Սէրը հոգիի երիտասարդութիւն է»:

(Անտրիպ)

ՏՈՍՍԱԿ

ԽԱԽԱՐՄԱՆ ԳԻՇԵՐ

Ամեն տարի, Խթման երեկոյեան, Ուոթթթաունի Հրապարակի լուսազարդ հսկայ ծառերը բնակչութեան կը շողշողացնէին Հայկական Ծնունդը, *Քրիսթմըսէն* եւ Նոր Տարիէն ետք: Տասնհինգ տարիներէ ի վեր ամէն Յունուար 5-ի եւ 6-ի գիշերները բազմահարիր լոյսեր կը շարունակէին փալփիլ մեր Կեդրոնական Հրապարակին վրայ- *Ուոթթթաուն Սքուէր*:

Ամէն տարի, բացի այս տարիէն:

Ուոթթթաուն Մեծագոյն Պոստոնի մաս կազմող աւան մըն է⁶⁶, շուրջ 36,000 բնակչութեան համեստ թիւով: Աւանը, սակայն, խորհրդանշանական հայկական սիրտն է ոչ միայն Մեսէչուսէց նահանգին, այլ ամբողջ Արեւելեան եւ Կեդրոնական Ամերիկային: Հոն է որ կը գտնուին աւանդական երկու հայ կուսակցութիւններու - Ռամկավար Ազատական եւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան - կեդրոնները, հայերէն մէկ - մինչեւ վերջերս՝ երկու - պաշտօնաթերթ եւ երկու անգլիատառ շաբաթաթերթեր: Հոն կանգնած են Հայկական Գրադարան-Թանգարան մը, երեք եկեղեցիներ - երկու առաքելական եւ մէկ Աւետարանչական, սահմանակից ունենալով հայկական ուրիշ երեք եկեղեցիներ- Առաքելական, Կաթողիկէ եւ Աւետարանչական: Դպրոց մը (ուրիշ երկու դպրոցներ փակուած ըլլալով): Վերջապէս մայր ճամբուն վրայ քով քովի շարուած են հայկական ուսեստեղէնի խանութները, ինչ որ աւանը ժամադրավայրը կը դարձնէ շրջակայ քաղաքներու հայութեան: Բացի ասկէ, աւանը քարտէսին վրայ հանգոյց մը կը կազմէ, որուն խճողեալ կեդրոնէն կը ճառագայթեն ուղիները դէպի շրջակայ վեց քաղաքները:

Ամէն տարի, Դեկտեմբերի երկրորդ շաբաթէն սկսեալ, գիշերները ճաճանջագեղ հսկայ փունջերու կը վերածուին հրապարակին ծառերը, մինչեւ առաւօտեան ժամը մէկ: Տօնածառերը կը մերկացուին իրենց լուսեղէն զգեստէն Հայկական Ծնունդին յաջորդ օրը: Ամերիկեան աւանը այս ձեւով կը պատկերէ նաեւ իր բազմացեղ եւ բազմադաւան բնակչութիւնը բաղկացնող հայկական փոքրամասնութեան առանձնայատկութիւնը: Խթման գիշերը կեդրոնական տօնածառը իր բազմահարիր լոյսերով կ'երգէ «Այսօր տօն է Սուրբ Ծննդեան - Մեծ Աւետիս»ը:

Այդպէս էր դեռ մինչեւ երէկ:

Բայց այդպէս ալ չէր մինչեւ տասնհինգ տարի առաջ, երբ քաղաքապետութիւնը տօնական վերջին օրը կը նկատէր Յունուար չորսը: Այդ գիշեր

⁶⁶ Աւանը «քաղաք»ի կարգավիճակ ստացաւ 2021 թուականին:

խաւարը կը պատէր ծառերը, իսկ աւանին ոչ մէկ հայ անհատ անբնական կը գտնէր տօնական օրերու այս բիրտ ընդհատումը, ճիշտ հայկական Ծնունդին գրեթէ նախօրեակին: Իրաւունք մըն է կարծես որ հայ համայնքին կը զլացուէր: Տխուր եւ ջլատիչ եղելութիւն մը, որ ուշադրութենէն կը վրիպէր – այսպէս ըսենք – նոյնիսկ քաղաքապետարանի անդամ երկու հայ ներկայացուցիչներու, որոնց այս հարցով ուղղուած գրութիւն մը հրատարակած էի Պայքար» շաբաթաթերթի (այժմ հանգուցեալ պաշտօնաթերթ) մէջ առ ի գիտութիւն եւ ուղղում, առանց սակայն դոյզն արդիւնքի: Հաւանաբար այդ պարոններէն մէկը հայկական թերթ չէր կարդար, իսկ միւսն ալ՝ «Պայքար»: Պէտք եղաւ որ օտար բարեկամ կին մը, հարցին տեղեակ, հեռաձայնէ քաղաքապետարան, հայ համայնքին հանդէպ այս ամփոսակի թերացումը մատնանշելու համար, որպէսզի գրեթէ անմիջապէս ստացուի դրական պատասխան մը:

Այսքանը որպէս պատմութիւն:

Երէկ վերստին խաւարման գիշեր էր Ութթթաւունի Հրապարակը՝ առանց որեւէ բացատրութեան. թերեւս նորընտիր քաղաքապետական Խորհուրդը գլխաւորողներուն անիրազեկութեան պատճառաւ: Հարցը այդ չէ, այլ թէ՛ ...

Այլ թէ ոչ ոք պիտի բողոքէ վերահաստատելու համար մեր քաղաքի աւանդութիւնը: Հայ քաղաքական քրտնաթոր գործիչները եւ ամբողջանուէր եկեղեցականները ժամանակ չունին իրենց ուշադրութիւնը շեղեցնելու Թուրքիայէն հայկական հողերու վերատիրացման կարեւորագոյն օրակարգէն, ոչ ալ կրօնականները եկեղեցիները շէնցնելու աստուածահաճոյ առաքելութենէն: Պէտք է զիրենք հասկնալ...

Հիմա կը փնտռուի ոչ-հայազգի տեղացի մը, որ հեռաձայնը վերցնէ Ութթթաւունի քաղաքապետարանը հեռաձայնելու համար.

- Ալլօ, ես հայազգի չեմ, բայց...

ԱԶԳԱՅԻՆ ՑԱԽԵՐ⁶⁷

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՀԵՐՈՍՆԵՐ

Վերջերս բովանդակ պեյրութահայ մամուլը խոր յուզումի մատնուեցաւ իմանալով ձերբակալութիւնը հայ երիտասարդի մը, որ անուանի դարձած էր իր գործունէութեամբ լիբանանեան վերջին դէպքերու ընթացքին: Սպասելի էր անշուշտ, որ այս հարցին մէջ, ինչպէս հայ կեանքը հետաքրքրող բոլոր այլ երեւոյթներուն մէջ, կարծիքներն ու դիրքերը տրամագծօրէն հակառակ ըլլային: Մէկ մասին համար ցոյց տրուած յուզումը ընդվզումի արդիւնք էր, մինչ միւսին համար՝ ուրախութեան նշան: Մէկուն՝ «ազատամարտիկ եւ ժողովրդական հերոս»ն էր ան, որ իր սխրագործութիւններով ծառայած էր հայութեան եւ հայրենիքի շահերուն, մինչ միւսին համար ենթական պարզապէս հոմանիշ էր «անբան ոճրագործ»ի մը, որուն խղճին վրայ կուտակուած կային բազմաթիւ անհետացած անմեղ կեանքեր:

Մենք պիտի չքննենք հոս խնդրոյ առարկայ երիտասարդին տարբեր յատկութիւնները: Ան կրնայ ըլլալ անմեղ հրեշտակ մը կամ՝ ճիշդ հակառակը: Մեզ հետաքրքրողը, այժմ, հայ մամուլի տարբեր, կատաղօրէն ներհակ հակադէտ-ցոյթիւնն է նորագոյն հերոսներուն հանդէպ: Ժամանակին՝ Հայ Յեղափոխութեան օրերուն՝ կուսակցական գործելակերպ մը կրնար ըլլալ քննադատելի, կամ դատուիլ սխալ՝ հայ քաղաքական հոսանքի մը կողմէ, բայց բոլոր մարտիկները, ահաբեկիչները, զինեալ պայքարողները անխտիր՝ կը դառնային «անվեհեր հերոսներ», «համբուրելի մարտիրոսներ», ու դեռ՝ «խնկելի սուրբեր», եւ իբր այդ գրկաբաց կ'ընդունուէին հայ ժողովուրդի բոլոր հատուածներուն կողմէ, բայց բնաւ՝ իբրեւ ոճրագործներ, երբեք՝ որպէս մարդասպաններ: Մինչ հիմա....:

⁶⁷ Հեղինակին այս գրութիւնը լոյս տեսած է Գ. Մեսրոպեան ծածկանունով «Սփիւռք» շաբաթաթերթին մէջ: Յօդուածը հակադէտցութիւն մըն է շրջան մը առաջ պատահած Լիբանանահայ կեանքին ողբերգական դէպքերուն, երբ բազմատասնեակ հայ երիտասարդներ զիրար սպաննեցին կուսակցական «վերին» հրահանգներով: Լիբանանահայ համայնքը այս ձեւով կը «մասնակցէր» մեծ պետութիւններու միջեւ զարգացող Պաղ Պատերազմին...: Գր. Քէօսէեան, որ մաս կազմած է «Սփիւռք»ի հիմնադիր խմբագիրներու կազմին, շաբաթաթերթին մէջ գործածած է նաեւ հինգ տարբեր գրչանուններ- *Ունակ*, *Արտաւազդ*, *Գ. Մեսրոպեան*, *Արամ*, *Ք. Ճառագայթ*: Գրած է միայն անստորագիր երկու խմբագրականներ- *Զարկ Հաճըն*, *Զարկ Պուրճ-Համմուր* եւ *Սփիւռք-Հայաստան Փոխարարչութիւն*, *Դ.*: Շաբաթաթերթին մէջ լոյս տեսած են նաեւ իր շարք մը երգիծանկարները, որոնք, ուրիշ գործերու կարգին, տեղ գտած են իր *Երգիծանկարներ* հատորին մէջ:

Մեր ազգային ներկայ ողբերգությունը կը կայանայ, ահա, այդ խաթարեալ արժէքներուն, շրջուած ըմբռնումներուն մէջ: Յորմեհետէ Հայ Յեղափոխութիւնը կորսնցուց իր պայքարի ենթահողը Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, ու նոր պայմաններու ստեղծումով դադրեցաւ պայքարելէ հայութեան ընդհանուր թշնամիին՝ Թուրքին դէմ, թշնամիները փնտռեց այս անգամ իր ներքին ճակատին, իր իսկ ազգը բաղկացնող խմբակցութիւններուն մէջ: Պայքարը փոխեց իր թիրախը եւ ստացաւ հայահալած բնոյթ, երբ մանաւանդ ազգային ոգին, իտէալները բիրտեղացած սեպուեցան միմիայն այս կամ այն հատուածին մէջ, սեփականութիւնը դարձան միայն մէկ կողմին: Ինչ որ կը պատկանէր ճակատի մը, կամ ինչ արժէքներ եւ տաղանդներ որ հասցուցած էր այս կողմը, միւս կողմէն նկատուեցան ոչնչութիւններ, վիժած արժէքներ որոնց հանդէպ ամենաբարեացակամ վերաբերմունքը անոնց անտեսումն էր, ուրացումը, եթէ երբեք անոնք չհալածուէին բանի եւ գործով իբր ազգութաց եւ վնասակար տարրեր, որոնք ամէն գնով պէտք էր չէզոքացնել...:

Այսպէս է որ ստեղծուեցաւ, - եւ բնական է որ ստեղծուէր, - արժէքներու շեշտակի երկուութիւն մը: Աւելին՝ արժէքներու գլխիվայր շրջուած հասկացողութիւն մը: Ասպարէզը բաց էր ամէն տեսակի «գործիչ»ներու առջեւ, սկսեալ բրաժոններէ, որոնք օրն ի բուն ատելութիւն, անհանդուրժողութիւն եւ եղբայրատեսաց ժահր կը ներարկէին հայ զանգուածի երակներէն ներս, մինչեւ կարշնեղ այլ «հաւատաւոր» անդամները, որոնց պաշտօնն էր փողոցները սլքտալով ահաբեկել ընդդիմադիր բոլոր ... «ոչ-հաւատաւոր»ները: Անոնցմէ առաջինները կոչուեցան «ղեկավար», «մտաւորական», իսկ մահաշուք թափառողները... «հերոս», «քաջամարտիկ», եթէ ոչ՝ «սուրբ»: Ու ամէն հատուած ուզելով ունենալ իր ազգային հերոսները, քառասուն տարիէ ի վեր իրենց ճիգերը լարած են այդ ուղղութեամբ, բազմացնելու եւ բազմապատկելու համար այդ փողոցային հերոսները, եւ նաեւ մեր - իրենց - մամուլին մէջ քաջալերելու անոնք միայն, որոնք ատակ էին հանապազօրեայ թունաւոր սնունդ ջամբելու, այսպէս ասած, ազգային գաղափարի այդ պաշտպաններուն: Ախտաւոր շրջանակը մտահոգիչ կերպով կը լայննար պարուրածէ:

Մի կարծէք թէ կը խնդանք: Աններելի է խնդալ հաւաքական ողբերգութեան մը վկայութեան պահուն: Անշուշտ տրամադրութիւնն ալ կը պակսի ծիծաղելու, երբ կը խօսինք մարդոց մասին, որոնց միակ պաշտօնը, առաքելութիւնը ժպիտներ սառեցնելու մէջ կը կայանայ անզգամօրէն եւ անգթութեամբ: Երբ կ'ըսենք թէ ժողովուրդի մը տականքը կազմող այդ մարդիկը դարձուցինք մեծարելի հերոսներ, «գաղափարի անվեհեր պաշտպաններ», մեր գաղափարականը իջեցուցինք կրկէս, եղանք գռեհիկ, անսկզբունք: Ուզեցինք մեր այլախոհ ազգակիցին բռնութեամբ հազցնել մեր գաղափարական շապիկը - որ յաճախ շապիկ մըն էր եւ ոչ թէ գաղափար - իսկ մեր ուժը եւ դրամագլուխը դարձուցինք այդ մարդակերպ երկոտանիները, որոնք երբեմն պատշաճ հայերէն խօսիլ իսկ չէին գիտեր: Չեն գիտեր մինչեւ այսօր:

Այլապէս, այս նիւթապաշտ եւ մամոնայապաշտ դարուն մարդիկ այնքան արժէքաւոր են որքան՝ ունեւոր, ընչեղ, իսկ մեր հայ իրականութեան մէջ հատուած մը այնքան է զօրաւոր, մեծ, ազգային, որքան որ շատ ունի... ազգային նորագոյն հերոսներ: Ու ասկէ, երկուստեք արշաւը առաւելագոյն չափով այդ գերարդիական հերոսներու պատրաստութեան- ակումբային արտադրութեան,

զանոնք տեղաւորելու համար փողոցներու անկիւնները: Ազգային առողջ դաստիարակութիւն, մարդկային նկարագիր, արժէքներու առարկայական դատում- թոյլ տուէք որ խնդանք: *Բռննցք, բռննցք, բռննցք*՝ եղբօր քիթին եւ մոռութիւն, յանուն ազգասիրութեան եւ ազգապահպանման:

Այժմ կ'ըսեն, թէ մեր ազգային կեանքը կը բոլորէ խաղաղ շրջան մը, թէ հատուածներու միջեւ տեղի է ունեցած ուժերու որոշ հաւասարակշռութիւն մը: Այս իրողութիւնը, քաղաքակիրթ մարդու մը աչքին, ենթադրել պիտի տար, որ հայ կուսակցութիւններու միջեւ արժէքներու եւ համակիրներու թիւի մօտաւոր հաւասարութիւն մըն է տեղի ունեցածը: Բիւրիցս տգէտ եւ խաւարեալ անձ: Իրագործուած ամբողջ փոփոխութիւնը պարզապէս տասնեակ մը նորագոյն հերոսներու մուտքն է մեր կեանքէն ներս, որ լիբանանեան քաղաքական կեանքի զուգահեռ բարեխառնութեան հետ միասին, դրած է հաւասարութեան զոյգ գծիկները: *Հաւասարութիւն մեր կեանքի սեւ եւ ժխտական արտայայտութիւններուն միջեւ:* Կ'ընդունինք, հակասութեան մէջ իյնալու գինով, որ եթէ ա'յս է միակ պայմանը մեր հայկական կեանքի հանդարտութեան, եւ եթէ այսուհետեւ ա'յս ձեւով է որ ո'չ մէկ հայու կեանքը պիտի վտանգուի, ո'չ ոքի քիթը պիտի արինի, այն ատեն՝ լա'ւ է գտնուած այդ հաւասարակշռութիւնը, բարի'ք մըն է ժխտական նոր ուժերու երեւումը- թոյնը՝ թոյնին դէմ: Բայց կը խնդրենք բոլոր հայ թերթերէն, եւ հայ թերթերու բոլոր խմբագիրներէն, որ դադրին խօսելէ մէկ կողմէն՝ «օրինակելի ազատամարտիկ»ներու, իսկ միւս կողմէն՝ «զգուելի ոճրագործ»ներու մասին: Բոլորն ալ զիրար կ'արժեն: Բոլոր կողմերն ալ կը կեղծեն, կը ստեն, կը խաբեն:

Ու թող բոլորն ալ ընդունին, որ քաղաքակրթութենէ եւ մարդկայնութենէ փարսախներով հեռու են այս հարցով:

«Սփիւռք» շաբաթաթերթ, 4 Ապրիլ 1959 (Ա. Տարի, թիւ 8)

ՏՈՄՍԱԿ

ԵՐՈՒՄԱՂԵՄ, ԵՐՈՒՄԱՂԵՄ

Կ'ընդունինք որ Եղիշէ Պատրիարք հանճարեղ է երբ կ'ուզէ զբօսնուլ աննախընթաց գայթակղութիւններ ծրագրելով եւ գործադրելով: Որքան իր արարքը եւ խօսքերը ներհակ ըլլան իր սքեմին եւ տիտղոսին, եկեղեցական կոչումին եւ ասանդութեանց՝ նոյնքան անելի մեծ ծիծաղով կը զուարճանայ, երբ մանաւանդ կ'երեւակայէ ժողովուրդին հակազդաբար ակնապիշ նայուածքը, անոր զարմանքէն ընդարմացած դիրքը: Արքան կը զբօսնու...:

Զբօսանքի այս պալատական տրամադրութիւնը տարիներու ընթացքին բարձրացաւ համեմատօրէն հայ ժողովուրդին ամէն անախորժութիւն ուտելումարսելու կարողութեան, որ կը թուի սահման չունի, չափ չունի, խտիր չունի եթէ նկատի առնենք վերջին քառորդ դարու իր մակադող դիրքը: Աւելին. հաշիշամուլի մը նման, ան, հայ ժողովուրդը, անելի մեծ սխալագործութիւններ ակնկալած է իր զարմանահրաշ «Պատրիարք»էն, որ զինք երբեք յուսախաբ չէ ըրած: Ժողովուրդը որեւէ եւ ամէն ժխտական արարք եւ դիրք վայելցուցած է Եղիշէ Պատրիարքի տիպարին եւ ներքինիի հեշտութեամբ ըմբռնանա՞ծ՝ ամօթալի տեսարանը:

Ժխտական տաղանդները իրենց շուրջ կը հեռարձակեն անդունդին ձգողութիւնը: Լեգէոն են այն կռապաշտները – աշխարհական թէ եկեղեցական – որոնք տարիներու ընթացքին պատնէշ կանգնած են իրենց կուռքին շուրջ: Այսպէս. Տէրտէրեան Պատրիարք անդուռն կը հայիոյ՞ գոեհկաբանութեանց մրցանիշ կտրելով.- «Մարդը այսպէս է սկիզբէն ի վեր, նորութիւն չկայ»: Անձնական շահերէ մղուած պատրիարքական հող, կալուած վարձնո՞ւ կու տայ 99 տարուայ համար.- «Պատրիարք է, գիտէ թէ ինչ կ'ընէ»: Հայ ժողովուրդին սիրտը եւ պատմութիւնը հանդիսացող ձեռագիրները տգրուկներու ձեռքերով միջազգային շուկաներու վրայ ծախնո՞ւ կը հանէ ափ մը արծաթի համար.- «Գողը ինքը չէ», սակայն «ստիպուած է պաշտպանել իր սայթաքած բարեկամները, մեր Պատրիարքը քանջ է»: Մեծածախս գինարբութենէր կը կազմակերպէ միջազգային մայրաքաղաքներու գիշերային զբօսավայրերու մէջ եկեղեցական եւ աշխարհական մեղսակիցներով շրջապատուած.- «Մարդը գիտէ ապրիլ... պապամ»: Ընկերային ամուսնական կեանք կը վարէ.- «... Ո՛ր եկեղեցականը չ'ըներ»: Ձեռնափայտ ի ձեռին ընդդիմախօս վարդապետ կը տփէ կամ կը կաշառէ, կը պատժէ կամ պաշտօնի կը կոչէ ըստ իր միապետական, անձնական կամ թէ վաճառականական շահերուն.- «Մարդը Մեծաւոր եւ բացարձակ տէրն է վանքին,

ուզածը կրնայ ընել»։ Միջազգային հասարակ մաքսանենգութիւն կ'ընէ, օգտուելով Սուրբ Տեղեաց պատրիարքական իր անձեռնմխելի դիրքէն.- «Վանքին դրամը չի գողնար կոր ...եա»։ Պատրիարքական հաշուոյն երկուքուկէս միլիոն տոլարի զեղծարարութիւն կ'ընէ.- «Չափազանցութիւն է, անոր կէս գումարը հազիւ ճիշդ կրնայ ըլլալ»։ Իսկ Գանձատան ադամանդները, զմրուխտները, յակինթները.- «Այդ բոլորը նուէր կ'ընէ օտար պետական ղեկավարներու, որ վանքը անսասան պահէ, ...ամէն պարագայի եղիշէ պատրիարքով չսկսան Երուսաղէմի վանքին մէջ կարգ մը բացասական, նիւթական մեծ կամ փոքր չարաշահութիւնները»։

Այս ամէնը ինծի կը յիշեցնէ Ֆրէօտի կողմէ գրի առնուած մօտաւորապէս հետեւեալ մանրավէպը. կը պատմեն յիշողութեամբ։

Հրեայ միջնորդ կին մը գեղադէմ, ամրակազմ երիտասարդի մը կը ներկայացնէ ամուսնութեան թեկնածու օրիորդ մը։

- «Սակայն... կաղ է», կ'ըսէ երիտասարդը։

- «Քիչ մը մէկ կողմ հակելով կը քալէ», կը պատասխանէ միջնորդը։

- «Բայց միականի է»։

- «Սեպէ թէ ամուսնացար, եւ անկէ ետք պատահած արկածի մը հետեւանքով իր մէկ աչքը կորսնցուց... կնոջմէդ պիտի ամուսնալուծուէի՞ր», տղուն նկատողութեան կը յանձնէ միջնորդը։

- «Գեղեցիկ չէ, նոյնիսկ տգեղ է»։

- Կնոջ գեղեցկութիւնը երբեք գրաւական մը չէ ամուսնական յաջողութեան։ Ընդհակառակը, այս ձեւով հանգիստ եւ ապահով կը քնանաս»։

- «Ձեռքը քիչ մը ծուռ է»։

- «Շատ լաւ եւ արագ գործ կը տեսնէ»։

- «Կակազ է»։

- «Ի՞նչ ...։ Անթերի մարդ կա՞յ այս աշխարհի վրայ», սրտնեղած կը հակադարձէ միջնորդը։

Այսպէս. մեր կաղ, միականի, կակազ, տգեղ, ձեռքը ծուռ Պատրիարքին համար կ'ըսեն՝ «Անթերի մարդ կա՞յ, եկեղեցական կա՞յ, եղածէն աւելի լաւը կա՞յ»...։

* * *

Դէմ յանդիման կը գտնուինք ուրիշ նոյնքան եւ աւելի յուսահատական երեւոյթի մը. Պատրիարքական Աթոռին թեկնածու է Շահէ Արքեպսկ. Աճէմեան։ Ան՝ որուն մէկ աչքը կոյր է, ոտքը կարճ, ձեռքը ծուռ, հաւանաբար աւելի կակազ առանց նուազ տգեղ ըլլալու։

Իսկական անձնագրի գօմանտօ մը կը ննջէ Շահէ Արքեպիսկոպոսին սրտին մէջ, մահը դիմագրաւող քամիքազ մը։ Կարդացէք իր նախկին մեծ եւ թանկարժէք հոգեւոր եղբօր եւ մեծաւորին դէմ գրած աղքատիկ գրքոյկը, այնքան գութի արժանի՝ որքան որ միւսինը սուտի եւ հայիոյանքի շտեմարան մըն էր։

Շահէ Արքեպիսկոպոս իր գրքոյկին մէջ անվեհեր հրատարակած է 1968 թուականի հայ ծաղկեալ ձեռագիրներու գողութեան վերաբերեալ Սոթըպիի կողմէ յանձնուած փաստաթուղթ մը։ Միջազգային աճուրդի վերոյիշեալ հաստատութեան գիրէն երեւան կ'ելլէ նաեւ նոյնինքն Շահէ Արքեպիսկոպոսին

վիճակուած անփառունակ դերը ձեռագիրներու վաճառման հարցին մէջ: Եղիշէ Պատրիարք գրաւոր «պաշտօն» տուած է այդ օրերու վանքին դիւանապետ Շահէ Արքեպիսկոպոսին, որ որպէս իր «փոխանորդը» Լոնտոն երթայ առնելու համար անհրաժեշտ քայլերը ձեռագիրներու վաճառքը իրականացնելու համար:

Կայ աւագակ մը եւ կայ իր պաշտօնական փոխանորդը՝ Շահէ Արքեպիսկոպոս Աճէմեան, դատարանի մը առջեւ հաւասարապէս յանցաւոր: Այս վերջինը Եղիշէ Պատրիարքը դատապարտել տալու իր մոլեգին հետապնդումին մէջ, այս ձեւով յանձն առած կ'ըլլայ իր կախաղանի չուանն ալ պատրաստել:

Շահէ Արքեպիսկոպոս հետեւեալ տողերը ունի իր գրքոյկին մէջ. «Առանց յոխորտանքի (ի՛նչ կը նշանակէ- Գ.Բ.), առանց խճրճանքի եւ առանց երկընտրանքի կը յայտարարեմ. Ամեն. Տ. Եղիշէ Արքեպս. Տէրտէրեանն է ձեռագիրներուն պատրիարքական գողը»: Ու դեռ՝ իր իսկ բառերով՝ «անխիղճ եւ սրբապիղծ արարքին հեղինակը ինքն է»:

Շատ բարի: Կասկած չկար արդէն: Սակայն երբ Շահէ Արքեպսկ. «անխղճութեան եւ սրբապղծութեան» հայելիին մէջ մատնանիշ կ'ընէ թշուառական գողը, չի տեսներ անոր մօտ կայնող գողօսին մեղսակիցը- Գերաշնորհ «փոխանորդը»:

Զի՞ որ ըսինք թէ ինք միականի մըն է:

Ահաւասիկ «փոխանորդ» մը, որ իր ուսերուն վրայ անխռով կը նետէ դատախազի պատմութեանը: Ասկէ անդին՝ բնական է որ ան առնէ նաեւ վերջին քայլը.- ինքզինք նկատէ դառնալու Եղիշէ Պատրիարք Տէրտէրեանի արժանաւորագոյն յաջորդը: Եթէ այդ չարիքը պատահի անոր ողջութեան, Շահէ Արքեպսկ. Աճէմեան իր վսեմափայլ նախորդին կրնայ ներկայացնել նաեւ իր հաւատարմագիրը.- Սոթըպիի փաստաթուղթի բնագիրը, ադամանդակուտ շրջանակով:

* * *

Տասնեակ տարիներ այս անզուգական զոյգը, իրարմէ նոյնքան անբաժան որքան կոյրը իր գաւազանէն, արշաւեց մեր ազգային եւ հոգեւոր ժառանգութեանց ծաղկաստանէն ներս, առաթուր կոխելով, տրորելով ամէն սրբազան աւանդութիւն, ամէն գեղեցկութիւն: Խորշակ մը՝ որ մինչեւ դեռ երէկ ապերասան գործակցութեամբ մը մոլեգնած՝ խանձեց միաբանական կեանքը եւ վանքին հոգեւոր զարթօնքը, ու լայն բացաւ Սուրբ Յակոբայ դուռը՝ հոնկէ ներս հոսեցնելով միջազգային ամէնէն տղմուտ ջուրերը:

Իսկ այսօր, նախկին գործակից-մեղսակից խորթ եղբայրներուն ատելախանձ ճակատումին պատճառով, ճախճախուտը սկսաւ վանքէն դուրս գալ, ապականելով հայկական կեանքը: Սուրբ Տեղեաց մեր անգնահատելի վանքը այժմ վերածուած է սեփական Փառքի եւ Աթոռի պահպանման կամ ասոր տիրացման ի հաշիւ սակարկելի մուրհակի՝ օտար պետութիւններու մօտ, մէկ կամ միւս դերակատարին կողմէ:

Հապա վանքին մէջ ապրող «հաւատարիմ» միաբանութիւնը: Եթէ նկատի չառնենք ապրող մի քանի յարգելի աւանդապահները, պարզուող տեսարանը ընդհանրապէս ողբալի է: Այս նոյն «օրինապահ» միաբանութիւնն է որ կրնայ վաղը նոյն ենթակայամտութեամբ կամ շահախնդրութեամբ – առնուազն առանց ցմահ ծառանալու բռնակալ ուժին դէմ – իր քուէները տալ անոր՝ որ իր գլխուն

վրայ կը ճօճէ սպառնալիքի բիրը՝ Դաւթի աստղով թէ այլ օտար կնիքով դրոշմուած: Պատրիարքական Էջը – լիմուզինը – այս անգամ փոխան Ամմանի ճանապարհէն պաշտօնապէս վանք մուտք գործելու, կրնայ գործածել Թէլ Աւիվ-Երուսաղէմ պողոտան, զրահապատ ինքնաշարժներով պաշտպանուած:

Մինչ այդ, վանքաբնակ ամէն միաբան կրնայ շատ դժգոհ չլլալ Եղիշէ-Շահէ մահացու գուպարէն, ոչ ալ անտարբեր կամ անկարող՝ դիտել շուրջի աւերը: Մեկնողին կորսնցուցած տիտղոսները կրնան չարախիճի հրճուանք պատճառել կարգի շարուած ժառանգորդներուն, անխոստովանելի յոյսով թէ, ճկ գիտէ, ճր մը ... թերեւս... իրենք...:

Սաղիմահայ միաբաններու մօտ ընդհանրապէս – բացառութիւնները մեզի ծանօթ են եւ իրենց չենք թագնեցուցած մեր յարգանքը – եսակեդրոն տրամադրութիւններ տեսանելի կը դարձնեն հոգեւոր կեանքի եւ կոչումի, ինչպէս նաեւ ազգային բարձրագոյն շահերու ի խնդիր անձնագոհութեան զգալի տկարացում մը: Անոնք շատ պատուախնդիր են եւ չեն ուզեր որ դուրսէն «միջամտութիւններ» կատարուին իրենց «ներքին հարցերուն», եւ ոչ ալ իրենք իրենց կողմէն վճռական քայլեր կ'առնեն բուժելու համար թարախոտ վերքը: Իրենք լաւ գիտեն թէ իրենց ցոյց տուած սրտայոյզ նախանձախնդրութիւնը ի մասին վանքին վարչական ինքնավարութեան, ինքնիշխանութեան եւ այլ «անկախութիւններ»ու՝ իրերու այս ընթացքով պիտի ծառայէ միայն որ փտախտը իր վերջնական աւերը գործէ, այնքան ատեն որ հիմնական ոչ մէկ քայլ կը նախաձեռնեն թարմ, կենսատու աւիշ ներարկելու համար չորցող ծառի բունին: Սաղիմահայ վարդապետներուն կարեւոր մէկ մասին այս արտակարգօրէն վտանգաւոր հոգե-մտավիճակը եւ աշխարհիկ ախորժակները հասած են աստիճանի մը, որ նոյնիսկ այսօր ականատես կ'ըլլանք ծանրակշիռ իրողութեան մը, որ կոչուած է մեր նուիրապետական աւանդութիւնները զեղծելու: Սաղիմահայ Միաբանութիւնը ցարդ անտարբեր մնաց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա.-ի միասնական ժողովի մը գումարման վերջին կոչին, քննարկելու համար Երուսաղէմի տագնապին առնչակից հարցերը: Եղիշէ պատրիարքին ամէն սրբութիւն, ամէն բարոյական հեղինակութիւն անտեսելու եւ ոտնահարելու ախտաբանական հոգեվիճակը վարակած կը թուի ըլլալ երիտասարդ համեստագոյն միաբաններն իսկ, ...չէ՞ որ Երուսաղէմի վանքը ինքնիշխան է ու մեր միաբանները հաշուետու չեն ոեւէ մէկուն, ո՛չ այս աշխարհին մէջ, ո՛չ ալ՝ անդենականին, ենթադրաբար:

* * *

Սակայն քարերը միայն մէկ ուղղութեամբ չարձակենք: Կարելի չէ սաղիմական տրամային միակ պատասխանատուն նկատել միաբանութիւնը, ոչ իսկ... Եղիշէ պատրիարքը եւ իր «փոխանորդը»: Մենք բոլորս ենք յանցաւոր:

Քաջութիւնը պէտք է ունենանք յայտարարելու թէ յանցանքի կարեւոր բաժին մը կը ծանրանայ նաեւ մեր ազգային կուսակցութիւններուն, կազմակերպութիւններուն եւ անձնաւորութիւններուն վրան: Զանազան նկատումներով, մօտաւոր հաշիւներով եւ հեռաւոր նկատումներով մեր կազմակերպութիւնները եւ անձնաւորութիւնները մերթ լեցին, իսկ ուրիշ առիթներով գոհացան միայն իրենց բարեկամական սրտմտութիւնները յայտնելով մտերմաբար: Երուսաղէմ

շարունակեց ստանալ մեր ժողովուրդին եւ ունեւորներուն նիւթական օժանդակութիւնը եւ բարերարութիւնը, որոնք ամբողջապէս չգործածուեցան իրենց նպատակին: Ձեղծարարութիւնները եւ չարաշահութիւնները զարտուղի ճանապարհով գացին պարարտացնել ծանօթ եկեղեցական իշխանաւորներուն արդէն ճոխ գաղտնի հաշիւները միջազգային դրամատուններէն ներս: Տարիներու ընթացքին այս բոլորը նկատեցինք, հաստատեցինք եւ կու տուինք, ինչպէս որ փորձած էինք հապճեպով ծածկել ձեռագիրներու գողութեան հեղինակներուն անունները յետ Քննչական Մարմնի աշխատանքներուն: Միամտաբար խորհեցանք որ չար տղաքը ողորջելը լաւագոյն քաղաքականութիւնն է զիրենք ուղիղ ճանապարհ առաջնորդելու, կամ առնուազն՝ չարիքը սահմանափակելու համար: Կը նշանակէ թէ չենք ճանչցած Եղիշէ պատրիարքը եւ ոչ ալ՝ իր Գերաշնորհ Դիւանապետը, որոնց ախորժակը միջազգային շուկաներու երկայնքին կ'երթեւեկէր, եւ որոնց շփացածութիւնը համապատասխան էր մեր զիրենք սիրաշահելու տրամադրութեան: Մենք նոյնիսկ չպաշտպանեցինք Եղիշէ պատրիարքին դաւադրութեան զոհ այն միաբանները, որոնք իր դէմ նկարագրի արիւթիւն մը ցուցաբերած էին որոշ շրջաններ: Տարիներու ընթացքին ո՛չ մէկ նախազգուշութիւն ձեռք առինք, հետեւաբար ողորդմի միակողմանի քաղաքականութիւնը վերածուեցաւ ողբալի անհեռատեսութեան:

Մեր միջկուսակցական անողորժ պայքարները եւ մրցակցութիւնները իրենց կործանարար դերը ունեցան նաեւ ազգային որոշ հարցերու մէջ: Անոնց ամէնէն ցցուն օրինակներէն մէկը 1968-ի ձեռագիրներու գողութեան գայթակղութենէն ի վեր Երուսաղէմի բանող խոցուածն է: Մրցակցական ոգին պատճառ դարձաւ որ համազգային մարմին մը չկազմուի գործնականօրէն սրբելու համար սաղիմահայ ամօթը: Միակողմանի ջանքերով յառաջ տարուած ինքնին գնահատելի աշխատանքը, օրինակ, սահմանափակուեցաւ ձեռագիրներուն փրկութեամբ:

Այս հարցով նոյնքան տխուր դեր ունեցաւ Անթիլիասական եկեղեցական տաճնապը եւ Մայր Աթոռ-Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն ձգտեալ դրութիւնը, որմէ գիտցաւ օգտուիլ Ս. Յակոբայ գահակալը, ամէն անգամ «կողմ փոխելու» սպառնալիքներով՝ պլէքմէյլով: Այսօր նմանապէս կը շարունակուի «գլխարկ փոխելու» սպառնալիքի այս ստոր խաղը:

Այ՛ո, մենք բոլորս յանցաւոր ենք, աշխարհական թէ եկեղեցական մարմիններ եւ հաստատութիւններ: Մեզի համար Հայկական Դատ, Հայկական հողեր, ցեղասպանութեան հարցեր լուծելը նուազ վտանգաւոր խնդիրներ դարձան եւ կը շարունակեն նկատուիլ, քան Երուսաղէմի պատրիարքութեան մութ բալիդներուն մէջ շրջագայութիւնը: Իսկ այս ընթացքով, մեր կազմակերպութիւնները օր մը պիտի տիրեն միայն Երուսաղէմի աւերակներուն վրայ:

* * *

Հաւանաբար դեռ եւս ամէն բան շատ ուշ չէ, եւ ամէն ինչ եւ ինչք անվերադարձ չէ կորսուած: Եթէ Երուսաղէմի հայապատկան կալուածներուն եւ սրբատեղիներուն իսկական տէրը հայութիւնն է, ուրեմն դեռ կարելի է յոյսեր սնուցանել անոնց փրկութեան համար:

Հայկական Երուսաղէմի եկեղեցական-վարչական կեանքը կանոնաւորելու երկու միջոցներ գոյութիւն ունին, երբ առաջինը զանազան պատճառներով

անբաւարար նկատուի, պէտք է շարժման անցնել երկրորդը:

Արտասահմանի բոլոր պաշտօնավարող սաղիմահայ վարդապետները պէտք է վերադառնան վանք, կարգի դնելու համար իրենց Տունը: Պէտք է վերադառնան համախումբ եւ կամովին: Այլապէս հայ ժողովուրդը պէտք է զիրենք հրաւիրէ ստիպողաբար Երուսաղէմ վերադառնալու:

Պատերազմի ժամանակ արտակարգ միջոցառումներ:

Քանի որ միաբաններուն մէջ վարանողներ կան եւ պիտի գտնուին, իսկ ուրիշներ ալ կրնան ակնկալել որ իրենց տեղ իրենց հոգեւոր եղբայրը մեկնի, այդ պարագային սփիւռքահայ բոլոր ծուխերը եւ անոնց պատասխանատու մարմինները պէտք է, վճարովի արձակուրդով, Երուսաղէմ ուղարկեն իրենց միաբան հոգեւոր հովիւները, մինչեւ անոնց վստահուած առաքելութեան յաջողութիւնը: Մեկնող մեր հոգեւոր հայրերը կրնան վստահ ըլլալ թէ իրենց բացակայութեան հայ ժողովուրդին հաւատքը աւելի պիտի զօրանայ, քանի նոյնիսկ անոնք որոնք այսօր եկեղեցի չեն երթար կամ թէ դադրած են եկեղեցի յաճախելէ, ամէն Կիրակի օր պիտի հաւաքուին Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ գմբէթներուն ներքեւ աղօթելու համար վասն Հայկական Երուսաղէմի ամրապնդման եւ լուսաւորման, ի փառս հայ ազգին եւ անոր դարաւոր սուրբերուն:

Երկրորդ միջոցը Համագգային Ստիպողական Խորհուրդի մը գոյառումն է, որ իր բարոյական ճնշումներով զօրավիգ պիտի կանգնի սաղիմահայ միաբանական վերակազմակերպչական ճիգերուն: Կարելի չէ ակնկալել որ խումբ մը միաբաններ միայնակ պայքարին իր տունն իսկ ի հարկին հոյժաբար դարձնելու տանտիրոջ խելացնոր տրամադրութիւններուն դէմ: Միասնական այս աշխատանքը պէտք է տարուի անշահախնդրօրէն, առանց պղտոր ջուրի մէջ ձուկ որսալու տրամադրութեան:

Եթէ վերոյիշեալ միջոցառումները շուտափոյթ գործադրութեան չդրուին, հայ ժողովուրդը պիտի շարունակէ ճաշակել «Սիոն»ի խմբագրականներէն ծորող վատաբանութիւններուն թէ առանձին գրքոյկներով լոյս տեսնող Պատրիարք Տէրտէրեանին հայհոյաբանական բառարաններուն անվերջ շարքը, որոնք օրէնքով արգիւտած հրատարակութիւններու նման մութ անկիւններ կը կարդացուին...: Եղիշէ պատրիարք, հոգեբանական բարոյոյթով մը, պիտի շարունակէ նաեւ իր որբութեան վրէժը լուծել հայութենէն:

Միս կողմէ, Շահէ Արքեպիսկոպոսի «ազգասիրական» ջանքերով – եւ նոր փաստաթուղթերով – մենք աւելի իրազեկ պիտի դառնանք թէ իրենք ինչպէ՞ս եւ ի՞նչ սադայէլեան հնարքներով, իրենց քառորդ դարու գործակցութեան շրջանին, վանքը կողոպտեցին եւ բարոյապէս սնանկացուցին: Ու այս ամէնէն ետք դեռ պիտի դիտենք «Փոխանորդին» վտանգաշատ մեքենայութիւնները՝ պատրիարքական աթոռին տիրանալու:

Այս ողբալի կացութեան ի տես, մղձաւանջային հոգեվիճակ ապրող հայուն համար հաւանաբար ներելի է երազել: Եթէ ինծի թոյլ տրուէր, կարճատեւ մը, այդ երանելի պահը ապրիլ, պիտի տեսնէի որ Եղիշէ Պատրիարք Տէրտէրեանը եւ Շահէ Արքեպս. Աճէմեանը, միասնաբար եւ համերաշխօրէն, իրենց հանգստեան կոչուելու իրաւունքը արժեցնող դիմումագիր մը կը ներկայացնեն առ որ անկ է, որպէս վաստակաշատ եւ յոգնաբեկ Ծառաները իրենց չարչարեալ Տիրոջ, առանց որեւէ նիւթական հատուցումի պահանջի: Քանի, իրենք կրնային ըսել – եթէ աշխարհականներ եղած ըլլային – «մեր ունեցածը մեզի ալ, մեր

զաւակներուն ալ, մեր թոռներուն ալ կը բաւէ»:

«Պայքար» Շաբաթաթերթ, Շաբաթ, 5 Հոկտեմբեր 1985

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼԱՐԱՆԱՂԱՑՈՒԹԻՒՆ

ԵՐԲ ՆԵՐԿԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐԸ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱԶՈՒՄԸ ԿԸ ՀԵՏԱՊՆԴԵՐ «ՊԱՅՔԱՐ»Ի ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԷՆ

Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու նորանշանակ Պետական Քարտուղար Ճոն Քերրի մինչեւ վերջերս ներկայացուց մեր նահանգը որպէս Մեսէչուսէցի դաշնակցային ընտրեալ դեմոկրատ ծերակուտական ի Ուաշինկթըն, ուր պաշտօնավարեց յաջորդական 28 երկար տարիներ: Այդ ընթացքին բնական պէտք է նկատուի իր տուած այցելութիւնը Մեծ. Պոսթընի Պայքար հաստատութիւն եւ «Պայքար» շաբաթաթերթի խմբագրատունը, ինչպէս նաեւ՝ անձնական ծանօթութիւնս իր հետ:

Ճոն Քերրի «Պայքար»ի խմբագրատան մէջ: Ձախին՝ Արայ Գալայճեան, անգլիաւոր «Արմինիըն Միրըր Սփէքթէյթըր»ի խմբագիր եւ «Պայքար»ի աշխատակից, աջին՝ Գրիգոր Քէօսէան, «Պայքար» շաբաթաթերթի խմբագիր:

Գոնկրէսի մէջ Հանրապետականներու համակարգուած խափանարարութիւնը ուրիշ տեսանկի թեկնածուի մը պատճառ հանդիսացաւ որ Նախագահ Օպամա Քերրիին յանձնէ Արտաքին Գործոց նախարարութեան ղեկը, պաշտօն մը՝ որ ենթակային մտասեւեռումն էր 2004 թուականին նախագահական ընտրութիւնները կորսնցնելէ ի վեր ի նպաստ Ճորճ Պուշի: Ճոն Քերրի ճանչցուած էր որպէս յառաջադէմ եւ գաղափարականի տէր զօրաւոր անձնաւորութիւն, որուն մեծ դաս եղած էր Վիէթնամի պատերազմը՝ երեք անգամ վիրաւորուած, ամէն անգամ շքանշան ստացած իր քաջագործութեան համար, իսկ վերադարձին՝ եղած էր որպէս պատերազմի դէմ կատաղի պայքարող եւ վկայող մը:

Ճոն Քերրիի նոր պաշտօնին յայտարարութիւնը ինքնաբերաբար զիս փոխադրեց 23 տարի ետ, ճշդօրէն՝ 26 Փետրուար 1990 թուականը, երբ ինք կ'այցելէր «Պայքար»ի խմբագրատունը, ուր մեր անգլիատառ «Տիւր Արմինիըն-Սփէքթէյթըր» շաբաթաթերթի խմբագիր եւ «Պայքար»ի աշխատակից ողբացեալ Արայ Գալայճեանի ընկերակցութեամբ երկար խօսակցութիւն մը ունեցած էինք իր հետ, արարողական սահմաններէն անդին: Յաջորդ օր Ծերակոյտը պիտի քուէարկէր Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչման բանաձեւը, որուն ներկայացման մէջ կարելի էր դեր ունեցած էին ինք եւ Ծերակոյտի Հանրապետական Փոքրամասնութեան ղեկավար Պոպ Տոյ: Երկու մեծ եւ վստահելի հայասէրներ, ինչպէս կը ճանչնայինք զիրենք:

Շաբաթ մը առաջ, 19-21 Փետրուարին, Հայկական Յեղասպանութեան 75-ամեակին առթիւ, Ծերակոյտի մէջ Հայկական Բանաձեւին (S.J.Res. 212) թեր եւ դէմ քննարկման ընթացքին ծագած վիճաբանութիւնները վերածուած էին բոլոր բանակոյի: Այս մասին խօսելով Քերրի ըսաւ թէ բանաձեւին դէմ քուէարկող հանրապետական 49 ծերակուտականները գլխաւորաբար մղուած էին «քաղաքական շահախնդրութենէ, դաշնակից մը չվշտացնելու մտահոգութեամբ: Ինք՝ Քերրի՝ ազդու միջամտութեամբ մը պաշտպանած էր բանաձեւին ընդունումը, կոչ ընելով որ ծերակուտականները շարժին իրենց «հաւաքական խղճմտանքով, քան թէ քաղաքական հաշիւներով», ու պահանջած եւ ընդունիլ տուած էր որ Ծերակոյտին մէջ ամբողջութեամբ գրանցուին Օսմանեան Թուրքիոյ ամերիկեան դեսպան Մորկընթաուի «Ազգի մը Սպանութիւնը» վկայութիւնը եւ Երկրորդ Աշխարհամարտէն ետք Երիտթուրքերու դատաւարութեանց արձանագրութիւնը: Իսկ հիմա երեքս մտահոգ էինք յաջորդ օր Ծերակոյտին օրակարգը կազմող Բանաձեւին քուէարկութեան արդիւնքով, հակառակ նպաստաւոր պայմաններուն:

Իր իսկ նախաձեռնութեամբ Քերրի «Պայքար»ի հեռաձայնով կապուեցաւ ծերակուտական Պոպ Տոյի հետ, Ուաշինկթըն, տեղեակ ըլլալու համար 60 ձայներու մեծամասնութեամբ բանաձեւին ընդունման գործընթացին: Հարցուց մանրամասնութիւններ այդ ուղղութեամբ տարուող աշխատանքներուն մասին, իր կողմէ տալով նաեւ իր կարծիքը: Ուաշինկթընի իր երեւելի պաշտօնակիցը յոյսը կորսնցուցած կը թուէր ըլլալ եւ չէր տեսներ հնարաւորութիւնը պահանջուած համեմատութեամբ ձայներու համախմբումին: Քերրի մեզի խոստացաւ յաջորդ օր իր Ուաշինկթըն վերադարձին ճիգ չխանայել 3-4 Դեմոկրատ ծերակուտականներ,- որոնք ժխտական դիրքաւորուած էին,- տարհամոզելու համար: Խմբագրատան մէջ անհաւատալի էր մթնոլորտը. ահա՛ ամերիկացի պատաս-

խանատու ընտրեալ մը, որ ոգի ի բոին կ'աշխատէր, կը նախաձեռնէր ու մանաւանդ չէր ուզեր վիատիլ, վասն Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչումին, եւ առ այդ՝ Բանաձեւին վաւերացման ի խնդիր, որպէս թէ ըլլար Հայկական կազմակերպութեան մը Հայկական Դատին նուիրեալ մէկ նուիրեալ գործիչը: Մենք մեր կարգին կը յայտնէինք նաեւ մեր յուսախաբութիւնը Դեմոկրատներէն, որոնց մեծամասնաբար նեցուկ կանգնած էինք, մինչ միւս կողմէ կարգ մը Հանրապետական ծերակուտականներ, ընդհակառակը, բանաձեւին ի նպաստ քուէարկած էին հակառակ նախագահ Պուշի վարչութեան ծանր ճնշումներուն:

Ամերիկեան Ծերակոյտը Փետրուար 7-ի իր նիստին մերժեց Բանաձեւը, որպէսզի «ապտակ» մը չգարնէ իր «շատ կարեւոր դաշնակից» Թուրքիոյ, ինչպէս որ իր երկար միջամտութեամբ յայտարարած էր Դեմոկրատ Ծերակուտական Ռապըրդ Պըրտ, որ գլխաւոր գերեզմանափորը եղաւ բանաձեւին, մինչ բանաձեւին գլխաւոր կնքահայր Պոպ Տոլի սքանչելի, սրտագրաւ խօսքը գնահատուեցաւ իբր միակ ճշմարտութիւնը շեփորող Ճառ: Բանաձեւը ձախողած էր քուէներու ուսումնասիրուած, ծրագրուած, հեռավարուած եղանակով: Շաբաթ մը առաջ քուէներու 49 թեր եւ 49 դէմ հաւասար ձայներով ընդունուած բանաձեւը վերածած էին, բախտորոշ օրը, 48 թեր եւ 51 դէմ քուէներու համեմատութեան: Մեզի կը նուիրէին սփոփանքը շահած ըլլալու 48 Ծերակուտականներու բարոյական ձայները...: Բանիր, բանիր, ճախարակ:

Քիչ մնաց որ մոռնայի գրութեանս տուն տուող միտք բանին: Մեր մեծ հայասէր բարեկամ Ճոն Քերրի, Պետական Քարտուղարութեան պաշտօնը ստանձնելէն անմիջապէս ետք կը տառապէր յուշաթափութենէ: Մոռցած էր «Հայկական Յեղասպանութիւն» եզրը... եթէ երբեք լսած էր այդ մասին, զոր հիմա կը պատկերէր անելի երկար շարահիւստութեամբ. «Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը յստակօրէն կ'ընդունի պատմական փաստը, որ Օսմանեան կայսրութեան մայրամուտին մէկ ու կէս միլիոն հայ կոտորուած կամ սպաննուած

է տեղահանութեան ընթացքին, եւ կը ցաւի ատոր համար: Այդ իրադարձութիւնները դարձան 20-րդ դարու ամենասարսափելի վայրագութիւններէն մէկը»: Ամէն ինչ ըսուած էր այս ձեւով բացի Յեղասպանութեան պետական պաշտօնական ճանաչում չնորհելէ: Այսուհանդերձ, սխալ է Քերրին քննադատել (բացի ձեւականօրէն) զանցառուած բառերուն համար: Մարդը մեղադրելի չէ՝ քանի ինք դադրած է ծերակուտական ըլլալէ, որոշ չափով իր անձը ներկայացնելէ: Հիմա ինք մղուած է, իր իսկ պաշտօնակիցները բնորոշած բառերով, «քաղաքական շահախնդրութենէ, դաշնակից մը չվտանգելու մտահոգութեամբ»: Եւ հեռով՝ «հաւաքական խղճմտանքէ»:

Յեղասպանութեան ճանաչման հարցով, նախագահ Օպամայի օրով, Ուաշինկթընի համարձակութիւնը հասած է մինչեւ «Մեծ Եղեռն» եզրին գործածութիւնը: Տարիներու շողացող փորձառութիւնը մեզի դաս եղած պէտք է եղած ըլլայ, թէ ո՛վ ալ ըլլայ մեզի լուսին կամ աստղ խոստացողը, ան պիտի մնայ ամերիկեան պետական քաղաքական ուղեգծին հաւատարիմ եթէ կ'ուզէ պահել իր բարձր պաշտօնը, մինչեւ որ երկրին քաղաքականութիւնը փոխուի, կամ առնուազն պետական շահերը չվտանգուին յանուն արդարութեան: Մենք պէտք է դադրինք նման պարագաներուն եւ ամէն անգամ մեր խոր յուսախաբութիւնը պոռալ-պոռչտալէ, կամ թէ ընտրութիւններէ առաջ մեզի «պարտադիր» խոստումներ շռայլողները «ստախօս» պիտակելէ: Պէտք է քիչ մըն ալ քննադատենք նման խոստումներու հաւատալու մեր անսրբագրելի թերութիւնը:

Այս բոլորով, կարելորդ մեր անվիատութիւնն է շարունակելու Ազգային Դատի անդով հետապնդումը, մինչեւ որ պետութիւններ գոնէ ներհակ չգտնեն իրենց քաղաքական շահը մերինին հետ, եւ - ինչու չէ - նաեւ նպաստաւորութիւն անոր զօրակցութեամբ:

ՏՈՍՍԱԿ

ԹԱՐԳՄԱՆԱԲԱՐ...

Շահան Շահնուր, մեր դժբախտ-բախտատուրագոյն կամ՝ բախտաւոր-դժբախտագոյն գրագէտը – մենք ալ այլեւս չենք գիտեր ինչպէս զինք բնորոշել, մամուլի մէջ իր մասին տրուած շոայլօրէն հակասական մակդիրներուն ի տես, անկասկած որ... բախտաւոր (") է յետ մահու իր ստեղծած լաբիրինթոսով: Անոնք որ կը խորհին իր կենդանութեան քիչ մը զինք ճանչցած ըլլալ, սկսած են կասկածիլ իրենց գիտութեան վրայ, իսկ բանակ մը կը կազմեն անոնք, որ մէկ օրէն միւսը քաջածանօթ կ'երեւան մեր մեծ գրագէտին կեանքին, մտածումներուն, գրական բոլոր երեսներուն եւ գործերուն՝ հայերէն թէ ֆրանսերէն: Այժմ ծայր տրուած է թարգմանչական աշխատանք մըն ալ: Սկիզբէն դատելով արդիւնքը՝ զայն կարելի է գնահատել որպէս «ահագնամեծ»:

Կը բանանք Պէյրութի «Ազդակ» օրաթերթը (7 Սեպտեմբեր 1974) - սկսինք իրմով – եւ կը կարդանք, թարգմանաբար, Ժան Ֆրէօսթիէի⁶⁸ մէկ դատումը ֆրանսագիր Շահան Շահնուրի մասին եւ յանկարծ ... մազերնիս «փուշ-փուշ կը տնկուի», ինչպէս կ'ըսեն ժողովրդական բարբառով: Ո՛հ, այս մէկը անկարելի է: Յիմար մէկը եղած պէտք է ըլլայ ֆրանսացի այդ բեղուն գրագէտը, որ առաւել եւս բժշկութիւն ալ կիրարկած է շրջան մը: Բան մը չէ հասկցած ո՛չ Արմէն Լիւպէնէն (Շահան Շահնուր), ո՛չ ալ անոր արուեստէն կամ ինքնութենէն, երբ զայն յատկանշուած կը գտնէ ... «Կովկասեան դրոշմով»: Շահնուր ո՛ր, կովկասեան դրոշմը՝ ո՛ր: Եթէ մէկը ուզէր «Նահանջը առանց երգի» վէպի պոլսահայ հեղինակին խաղ մը խաղալ անոր կենդանութեան, հազի՛ւ թէ կրնար երեւակայել նման կատակ մը... կովկասեան չափանիշով:

Առ ի հետաքրքրութիւն ձեռք կ'առնենք ֆրանսերէն բնագիրը ու ակնապիշ կ'ըսենք՝ «Ժան Ֆրէօսթիէ ո՛ր, «Ազդակ»ի թարգմանիչը ո՛ր»: Ֆրանսացին գրած է cocasse (*գոգաս*), որուն իմաստը խառնուրդն է զուարճալիին, ծաղրաշարժին իսկ թարգմանիչը գտեր-գրեր է *Կովկաս*: Եթէ քիչ մը ւաւելի ուշադիր նայէր կրնար նաեւ տեսնել... Արարատը: Այլ հարց թէ, եթէ նոյնիսկ Ժան Ֆրէօսթիէ նման տարօրինակ սխալ մը գործած ըլլար, շահնուրագէտ թարգմանիչը կամ սրբագրիչը պէտք է բացայայտած ըլլար նման դատումի մը արտառոցութիւնը:

Պոստոնի «Պայքար» օրաթերթի (4 Դեկտեմբեր 1974) մէջ կը կարդանք -

⁶⁸ Jean Freustié (1914-1983), ֆրանսացի գրող եւ գրական քննադատ: Հեղինակ քսան-եակէ աւելի գործերու:

միշտ թարգմանաբար – Հանրի Թոմայի⁶⁹ ստորագրությամբ, թէ ինք՝ գացած էր Շահնուրը տեսնել 1946 թուականին Լապէն-Օսէանի⁷⁰ սոսկատեսիլ *«բնիկներու համար»* բուժարանին մէջ: Ի՞նչ բնիկ: Ֆրանսայի ո՞ր բնիկն է ասիկա: Ե՞րբ է որ Սկիւտարցի Շահնուրը դարձեր է «տեղացի» կամ «բնիկ» ֆրանսացի, եւ կամ թէ՛ ընդունուած է որպէս այդ, մէկը՝ որուն մինչեւ վերջ մերժուած էր ֆրանսական քաղաքացիութիւնը հակառակ իր բազմաթիւ դիմումներուն եւ եւ շարք մը ֆրանսացի անձնաւորութիւններու միջամտութեան, որոնց կարգին գրագէտ եւ նախարար Անտրէ Մալրո: Իսկ միւս կողմէ, ըսել թէ ֆրանսացին հիւանդանոցներ կը շինէ միայն ֆրանսացիներուն համար, այս ի՞նչ եսասէր կամ ցեղապաշտ ժողովուրդ պէտք է ըլլայ ան որ անողորմաբար փողոց կը նետէ – մահուան կը դատապարտէ – բուժումի կարօտ ոչ-ֆրանսացին: Բայց կը վերադառնանք բնագիրին: Նախ կը պատկերենք որ Շահնուր պառկած է- «հորիզոնական է», արտասովոր անկողինի մը մէջ որ նման է «ուղղանկիւն տուփի», ինչպէս որ *«Չքաւորներուն»* համար (կամ՝ անոնց *յայրուկ*) բուժարանէն պիտի գրէր ան իր ֆրանսացի բարեկամներուն: Պոլիսը բաւական հեռացաւ Փարիզէն, եւ հայ գրագէտը մնաց այն ինչ որ էր- *չքաւոր*: Միս-մինակ: Մնաց *էնտրիման* (indigent), ո՛չ՝ *էնտրիմէն* (indigène): Նոյն թերթին մէջ կը գտնուի նաեւ նուազ... *գոգաս* թարգմանութիւն մը, որ կը վերաբերի Շահան Շահնուրի (Արմէն Լիւպէն) մէկ բանաստեղծութեան, ուր հետեւեալ տողը՝ *«երբ վերադառնան անձրեւալի Նոյեմբերները, նիզակակիր»*, թարգմանուած է... *«նիզակակիրները վերադառնան անձրեւալի Նոյեմբերներուն»*: Կ'ըլլա՞յ այս մէկը, հայերէն, ֆրանսերէն, չինարէն գրուի թէ՛... թարգմանաբար:

Կը բանանք Գահիրէի «Արեւ» օրաթերթը (28 Օգոստոս 1974): Շահան Շահնուրի մասին է: Կը սկսինք կարդալ. *«Արսէն Լիւպէն»*: Բայց ո՞վ է այս մէկը: Կեցէ՛ք: Մեր ականջին վարժ է հնչիւնը, մինչ մեր աչքին խորհրդաւոր տիպարի մը ուրուանկարը կը ցցուի: Եթէ Լիւպէնը հնչենք *«հարազատ հայերէն առողջանութեամբ»* - ինչպէս կը յանկերգէ մեր դրացի հնամենի վարժապետը - կ'ունենանք Արմէն Լիւպէն: Գտա՞նք: Մորիս Լըպլանի⁷¹ հռչակաւոր հերոսը, որ կը մարմնաւորէ... ճէնթլմէն գողը: Մոռնանք գողը, կը մնայ Շահնուրի ծանօթ ճէնթլմէնութիւնը: Եւ «Արեւ» Արմէնը (Լիւպէն) Արսէնի վերածելէ ետք կ'աւելցնէ - այս անգամ ո՛չ թարգմանաբար - *«հանգիստ իր (Շահնուրի) վաստակաշատ ոսկորներուն»*: Ահա որպէս գերազանցիկ դամբանական, հիասքա՛նչ գնահատանք հանդէպ մեր տաղանդաւոր գրագէտին եւ իր «ոսկորներուն վաստակաւոր-

⁶⁹ Henri Thomas (1912-1993), Ֆրանսացի գրագէտ եւ բանաստեղծ, բարեկամ՝ Շահնուրի, առաջին օրէն օգտակար հանդիսացած է անոր բանաստեղծութիւններուն հրապարակման:

⁷⁰ Labenne-Océan, Հարաւային Ֆրանսայի Ատլանտեանի ափին աւան, ուր գտնուող բուժարանին մէջ Շահնուր կը շարունակէր դարմանուիլ այդ շրջանին: Յաջորդ տարի պիտի փոխադրուէր տարբեր բուժարան:

⁷¹ Maurice Leblanc (1864-1941), Ֆրանսացի վիպագիր, գաղտնի-նստիականական եւ արկածախնդրական բազմատասնեակ գիրքերու հեղինակ, որ կը բաղդատուի անգլիացի Քոնան Տոյլի (1859-1930) հետ, հեղինակը՝ Շէրլոք Հոլմսի եւ Տոքթ. Վաթսոնի տիպարներուն:

րութեան»:

Խտացնենք: Կամ կը սղենք, կը սղենք. չենք սեղմէր, ինչպէս պիտի ըսէր մեր ծանօթ բանաստեղծ-խմբագիրը⁷², եւ հասնինք մինչեւ Հայաստան, ուր Շահան Շահնուրի «Բաց Տոմար» տիտղոսուած հատորը վերամկրտութեամբ մը կը շարունակուի յիշատակուիլ որպէս «Պարզ Տոմար» («Գրական Թերթ», 6 Սեպտեմբեր): Պարզապէս:

Զարմանալի Շահնուր: Անհաւատալի ճակատագիր: Իր ողջութեան ան կը պատճառէր իրարանցում մը, իսկ իր մահը⁷³ սկսած է յառաջացնել... Քառս մը: Կատարեալ Բաբելոնի աշտարակ:

«Զարթօնք», 8 Փետրուար 1975, «Յառաջ», 14 Փետրուար 1975

⁷² Բառախաղին հեղինակն է բանաստեղծ Անդրանիկ Ծառուկեան, որ այս տուեալ պարագային ձախորդ բառախաղ մը ըրած էր տեղի տուած ըլլալով անգուսպ զգացականութեան մը իր «Նայիրի» շաբաթաթերթին մէջ (Տե՛ս Գրիգոր Քէօսէեան, «Ազատ Բեմ, ՄՍԱՅԱՆՔ», «Զարթօնք», 21 Ապրիլ 1974):

⁷³ Շահան Շահնուր կը մեռնի 20 Օգոստոս 1974-ին:

«ԱՅ ՈՒ ԴՈՂ»Ի ՀԱՄԱՆՈՒԱԳ

Միացեալ Նահանգներու անգիր օրէնքին մաս կը կազմէ նախագահին դէմ չգործել եւ զինք չքննադատել երբ երկիրը պատերազմի մէջ է: Այս ընդհանուր տեսութիւնը ի զօրու է մասնաւորաբար պաշտօնական անձերու եւ շրջանակներու համար- գոնկրէսմէն, ծերակուտական, կուսակցութիւն, նահանգային թէ դաշնակցային ընտրեալ մարմին, ժողովրդային որոշ խաւեր, եւայլն: Բացատրութիւնը տրամաբանական է- Նախագահը գերագոյն հրամանատարն է երկրին զինեալ ուժերուն, իսկ բանակայինները, այդ անձնագոհ «մեր տղաքը» -our boys- պէտք ունին ժողովուրդին գուրգուրոտ վերաբերմունքին, քաջալերանքին եւ երախտիքին, իրենց հայրենասիրական վսեմ առաքելութեան ճամբուն վրայ, որուն սահմանումը տուած, կրկնած, յանկերգած է նախագահը ամիսներէ ի վեր,- Ամերիկայի անվտանգութեան երաշխաւորութիւնը իր դէմ սպառնացող ահաբեկչական կեդրոն Իրաքէն - Չարին այդ խորհրդանիշ երկրէն - եւ Իրաքի մարտիրոս ժողովուրդին ազատագրութիւնը իր արիւնարբու բռնապետէն, յանուն մարդասիրական ազնուագոյն սկզբունքներու:

Քննադատել գերագոյն հրամանատարը կը նշանակէ նաեւ դէմ ըլլալ վերոգրեալ նպատակներուն, եւ դիւրաւ պիտակուիլ «հայրենադրութ» ու նաեւ - գերագոյն նախատինք - բռնատիրութեան պաշտպան: Խաղաղութեան պայմաններուն մէջ «անհայրենասէր»ը արդէն յանձնարարելի անձ մը չէ, իսկ պատերազմի մէջ ան նաեւ կը դառնայ կասկածելի անհատ մը, դաւաճան քաղաքացի մը: Անշուշտ վերի շէման ներկայացուած է քիչ մը ռամկօրէն, սակայն այս է ըմբռնումը:

Բարեբախտաբար նախագահութիւնը եւ զինուորական հրամանատարութիւնը երկու տարբեր պաշտօններ են. առաջինը քաղաքական է, եւ հետեւաբար կարելի է այդ մասին խօսիլ քիչ մը հանդարտ սրտով, որպէսզի պատերազմի ընդդիմադիր քաղաքացին ինքզինք ակամայ չգտնէր անբաղձալի, եթէ ոչ նուաստացուցիչ դրութեան մէջ, իբր նաեւ «անհայրենասէր»:

Պէտք չէ որ ամերիկեան բանակը ղրկուէր հազարաւոր մղոններ հեռու, Եփրատ եւ Տիգրիս գետերուն եզերքը, անապատի աւազամրրիկներու փոշիներուն մէջ թաթխուելու համար: Նախագահը պէտք չէ որ մեր տղաքը բաժնէր իրենց ընտանիքներէն- կիներէ, երախայէն, ծնողքէն: Հասարակ հնարամտութիւն է ստեղծել կատարուած իրողութիւն մը, կարենալ ապաւինելու համար ժողովուրդին «հայրենասիրական եւ քաղաքացիական պարտականութիւններուն»: Այս մարտավարութիւնը մաքսանենգութիւն է: Ամերիկացի ժողովուրդին մեծամասնութիւնը կողմնակից էր պատերազմին, պայմանաւ որ ան ունենար վաւերացումը Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան, որմէ խուսափեցան

իշխանությունները կազմելով մեծ մասամբ նպաստընկալ պետություններէ համախմբում մը: Այժմ ժողովուրդին մեծամասնութիւնը - վիճակագրութեանց համաձայն 72 տոկոսը - կը կանգնի իր «նախագահին եւ զօրքերուն» կողքին, թէեւ այդ տոկոսը կրնայ ջերմաչափի սնդիկին նման վերիվայրումներ արձանագրել պատերազմական դաշտին յաջողութիւններուն եւ վնասներուն համապատասխան:

Ամէն պարագայի, պատերազմը անխուսափելի էր, ոչ միայն 11 Սեպտեմբեր 2001 թուականի Նիւ Եորք քաղաքի ահաւոր ահաբեկչութեան պատճառով - որուն ետին հակառակ հազար ու մէկ խաղերու եւ խեղաթիրումներու կարելի չեղաւ փաստել իրաքեան դաւադիր ձեռքի հետք մը - այլ որովհետեւ այդպէս նախագծուած էր Ուաշինկթընեան որոշ ակումբի մը անդամներուն պատրաստած ապագայապաշտ անտարանին մէջ: Անոր նախատիպը տպուած էր 1996-ին եւ, առ ի գործադրութիւն, յանձնուած Իսրայէլի վարչապետ Նաթանեահուին, ամերիկացի իր արենակից հեղինակներուն կողմէ, որոնք այժմ տիրական դէմքեր են Սպիտակ Տան եւ Փենթակոնի մէջ: Պաղտատի ճակատագիրը վաղուց վճռուած էր եւ կը սպասէր իտէալ գործադրողի մը՝ որ պայման չէր որ ըլլար աշխարհի հարցերէն իրազեկ մէկը, ոչ ալ անպայման գիտնար աշխարհի երկիրներու մայրաքաղաքներուն եւ անոնց ղեկավարներուն անունները, նոյնիսկ անսխալ խօսէր իր մայրենի լեզուն: Կը բաւէր որ ան դրսեւորէր հաւատացեալի ջերմաբորբ խանդավառութիւն մը տիեզերական շլացուցիչ ծրագիրներու հանդէպ, որոնց մաս կը կազմէր նաեւ քարիւղը: Նախագահ Ճորճ Բու. Պուշ նախախնամական այդ անձն էր: Երկրորդ դէմքն էր անելի փորձառու փոխ նախագահը՝ Տիք Չէյնի՝ նոյնպէս մօտը քարիւղի շրջանակներուն: Սեպտեմբեր 11-ը ծառայեց որպէս հրաշալի պատրուակ ծրագրին գործադրութեան:

Վերոնշեալ «տիեզերական ծրագիրները» ծանօթ են բոլորին, որ կը ներկայացուի որպէս «Տոմինոյի խաղ», որուն օրէնքով իրարու ետեւէ պիտի տապալին «իրաւակարգի փոփոխութեան» կամ «գլխատումի գործողութիւններու» նշանակեալ երկիրները, որպէսզի մեր աշխարհը դառնայ անելի ապահով եւ բոլոր ժողովուրդները ապրին ազատ եւ երջանիկ.- Իրան, Սուրիա, Յորդանան, Եգիպտոս, Արաբական թագաւորութիւններ եւ էմիրութիւններ: Ուրեմն՝ բոլորին եւ բոլորիս կը սպասէ մնայուն պատերազմ մը՝ մնայուն խաղաղութեան եւ ժողովրդավարութեան խոստումով:

Գեղեցիկ յառաջադրանք եւ աղուոր երագ: Սակայն կարելի չէ չիշել Լա Ֆոնթէնի ծանօթ առակը երբ հերոսուին՝ Փէրէթ՝ իր սպանական դղեակներու շինութեան մէջ մոլորուն՝ կը գտորէ գլխուն վրայի կաթի կոյժը, կոտրելով զայն ... «մնաք բարով» ըսելով բոլոր երագներուն եւ երագանքներուն: Արդէն կուժը դեռ չկոտրած, շրջանային քառսը զգալի դարձաւ: Եւ ի՞նչ ըսաւ թէ ջլատումը Միջին Արեւելքէն պիտի չհասնի Եւրոպայի դռներուն եւ Եւրոպական Միութեան մէջ եւ նաեւ՝ Կովկաս:

Ժողովրդավարութիւնը կեանքի իմացում մըն է, որ նոյնիսկ ամէնէն «խելացի» հեռավար իրթիռներով չի պարտադրուիր, այլապէս Աֆղանիստան այսօր պիտի ըլլար Դեմոկրատ երկիր մը: Ժողովրդավարութիւնը կը հետեւի բնական հոլովոյթի մը, որ երբեմն կրնայ պահանջել տասնամեակներ եւ տեղ-տեղ դարեր: Նոյնիսկ ժողովրդավարութեան օրրան Միացեալ Նահանգներ 20-րդ դարուն գտնուեցաւ այդ անհրաժեշտ հոլովոյթին մէջ- սեւամորթներու հաւասարութեան

իրաւունքի կիրարկումը շարք մը նահանգներու մէջ (իրաւունք՝ որ տեսականօրէն ձեռք ձգուած էր անկէ դար մը առաջ), կիններու քուէարկութիւնը, եւայլն: Դեռ ի՞նչ ըսաւ թէ այս երկրին մէջ նախագահական ընտրութիւնները իտէպլ ժողովրդավարութեան ձեւն է, երբ կէս միլիոն նուազ ժողովրդական քուէ ստացող թեկնածուն կը գրաւէ Սպիտակ Տան Ձուածեւ Գրասենեակը բայց կը խօսի ամբողջ ժողովուրդին անունով: Հեռավար «Ահ ու Դող» պատճառող հրթիռներով կամ «Մայր Ամենայն Ռումբերու» (ՄՈԱԲ) միջոցով քաղաքներ ընդերքէն սասանող պայթիւններով պարտադրուած ժողովրդավարութիւն մը ծնունդ կու տայ միայն նորազգեստ բռնապետութեան մը, որ պիտի չխանգարէ զայն ստեղծողին հանգիստը, քանի պիտի ըլլայ «դաշնակից-բարեկամ» իրաւակարգ: Տարբեր բան չ'ակնկալուիր «ազատագրեալ» Իրաքէն: Սատամ Հիւսէյնի գլխաւոր յանցանքը կը կայանայ ոչ թէ անոր տիրակալութեան ծանօթ վայրագութեանը մէջ զոր պէտք էր այլապէս կանխել, այլ որովհետեւ ան չդարձաւ Փինօշէ մը, այն մէկը՝ որ Հենրի Բիսինճըրներու օրհնութեամբ «գլխատեց» Զիլիի նախագահ Այանտէի օրհնաւոր կառավարութիւնը, յանուն ժողովրդավարութեան եւ ազատ կարգերու, սպաննելով նաեւ շուրջ 5,000 հոգի - այս զանգուածը՝ առանց «քիմիական կազ»ի - բանտերու մէջ խոշտանգելով նաեւ 200,000:

Վերջակէտէն առաջ մանրավէպ մը - ամա՛ղ իրական - մեր նախագահին վերաբերեալ, որ Իրաքի դէմ յարձակումէն երկու շաբաթ առաջ մամլոյ ասուլիսի մը ընթացքին կրկնած էր,- «Կ'աղօթեմ խաղաղութեան համար, կ'աղօթեմ խաղաղութեան համար»: Պատմութիւնը կը քաղեն «Ուաշինկթըն Փոսթ»ի ծանօթ լրագրող Պոպ Ուուտուրըտի վերջին գիրքէն՝ *Bush at War*, ուր կը նկարագրուին նախագահին հետ իր ունեցած երկար տեսակցութիւններն եւ հարցազրոյցները: Լրագրողը կ'ըսէ թէ ամիս մը Աֆղանիստանը ռմբակոծելէ ետք երբ գրաւուեցաւ թալիպաններու միջնաբերդ Մազար-ըլ-Շարիֆ քաղաքը, Պուշ դառնալով իրմէ անբաժան ազգային Ապահովութեան խորհրդական Գանտալիսա Ռայսին հարցուց.- «Լա՛ւ, ասկէ ետք ի՞նչ է յաջորդը»:

Դժուար չէ ենթադրել թէ այս արմատական երիտասարդ տիկինը, որ արգելք եղած էր որ իր Տէրը սեղմէ Պաղեստինցիներու ղեկավար Եասէր Արաֆաթի ձեռքը Նիւ Եորքի ՄԱԿ-ի շէնքին մէջ, որպէս անարժան «ահաբեկիչ»ի մը աղտոտ թաթը,- ի վերջոյ Արիէլ Շարոնի⁷⁴ մաքրամաքուր ձեռքերը չէին անոնք,- պատասխանած ըլլայ, աչք մը նետելէ ետք ժողովուրդներու Ազատագրութեան Ծրագրին.

- ԻՐԱ՛Ք:

«Յառաջ»

⁷⁴ Արիէլ Շարոն (1928-2014). Իսրայէլի Զօրավար եւ վարչապետ. 1982-ին իր ղեկավարութեամբ իսրայէլեան բանակները արշաւած են Լիբանան, ուր մայրաքաղաքին արուարձանային Շաթիլա կոչուած պաղեստինեան հիւլաւանին բնակչութեան դէմ գործադրուած էր բարբարոս ջարդ մը լիբանանեան պահակազօրքի մը մասնակցութեամբ: Այդ մասին կատարուած պաշտօնական հետաքննութիւնը ճշդած էր Շարոնի «անձնական պատասխանատուութիւնը» (իսրայէլեան զօրքերը շրջափակած էին թաղամասը ջարդի տեւողութեան), պահանջելով յանցագործին հրաժարականը երկրին Պաշտպանութեան նախարարի իր պաշտօնէն: Արաքները զինք անուանած էին «Պէյրութի Սպանդագործը»:

ԻՐԱՔԷՆ ԵՏՔ... ՖՐԱՆՍԱ

Ֆրանսայի «հակաամերիկեան» դիրքը, Իրաքի դէմ ամերիկեան պատերազմին հարցով, Միացեալ Նահանգներու տարածքին շղթայազերծած է հակաֆրանսական արտայայտութիւններու պղտոր ալեկոծում մը, որուն տեղ-տեղ ստացած արտառոց երեւոյթներուն առջեւ դիտողը կը մղէ արմանք զարմանքէ՝ անգսպելի խնդուքի: Նոյնիսկ հարց կը տրուի թէ այս բոլորի ետին չէ՞ թաքնուած նիրհուն հակաֆրանսական սէր-ատելութեան բարդոյթ մը, որուն արմատները պէտք է փնտռել աւելի անցեալին մէջ քան ներկայի, քրքրել պատմութիւնը՝ քան թէ տարուիլ ներկայով, սկսեալ մօտիկ անցեալի Զօրավար տը Կոլի օրերէն, եւ անշուշտ անկէ ալ առաջ, երբ ամերիկացիները չունէին ներկայի *էվերեսթեան* բարձրութեան հետ մրցող գերակայութեան զգացումը: Միջանկեալ շրջանին, երկու երկիրները իրարու դէմ մղած են նաեւ օդային թերամարտեր երբ, օրինակ, Ամերիկան մասնաւորաբար Ֆրանսացիէն պահանջած էր մուտքի տեսադրոշմ, Ֆրանսան ալ փոխադարձելով վիզայի պահանջքը ամերիկացիին համար:

«Հակաֆրանսական բարդոյթը» տարազը տեղին է, երբ նկատի առնուի որ Ֆրանսայի դէմ զայրացողներուն մէջ կը գտնուին նոյնիսկ Իրաքի պատերազմին դէմ եղող ամերիկացիներ: Միւս կողմէ, Ֆրանսան ըլլալով հանդերձ այս պատերազմին դէմ ընդդիմադիր գլխաւոր ձայնը, առանձինը չէ զայն քննադատելու իր կեցուածքին մէջ: Իր հետ համախոհ եւրոպական խումբի երկիրներուն մաս կը կազմեն Գերմանիա, Պելժիա, Շուէտ, Նորվեկիա, Ֆինլանտա, Աւստրիա, Յունաստան, Իրլանտա, Լիքսէնպուրկ, իսկ «Մեծ»երէն՝ Ռուսաստան, Չինաստան: Սակայն անոնց դէմ ցասում կամ ատելութիւն ցոյց չի տրուիր: Թշնամական իրարանցում տեղի չ'ունենար: Վերոյիշեալ պետութիւններուն կարծիքը կամ կեցուածքը կարծես իրենց չի վերաբերիր:

Անուանարկիչ քարոզչութեան մաս կը կազմեն կարգ մը Ֆրանսայի ազգային պատիւը վիրաւորող ծանուցումներ: Օրինակ.- «*ի՛նչ կը նշանակէ 10,000 ֆրանսացիներ ձեռքերնին օդ բարձրացուած*»: - «Ֆրանսական բանակ»:

Այսպէս՝ ռուսական վոտքայի շիշերը փողոց չեն նետուիր, մինչ Ֆլորիտայի մէջ փողոց թափուած ֆրանսական շամբաների շիշերով կարելի է առատօրէն ջրել Միամիի փողոցները: Յունական *ֆեթա* պանիրը միշտ վաճառատուններու պատուոյ դարակներուն վրայ կը գտնուի, սակայն պոստոնեան ճաշարանը կը կասեցնէ *Պորքո* եւ *Պուրկոնեը* գինիներուն սպասարկումը: Կոչ կ'ըլլայ չխմել ֆրանսական գինի, իսկ կիներուն ալ՝ չգործածել ֆրանսական բուրումնաւետութիւն: Խորհուրդ կը տրուի նաեւ Ամերիկացիներուն որ չճամբորդեն Ֆրանսա, այլ իրենց արձակուրդը անցընեն «բարեկամ» երկիրներու մէջ, որպէսզի

ամերիկեան տղարէն այս վերջինները միայն օգտուին: Այս հսկայ Ամերիկային մէջ կը տիրէ ինքնաբաւ կղզիացումի գաւառական մտածողութիւնը: Անտեսուած է որ այս երկրին Սահմանադրութիւնը, որ այնքան հպարտութիւն կը պատճառէ քաղաքացիին եւ որուն վրայ խարսխած է երկիրը, ներշնչուած է Ֆրանսայէն եւ կը պարտի գլխաւորաբար անցեալ դարերու ֆրանսացի Լուսաւորիչներուն: Մոռցուած է նաեւ Լաֆայէթը⁷⁵:

Այս կարգի վարկաբեկումներու եւ այլ կարգի հակաֆրանսական «գործնական» քայլերուն կողքին կը հոսի անհեթեթութիւններու շարան մը, յաճախ անսահման ծիծաղելիութեամբ: Անոնց ամէնէն ցայտուն օրինակը տապկուած գետնախնձորն է, - տեղական ծանուցողութեամբ հանրածանօթ *ֆրէնչ ֆրայսը* (ֆրանսական տապկուածք): Անշուշտ որքան ալ մեծ ըլլայ ազատութեան եւ ժողովրդավարութեան հանդէպ սէրը՝ նուիրումը սահման մը ունի եւ կարելի չէ դադրիլ տապկուած գետնախնձոր ուտելէ, որովհետեւ նաեւ անիկա մեծ հարուած մը պիտի պատճառէր ամերիկեան մեծ դրամագլուխին, ինչ որ հանդուրժելի չէ. միայն *Մաք Տոնալդը* եւ *Պըրկըր Քինկը* կրնան կորսնցնել անհաշիւ միլիոններ՝ վնասելով նաեւ իրենց բանակ մը աշխատատեղներուն կենսապահիկին: Միւս կողմէ, սակայն, գետնախնձորը որպէս «ֆրանսական» տապկուածք ուտել կը նշանակէ ըլլալ պարզապէս եւ անվիճելիօրէն «Հակա-ամերիկեան», ինչպէս որ այս մտածողութիւնը հեգնանքի նիւթ կը դարձնէր երգիծանկար մը, ցոյց տալով կին մը որ բարկաճայթ «Դաւաճան» կը կոչէր իր ուտելիքին հետ *ֆրէնչ ֆրայս* ապսպրող մարդ մը: Սակայն այս անելին ալ ճարը գտած էր Հարաւային Գարուլայնա նահանգի ճաշարան մը. Ֆրէնչը վերամկրտելով որպէս *ֆրիպոմ- ֆրիպոմ ֆրայս* (Ազատութեան տապկուածք): Ահաւասիկ Իրաքեան պատերազմէն առաջին ազատագրեալը, կարելի ըսել նոյնիսկ Իրաքի ժողովուրդէն առաջ, յանուն ժողովուրդներու ազատագրութեան եւ բռնատիրական իրաւակարգերու փոփոխութեան համար մղուող սրբազան պայքարին: Ասկէ ետք կը մնար ազատագրել Ֆրանսայի ժողովուրդը: Արդէն շարք մը ամերիկացիներ իրենց ինքնաշարժներուն վրայ փակցուցած են նման նշանաբանով ազդեր. - «Նախ՝ Իրաք, յետոյ՝ Ֆրանսա»: Որպէս անմիջական քայլ պէտք է առնել առաջինը հանդէպ Լա Ֆայէթի ասպետական Ֆրանսան յիշեցնող բարձրահասակ Տիկինին, որ յաղթական կանգնած է Նիւ Եորք քաղաքին դիմացի կղզիին վրայ. - Տուն դրկել Ֆրանսայի նուէր այս բարձրաքանդակ կառոյցը, որքան ալ ան խորհրդանշէ Ազատութիւնը⁷⁶, եւ զայն փոխարինել ամերիկեան ներկայ վարչակազմին մէկ սիրելի դէմքով, ձեռքի անմար ջահը փոխարինելով... դուք դրէք ուզածնիդ, բայց պիտի չըսենք քարիւղի

⁷⁵ La Fayette (Marie-Joseph, Marquis de La Fayette, 1757-1834): Ֆրանսացի ազնուական եւ սպայ: Մասնակցած է Միացեալ Նահանգներու անկախութեան պատերազմին որպէս զօրքերու հրամանատար:

⁷⁶ Նիւ Եորք Քաղաքի հանդիպակաց Ափին գտնուող Էլիզ Այլընտ կղզիին մօտը բարձրացած այս արձանը – Lady Liberty – կը խորհրդանշէ Ազատութիւնը եւ Յոյսը: Կղզեակը մուտքի դուռն էր գաղթականներուն: 46 մէթր (պատուանդանով միասին՝ 93 մէթր) բարձրութիւն ունեցող արձանին բացումը կատարուած է 1886-ին: Նուէրն է Ֆրանսայի եւ կը խորհրդանշէ Ամերիկա-Ֆրանսա բարեկամութիւնը: (Արձանագործ՝ ֆրանսացի Ֆրէտէրիք Օկիւսթ Պարթոլտի):

տակառու...⁷⁷:

Քանի որ հակաֆրանսական զայրոյթի դրսեւորումը այսքան այլանադակ եւ ծիծաղաշարժ երեւոյթ ստացած է, մենք ալ մաս կազմենք այս անյարիր աշխարհին անսպասելի հարցում-պատասխանով մը, որ իր մէջ գոնէ իրական երանգ մը ունի.

- Ինչո՞ւ ամերիկացին այսքան բարդոյթ ունի Ֆրանսայի հանդէպ:
- Պատճառը այն է որ Ֆրանսացին այնքան ճարպ կ'ուտէ, սակայն տակառանման մարմին չ'ունենար...:

«Յառաջ», 7 Մարտ 2003

⁷⁷ Քաղաքական անպատասխանատու դիրքորոշումներ.- Իրաքի պատերազմէն ետք Ամերիկեան Օրէնսդիր Մարմիններու ակնառու ներկայացուցիչներ եւ ղեկավարներ, որոնք Գոնկրէսի մէջ ազգասիրաբար քուէարկած էին ի նպաստ պատերազմին, սկսան ողբագին կուրծք ծեծել – իրենց այժմու շահն ալ ա՛յդ կը պահանջէր – թէ իրենք «սխալած» էին: «Սխալեցան» որպէսզի չկոչուին «դաւաճա՛ն»: Միայն թէ իրենց գիտակից մեղսակցութեան հետեւանքը եղաւ ամէլի քան 4,000 ամերիկացիներու մահը առաւել՝ 30,000 վիրաւորներ, առանց բան մը անցնելու երկրի վարկին: Իրաք, իր կողմէ, կը փնտռէ իր ինքնութիւնը եւ կայունութիւնը տասնամեակներէ ի վեր, իսկ բնակչութեան արինահոսութիւնը կը շարունակուի...: Յաղթականը եղաւ... *Ֆրէնչ Ֆրայսը* որ եկաւ իր տեղը վերագրաւելու: Նոյնպէս՝ Ֆրանսան:

ԶԻՒՆԱԳՆԴԱԿ ՎՐԷՊԸ

Տիտղոսը կը վերաբերի տպագրական վրէպի մը, որ ծինագնդակի նման կը շարունակէ թաալիլ վերյիշեցնելով անցեալ դարու 50-ականներու վրէպ մը: Իրաւ է. եթէ անոր սկզբնական պատճառը ես եղած եմ, սակայն մոլորութեան ստացած համեմատութիւնը կ'առնչուի Շահան Շահնուրի համատարած համբաւին: Կը վերաբերի, նաեւ, մի քանի ծանօթ գրողներու անգիտակից մոլորութեան:

Նախավերջին անգամ իրողութիւնը դէմս ցցուած էր, երբ Պոլսոյ «Մարմարա» օրաթերթին խմբագրապետ եւ վաստակաշատ գրող Պրն. Ռուպեր Հատտէճեան անոր անդրադարձած էր իր «Յուշատետր»ին մէջ (եթէ լաւ կը յիշեմ, գրութիւնը մաս կը կազմէր իր «Պտոյտ մը Հայ բանաստեղծութեան պարտէզին մէջ» շարքին): Պատշաճ գտած էի իրեն ղրկել լուսաբանութիւն մը, որ սիրայօժար լոյս ընծայած էր թերթին մէջ: Այս վերջին պարագային, վրէպներէն մէկուն հարցը վերծագեցաւ, երբ գրադարանիս թեթեւացումի ցաւագին աշխատանքին լծուած էի, ինչ որ մաս կը կազմէ կեանքիս տխրագոյն մէկ շրջանին, անբաժան՝ սփիւռքահայու ճակատագիրէն: Երիտասարդութեանս չէի կրնար երեւակայել կեանքի աշնանային շրջանը, ոչ ալ մտածել ներկայ տխուր վախճանին մասին: Այդ տարիներուս կը հետապնդէի, ինչպէս սերնդակից շատ մը գրասէր տղաք, վտիտ գրադարանիս հատոր առ հատոր ճոխացումը, զուգընթաց՝ հայկական արուեստի հաւաքածոյի մը նկար առ նկար հարստացումին, այս վերջնոյն ապագայի արժանի կայանը երեւակայելով հայրենի թանգարան մը: Հէյ ջան, երեւան: Ծրագիրիս մասին արտայայտուած էի եգիպտահայ տաղանդաւոր նկարիչ Աշոտ Զօրեանին, որուն հետ ամուր բարեկամութեամբ մը գործակցած էի իր կեանքի վերջին տարիներուն. միասին համաձայնած էինք նաեւ, թէ ամէն տարի իրմէ պիտի գնէի, մասնաւոր գինով, պաստառ մը, քանի 1964 թուականին Զօրեանով սկսած էի նկարչական հաւաքածոս- «Սպիտակ Վարդերը», որուն յաջորդած էր «Հայկական Տաճարները», ապա՝ «Կարմիր Անտառ»ները», որոնց վարպետն էր արուեստագէտը: Արդէն իրմէ ունեցած էի 8 իւղանկարներ եւ երեք գծագրութիւններ, երբ իր անակնկալ մահը կասեցուց ընթացքը, բայց ոչ հաւաքածոյիս ճոխացումը: Կ'ապրէի Պէյրութ, ազգային մշակութային եռեւեփող կեանքի մը հրայրքոտ առօրեային մէջ:

Ֆրանսայէն ետք Միացեալ Նահանգներ պարտադիր արտատնկումը, տարիներու սահքը, կեանքի պայմանները, բարեկամական եւ ազգականական շրջանակի ամայացումը զիս բերին հոգեկան հանգրուանի մը, երբ պէտք էի մտածել ընդհանուր լուծարքի մասին: Եթէ վերջին քառասնամեակին գիրքերուս եւ նկարչական ճոխ հաւաքածոյիս ճակատագիրը կեանքը ինքը մասամբ տնօրինած էր, անոնք կը կարօտէին ամբողջացումի: Ինչ ընել նոր երկրի, նոր

քաղաքի տանս ննջասենեակները եւ հիւրասենեակը գտնուող գրադարաններու մէջ շարուած-թխմուած մնացեալ գիրքերու հայերէն բաժինը, անոնցմէ ոմանք՝ յուշէր Պէյրութի գրադարանէս: Ձերբագատուիլ, գոնէ զանոնք նուիրելով նախընտրաբար Պոստոնի մերձակայքը գտնուող Հայկական Մշակութային Հիմնարկի գրադարանին: Որոշումը յարաբերաբար դիւրին եղաւ: Մնաց գործադրութիւնը, որուն անվերջ ձգձգումը այլեւս արդարանալի չէր: Ոչ ժամանակը ունէի, ոչ ալ տրամադրութիւնը զանոնք կրկին կարդալու:

Առաջին փուլին՝ կը մնար գտումի աշխատանքը. սպասելի չէր որ աչքը գոց, բոլորը թափէի պարկերու մէջ, եւ սկսէի մի քանի օր երթեւեկել Ուոթըթաուն Արլինկթըն (Պոստոնի արուարձանը գտնուող քաղաք, ուր կը գտնուի վերոյիշեալ Մշակութային Հիմնարկը) առանցքին վրայ: Առաջին վայրկեանէն զգացի անտեսանելի հոսանքը որ դէմս ցցուեցաւ, երբ վերցուցի առաջին գիրքը: Ներքին շապիկին վրայ կարդացի հեղինակին մակագրութիւնը «Սիրելի եւ տաղանդաւոր»...: Հեզահամբոյր այլ տաղանդաւոր հեղինակը մեռած էր տարիներ առաջ, բայց չէի մտածեր թէ իրմէ մնացած յիշատակները կը մնային այդքան կենդանի: Չէի խորհեր նաեւ թէ կրնայի խռովքի մատնուիլ: Ո՛չ, կարելի չէր այս հատորէն բաժնուիլ, այս մէկը պէտք է վար դնէի: Երկրորդը նոյնպէս: Արդէն հասած էի «վար դրած» 24-րդ հեղինակին: Այս մէկուն մակագրութիւնը «սովորական» չէր: Բանաստեղծուիւն, որուն ծլարձակումին մէկ վկան եղած էի Պէյրութի մէջ, ձօնած էր՝ «Հարցագրգիռ Գրիգոր Քէօսէեանին, պատասխանատուութեամբ՝ (ստորագրութիւն): Վար դրի..., Յաջորդը՝ «Գրիգորին՝ Գրիգորէն», Շահինեանը քովս պահեցի: Սխալ էր: Պէտք է գտումը սկսէի անձնապէս անձանօթ հեղինակներէ, զգացականութենէ ազատ, որոնք սակայն Զօհրապ, Վարուժան, Մեծարենց կամ Պարոնեան, Օտեան, Արփիարեան պէտք չէին կոչուիլ, ո՛չ ալ Բակունց, Տէրեան, ոչ ալ...: Ահա «անանուն» մը «Քրեստոմատիա» մը՝ Հայոց հին եւ միջնադարեան բանաստեղծութեան: Սակայն ըստ սովորութեան, գիրք մը կորսնցնելէ առաջ անհրաժեշտ էր վերջին արագ աչք մը պտտցնել բովանդակութեան վրայ վերոյիշումի թէ «մնաս բարովի» համար. «Երկնէր երկին, երկնէր երկիր...», ուրիշ էջի մը վրայ Խորենացին կ'աւետէր «Խորհուրդ մեծ եւ սքանչելի...», արագ թերթատելով Նարեկացին կը գահակալէր «**Էին աջոյ աջոյ ձեռին/աջոյն իւր աջ ընդ աջմէ հօր...**»: Կը խորհէի թէ ժամանակակից բանաստեղծութիւն մըն է որ կը կարդամ, կախարդական հիւսքով, եւ ոչ թէ 10-րդ դարու վանականի մը գործը: Պէտք չունէի շարունակելու համնելու համար Ներսէս Շնորհալիին եւ Ֆրիկին. ինչպէ՛ս կրնայի բաժնուիլ զիս խոր անցեալին նետրոնապէս կապող լարերէն: Հատորը քիչ մը աւելի մօտս դրի:

Չէի ակնկալեր, սակայն, թէ գիրքերէն մէկը ինծի անհաճոյ անակնկալ մը վերապահած կրնար ըլլալ: Կրկնապէս անհաճոյ եւ նեղացուցիչ: Ինչպէ՛ս կ'ըլլայ որ իր ժամանակին երբ հեղինակէն, որուն հետ միշտ փոխադարձ բարեկամական կապեր պահած ենք, զայն նուէր ստացայ եւ կարդացի՝ անտարբեր մնացած եմ. առնուազն վրդովումս իրեն չեմ յայտնած: Հատորը Թ.Փ.ի 18-րդ հրատարակութիւնն էր, երկեակ խորագիրով, «Արուեստ Քննադատութեան» եւ «Հայ Ժողովուրդի Հանճարները»: Իր գրադատականներուն մէկը կը վերաբերէր Շահան Շահնուրի: Ինծի ծանօթ էին հեղինակին քննադատական յախուռն ոճը, վերջնական շեշտը, վիճալարոյց բանաձեւումները գրական գործերու եւ հեղինակներու մասին, որոնց հետ կարելի էր կամ չէր համաձայն ըլլալ, բայց այս

մասնավոր պարագային տարակարծութեան կէտ չկար, ոչ ալ անհատական համոզումի հարց կրնար ծագիլ, եւ կամ դատումը վերագրել իր «գրական երկ մը քննարկելու յատուկ մեթոտին եւ եղանակին», ինչպէս ինքն իր մասին կը հաստատէ գիրքի մուտքին: Գրութիւնը թուական չունէր, ոչ ալ՝ գիրքին հրատարակութիւնը, որ ենթադրաբար վերջին տասնամեակին կատարուած է, եւ հետեւաբար գրութիւնը վերաքննելու առիթ ալ ունէր հատորի մաս չկազմած: Քննադատ հեղինակը առանց դոյզն կասկածի՝ յայտնաբերած ըլլալ կը կարծէր սխալ մը, որուն պատասխանատուն չէր Շահնուր, այլ նոյնինքն՝ անոր զոհը: Իր գրադատականին մաս կազմած էր մանաւանդ արտագրական անհաւատալի արտայայտութիւն մը, միշտ վճռական, որուն մասին կարելի չէր լուռ մնալ: Անհրաժեշտ կը դառնար նաեւ միանգամ ընդմիշտ վրէպներու պատմականը ներկայացնել «Մարմարա»ի նախընթացէն ետք:

*

Տարին էր 1958: Մամուլի մէջ ցրուած իր գրութիւններուն հրատարակութեան առաջարկիս ի պատասխան, անսպասելի պատիւը կ'ունենայի Շահան Շահնուրէն ստանալու մէկ ձեռագիր հասկաքաղը իր նախապատերազմեան գրութիւններուն, որոնք վերանայուած էին, ինչպէս միշտ, խստապահանջութեամբ. ինք պիտի ըսէր՝ «բարեփոխելով ձեւը»: Աւետիս մըն էր, քանի Շահնուր վերադարձ կ'ընէր հայ գրականութեան: «Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր» լոյս կը տեսնէր Սիմոն Սիմոնեանի «Սեւան» Տպարան Հրատարակչութենէն, Պէյրութ: Յնծութիւնս երկար չտեւեց. «Թերթ»ին առաջին օրինակը ստանալէն ետք, Շահնուր իր գնահատական խօսքերու կարգին կը մատնանշէր երկու գլխաւոր սխալներ: Դժուար չէր երեւակայել իր խոր տխրութիւնը, նոյնիսկ՝ յուսախաբութիւնը: Հրատարակչական գործերը միշտ փորձանաւոր են: Անխուսափելի կը թուին տպագրական մանր վրէպներ, որոնք որքան ալ անհաճոյ՝ կրնան միշտ ծանրակշիռ չըլլալ. անոնք կրնան թեթեւ սկրթութներ պատճառել արտաքինին, «մարմնին», ոչ խորքին, էութեան: Սակայն այս հրատարակութեան պարագային պատահածը ահաւոր էր. շրջուած էր 20 էջերու վրայ ներկայացուած գրութեան իմաստը, աղճատուած էր նաեւ պարբերութիւն մը ճիշդ հոն՝ որ գրական եզրակացութիւնը կը կազմէր դատումին, որ ինքնին արդէն խնդրայարոյց էր: Բարեբախտաբար գիրքերուն ցրուումը չէր կատարուած, բացի մամուլին եւ մի քանի բարեկամներու դրկուած օրինակներէ: Կը մնար աղէտը դարմանել թղթիկներու վրայ տպուած «ուղղում»ներ կցելով գիրքերուն, ինչ որ ընդփոյթ կատարուեցաւ: Շահնուր թեթեւ շունչ մը կը քաշէր (Տնս. Շահան Շահնուր, *Նամականի, Նամակներ Գրիգոր Քէօսէեանին*, 2001, էջեր 28 եւ 31): Ո՞ր էր corpus delicti-ն:

Շահան Շահնուրի գրական վերլուծական այս գրութեան խորագիրն է «Գրական էջ մը», որ փոթորիկ յառաջացուցած էր եւ հեղինակին վերապահած անսպասելին, երբ 1936-ին լոյս կը տեսնէր Փարիզի Ռամկավար «Ապագայ» շաբաթաթերթին մէջ «Աւուր հացի կարօտ» վերնագիրով: Շահնուր կը վերլուծէր Ռուբէն Զարդարեանի «Գամբռը» խորագրուած գրութիւնը, որպէս գրական պատկեր սխալ գտնելով շան պատկերացումը, որ կը յանգէր անոր ամբողջական նոյնացումին իր թելադրած գերմարդուն հետ: Այս ձեւով Շահնուր խստօրէն կը քննադատէր նաեւ դաշնակցական «ռուսահայ լիտըր»ները, որոնք «պէտք չէ

դուրս գային Կովկասի իրենց գիւղերէն», եւ «Ժընեվէն յեղափոխութիւն վարէին թրքահայոց գլխուն»: Հեղինակը կը դատապարտէր զանոնք, քանի կարող չէին յարմարելու մեծ քաղաքի կեանքի նոր պայմաններուն, այլ իմաստով՝ միջագ-գային քաղաքականութեան պահանջներուն եւ դիւանագիտական բարդ խաղերուն, որովհետեւ անոնք «ընդունակ ՉէիՆ կերպարանափոխման» (ընդ-գծումը՝ ինձմէ): Բայց ահա, հրատարակութեան մէջ ողբալիօրէն «2» գիրը ինկած էր, եւ ամբողջ գրութեան միտք բանին այլանդակուած՝ տարօրինակ ինքնա-հակասութեամբ (էջ 99): Կը կարդացուէր թէ անոնք... ընդունակ էին:

Շահնուրի նոյն գրութեան աւարտական պարբերութիւնը, որ եզրափակիչ արուեստի բանածեւում մըն էր, մնացած էր տարտամ եւ լեզուականօրէն թերի: Հրատարակութեան թուականին հայկական տպարանները օժտուած էին տողաշար մեքենաներով, եւ տառի մը սրբագրութեան համար պէտք էր վերստին շարել ամբողջ սրբագրուած տող մը, եւ նոր կապարը վերադասաւորել: Կը պատահէր որ անուշադրութեամբ մը ամբողջ տողը «իյնայ» առանց իր տեղը գտնե-լու: Ասոր հետեւանքով, գրութեան հինգ տողնոց պարբերութիւնը վերածուած էր չորսի, իր անխուսափելի հետեւանքով: Ճիշտ պարբերութիւնը պէտք է ըլլար. «Գալով Գամբոի ենթադրեալ բանաստեղծութեան, պէտք է ըսել որ իսկական բանաստեղծութիւնը միշտ ճշգրիտ բան մըն է իր խորքին մէջ: Իրապաշտու-թենէն է որ ծնունդ կ'առնէ գերիրապաշտութիւնը (պակսող տողը՝ փակագծի մէջ, էջ 102):

Այս վիրաւոր մասին վրայ իր լուսարծակը բացած էր Պրն. Թ.Փ. բնականօրէն «անճիշդ» համարելով նախադասութեան կազմը (դաս մըն է որ կ'ուզէր տալ), եւ միւս կողմէ՝ «ամբողջովին իմաստէ զուրկ» գտնելով «անորոշ ճշգրտութիւնը», «անիմաստ եւ ծիծաղելի» դատելով գերիրապաշտ եւ իրապաշտ դպրոցներու բաղդատական ներկայութիւնը: Այս եւ այլ գրադատական տողերը գումարած՝ Շահնուրի ամբողջ գրութիւնը կը նկատուէր «ծախողանք» մը: Սակայն այս մասին երբեք պիտի չանդարադառնայի, ըմբռնելով քննադատողին թիրիմացու-թեան տուն տուող պատճառը, ու նաեւ՝ գրողներու գրական անհատական կարծիքներու ազատութիւնը, երբ մանաւանդ Շահնուրի գրականութիւնը եւ ի մասնաւորի անոր հրապարակագրական գրութիւնները բաւական մեղան հոսեցուցած են մեր մամուլին մէջ, եւ ամէն գրիչ բռնող ուզած է իր բարձր կարծիքը յայտնել այդ մասին:

Պրն. Թ.Փ.-ի ակսոսալի սայթաքումը կը սկսի, երբ իր ինքնավստահ հաշուե-յարդարէն ետք պահանջքը կը զգայ բացատրութիւն մը աւելցնելու եւ, իր ձեւով, արդարացում գտնելու մեր գրական պատմութեան մէջ եպերելի արարքի մը: Շատեր տեղեակ են որ «Գամբո»ի հեղինակին որդիները, գրագէտ Հրաչ Զար-դարեան եւ իր եղբայրը, ստորին կերպով յարձակած էին Շահնուրի վրայ եւ կռնակէն գալով զայն խոշտանգած՝ Փարիզի հայկական ճաշարանի մը մէջ, որովհետեւ ան «անիրաւօրէն վարկաբեկած եւ անարգած էր» իրենց հօր յիշա-տակը, ինչպէս կ'ուզէ բացատրել Պրն. Թ.Փ., որ կը շարունակէ. «Այս էր պատ-ճառը անշուշտ որ մեծանուն գրող Ռուբէն Զարդարեանի երկու որդիները իրենց նահատակ հօր արժանապատուութեան դէմ կատարուած այդ անարգ վիրաւո-րանքէն զայրացած՝ գացին գտան եւ ծեծեցին Շահան Շահնուրը, իբրեւ միակ մխիթարութիւն իրենց վրդովեալ սրտերուն» («Արուեստ Քննադատութեան», էջ 7):

Զարդարեան եղբայրներու այս սիկիլիական «վանտէթա»ն միակ եւ արդար ձեւը կը նկատուի ընտանեկան պատիւը վերականգնելու, նման՝ անապատաբնակ վաչկատուններու կամ լեռնաբնակ ցեղախումբերու բարքերուն: «Մեր Կեանքը» խորագրեալ աչքառու վէպին հեղինակ Հրաչ Զարդարեանի, եւ գրականութեան մօտ գտնուող իր եղբօր համար գրական խնդիրներ հարթելու ձեռնտու միակ ձեւը եղած է գրագէտ մը «երթալ, գտնել եւ ծեծել»ը (սրտի ինչ թէթելութեամբ գրուած), «իբրեւ միակ մխիթարութիւն իրենց վրդովեալ սրտերուն»: Գրական ըմբռնումէ կամ (հակա)փաստարկութեան անկարողութենէ՞ կը տառապէին Ռուբէն Զարդարեանի գրագէտ որդիները:

Միւս կողմէ, զարմանալի է որ Հայ դպրութեան ամբողջանուէր ծառայ մը, որպիսին է Պրն. Թ.Փ., այդքան ողորմածօրէն մտած է Զարդարեան եղբայրներու մորթէն ներս, գրեթէ նոյնացած՝ անոնց հետ, աշխուժօրէն գրելու համար այն ինչ որ գրած է: Գոնէ տեղեակ պէտք է եղած ըլլար փողոցային ստահակներու վայել այդ արարքին մէկ մանրամասնութեան, որուն մասին Շահնուր կը գրէ Վահան Թէքէեանին. «Չէս գիտեր թէ ինչեր պատահեցան: Քիչ մնաց որ տառօսիդ գայի: Floria-ի մէջ Զարդարեանները ետեւէս գալով կռուի իջեցուցին ճիշդ ակնոցիս վրայ, որ կոտրեցաւ եւ աջ աչքս պիտի կուրնար: Բայց քեզմէ բախտաւոր փրթայ»:

Իր կեանքի ընթացքին ֆիզիքապէս անվերջ տառապած Շահնուր, գոնէ այս պարագային, բախտաւոր եղած է, այլապէս հայ գրականութիւնը պիտի ունենար մեծատաղանդ երկու գրողներ, երկուքն ալ միականի դարձած հայու ձեռքով:

Պրն. Թ.Փ.-ի կարգ մը տեղեկութիւնները, որ կ'առնչուին Շահնուրի գրականութեան, կը մնան նաեւ թերի եւ կարօտ սրբագրութեան: Սխալ է գրելը, օրինակ, թէ «Շահան Շահնուր 1969 թուին ետք նաեւ սրբագրեց Հայ ժողովուրդի արժանապատուութեան դէմ տարիներ առաջ գրած վարկաբեկիչ արտայայտութիւնները եւ կարդալէ ետք՝ բանաստեղծ Վահագն Դաւթեանի իրեն ուղղուած 'Բաց նամակ'ը» («Արուեստ Քննադատութեան», էջ 121): Այս վերջին պարագային խօսքը կը վերաբերի Շահնուրի *Ազատն Կոմիտասին*: Պրն. Թ.Փ. Վահագն Դաւթեանին կը շնորհէ առաքելական վարկանիշներ, որոնց համար առաջին զարմացողը պիտի ըլլար պարզեւատրուողը: Կը նշանակէ նաեւ թէ ան չէ ճանչցած Շահնուրի անհատականութիւնը: Երբ «Սփիւռք» շաբաթաթերթը անակնկալօրէն կը հրատարակէր «Կոմիտաս»ը, երեսունական թուականներու տարագով, Դաւթեան լուր իսկ չունէր գրութեան սկզբնական գոյութենէն: Խաւարի մէջ էր ինչպէս շատեր: Իր Բաց Նամակը լոյս կը տեսնէր Երեւանի «Հայրենիքի Ձայն»ին մէջ (Յունուար 1970), իսկ Շահնուրի վերամշակած Ազատն Կոմիտասը կը հրատարակուէր Փարիզի «Յառաջ» օրաթերթին մէջ (25 Յունուար 1970), չորս օր տարբերութեամբ, այլ խօսքով՝ ոչ ոք տեղեակ էր ոչ ոքէ: Իսկ թէ Շահնուր ինչ կը մտածէր հայրենի բանաստեղծին եւ իր վրիպած «Բաց Նամակ»ին մասին, Պրն. Թ.Փ. առնուազն կարդացած պէտք է ըլլար անոր շատ յատկանշական վերջին գրութիւններէն մէկը՝ *Վաղը* վերնագրեալ (Մատենաշար «Յառաջ», 1970), որ առաջին անգամ մաս կազմեց «Ազատն Կոմիտաս» գրքոյկին: Ան կարդացած պէտք է ըլլար նաեւ Շահնուրի վերոնշեալ «Նամականի»ն: Սակայն լաւ է որ հանգիստ ձգենք հայրենի տաղանդաւոր բանաստեղծին աճիւնները: Իր տեղը թողունք նաեւ այդքան ծամծմուած «հայ ժողովուրդին արժանապատուութիւնը»:

ԲԱՐԵՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԵՐԿԴԻՄՈՒԹԻՒՆԸ

Բարեսիրական շատ մը կազմակերպություններ - եւ անհատներ - որոնք տարիներու իրենց կազմակերպեալ գործունէութեամբ յարգելի պատկեր մը կերտած են ընկերութեան մէջ, ներքնապէս անպայման այն չեն ինչ որ կ'երեւան: Նմանապէս՝ զանոնք գլխաւորող անձերը, որոնք մամուլի միջոցով ամէն առթիւ հանրութեան կը ներկայանան որպէս բարեսիրտ բարերարներ, որոնց անշահախնդիր հոգիներուն մեծութիւնը կը չափուի իրենց նուէրներուն չափ ու կշիռէն. որքան մեծ ըլլայ գումարը, համապատասխանօրէն պատկառելի կ'ըլլայ նուիրատուին առաքինի նկարագիրը եւ անոր ազնիւ հոգին:

Այս իրողութեան դրական եւ ժխտական կողմերուն ամէնէն վերահասու է երկրի մը ընկերային եւ քաղաքական գործիչը, իսկ մեր պարագային՝ հայ թերթի խմբագիրը եւ կազմակերպութեան մը պատասխանատուն, երբ վերահասու կը դառնայ թէ ճիշդ ոլորտներուն վրայ կը թեւածէ բարերարը եւ իր բարեսիրական կազմակերպութիւնը, եւ թէ մինչեւ ճիշդ կ'երկարին բարեսիրական կազմակերպութեան մը եւ զայն գլխաւորողներուն ձգտումները, թաքուն ցանկութիւնները, ծրագիրները եւ կամ անձնական փառասիրութիւնները:

Միայլ չմեկնաբանուելու համար ճիշդ կ'ըլլայ եթէ սկսինք օրինակները բերել միջազգային կալուածէն, աւելի ճիշդը՝ ամերիկեան կեանքէն, քանի բարեսիրութիւնը ծանօթ է մասնաւորաբար որպէս Ամերիկայի մէջ տարածուած երեւոյթ կամ ամերիկեան բարք, մասնաւորաբար որպէս արդիւնք երկրին տնտեսական ազատական դրութեան եւ կարգ մը նպաստաւոր հարկային օրէնքներու:

Ամերիկայի մէջ անուանի են, օրինակ, Քոչ եղբայրները, որոնք Քենզըս (Kansas) նահանգին մէջ տէր են քարիւղային, հանքային եւ այլ նիւթերու միջազգային հսկայ ընկերութեան մը, ընդհանուր 120,000 աշխատաւորներով: Ասոնք ծայրայեղ աջակողմեան թելին կը պատկանին ու զօրավիգ կը կանգնին «Փոքր կառավարութեան»: Անոնք շռայլ «նուիրատուութիւններով» եւ տարբեր կարգի լրասփիւններու մէջ գովազդներով յաջողութեամբ կը պսակեն քաղաքական իրենց ծրագիրները եւ միւս կողմէ՝ կը ձախողեցնեն իրենց շահերուն հակառակ եղող ձգտումները: Տարի մը 236 միլիոն ծախսեցին, «ոչ-շահութաբեր» կազմակերպութեան մը անունով, ի նպաստ Հանրապետական Կուսակցութեան թեկնածուներու ընտրական յաջողութեան, Գոնկրէսի մէջ ապահովելու համար անոնց անվերապահ աջակցութիւնը իրենց ծրագիրներուն անխափան գործադրութեան: Ասոնց, ընտրեալներուն, պաշտօնին մաս կը կազմէ, ի միջի այլոց, ձախողեցնել մթնոլորտի ապականման դէմ պայքարը, որ պիտի վնասէր իրենց քարածուխի ճարտարարուեստին՝ իրենց քսակին:

Բարերարները իրենց ծայնը լսելի կը դարձնեն եւ ազդեցութիւնը կը

բանեցնեն համապատասխան իրենց նուիրատուութիւններու կշիռին: Համալսարանի մը 10 միլիոն տոլար նուիրող երախտապարտ նախկին սան մը կրնայ նոր ամպիոն մը պահանջել եւ դասախօս թեկնածուի մը անունը «մաղթել», անվարան գործադրելի: 60 միլիոն նուիրողը իրաւունք կրնայ ունենալ որեւէ պահու համալսարանի տնօրէնը իր հեռաձայնին ծայրը ունենալ եւ համալսարանը շահագրգռող կարելոր ժողովներուն մասնակցիլ, եւ երբեմն ալ յաջողիլ իր որոշիչ ձայնը հնչեցնել: Նուիրատուներ գտնուած են, որոնք համալսարանէն պահանջած են որ իրենց ներկայացուցած յանձնախումբը վարէ մեծկակ գումարին տնտեսութիւնը այլ ծրագիրներու առընթեր, որպէսզի իրենց բարերարութիւնը շարունակուի, զայն կոչելով ռազմավարական բարերարութիւն: Կան նաեւ պայմանաւոր բարերարութիւններ, որոնք իրենց նուէրին փոխարէն երախտապարտէն կը պահանջեն համապատասխան գումարի մը նուիրահաւաքը:

Տարբեր մակարդակի մը վրայ կը պատահին գեր-բարերարութիւններ, զորս կատարողները կառավարութեան հետ նոյնիսկ կը սակարկեն իրենց բարեսիրական հիմնադրամին միացնելու համար ժողովուրդին տրագերծ նուիրատուութիւնները, ի հեճուկս պետական Գանձին: Այսպէս է որ 1990-ականներուն սկսան «Զարթըր» անուանեալ անկախ դպրոցներու ցանցեր հիմնուիլ մասնաւոր ուսումնական ծրագիրներով, յաճախ զուգահեռ եւ երբեմն ալ հակառակ՝ հանրային դպրոցներու: Այսուհանդերձ, այդ երբեք չի նշանակեր որ նման անկախ, «իտէալ» դպրոցներ հիմնող բարերարները անոնց վստահին իրենց զաւակներուն դաստիարակութիւնը: Իրենց ընտանիքի անդամները արժանի կը նկատուին միայն ընտրանիներու յատուկ մասնաւոր կրթարաններու: Մեր օրերու բարերարներու գերզօրութեան ուրիշ մէկ գերագոյն օրինակն է վերջերս «Կուկլ» համացանցի մէկ հիմնադիրին գրաւած դիրքը Ուաշինկթընի Նախագահական Պալատին մէջ, երկրին ղեկավարներուն իսկ քաջալերանքով: Էրիք Շմիթի (Eric Schmidt) հիմնած ոչ-շահութաբեր մէկ հաստատութիւնը տեղ գրաւած է Սպիտակ Տան մէջ, ուր ունի Գիտութեան եւ Թէքնոլոգիի իր գրասենեակը, որուն անձնակազմը կը բաղկանայ իր իսկ ընկերութեան նախկին եւ ներկայ պաշտօնատարներէն, որոնց բարձր թոշակը ինք կը վճարէ, բնականաբար: Շմիթ, այս միջոցով, ակելի քաղաքական ազդեցութիւն ունի քան Գոնկըթսի ընտրեալ որեւէ ժողովրդական ներկայացուցիչ...:

Բարեսիրութիւնը բաւական ճամբայ կտրած է ժամանակի ընթացքին: Ազնուապետական շրջանին բարերարները իրենց նուէրները կը յատկացնէին դպրոցներու կամ մշակութային նպատակներու, ի հարկին նաեւ ենթակառոյցներու, բայց անոնք չէին օգնէր նոյնիսկ աղքատներուն կամ կրօնականներուն: Այսօր ուռճացած, զօրացած, անկախացած բարեսիրական կազմակերպութիւնները դարձած են ինքնանկախ եւ կազմած են *թրըսթներ* – հոգաբարձու, խնամակալ – որոնք ինքնավար են եւ իրենց վարչութեան համար իրենք է որ կ'ընտրեն նոր անդամ մը, ինչ որ բացարձակապէս դէմ է ռամկավարութեան եւ ժողովրդավարութեան, մասնաւորաբար երբ դրամագլուխը գոյացած է կամ կ'ուռճանայ ժողովրդային նուիրատուութիւններով: Այս պարագային, մանաւանդ երբ որպէս սկզբունք պէտք է գործադրել հանրաժանօթ նշանաբանը, – «Ժողովուրդին, ժողովուրդէն, ժողովուրդին համար»: Մեր դիտողութիւնները չեն վերաբերիր փոքր նուէրներու: Յստակ է թէ երբ անձ մը դպրոցի մը գումար մը կը

նուիրէ նոր դասարանի մը յաւելումին համար կամ եկեղեցիի մը՝ ժողովասրահի մը շինութեան համար, նուէրները ուղղակի կը յատկացուին իրենց նպատակին, բայց տարբեր կ'ըլլայ պարագան երբ նուիրատուն կը ստեղծէ նոր հաստատութիւն մը, որուն վճարովի պաշտօնեաները յառաջ կը տանին ընկերային կամ քաղաքական գործունէութիւն ըստ նուիրատուին հայեացքին կամ ի փառս անոր, լռելեայն թէ բացայայտ:

Ոչ ոք կրնայ ուրանալ կարգ մը բարեսիրական հաստատութիւններու պատմական բարիքը, ինչպէս նիւ Եորքի Քարնեկի Հաստատութեան բարեսիրական գործունէութիւնները աշխարհի տարածքով, 1911-ին իր հիմնադրութենէն ի վեր (որուն 1998-ին նախագահ ընտրուեցաւ հայազգի Վարդան Գրիգորեան): Վերոյիշեալ Հաստատութիւնը հիմնած է շուրջ երկու հազար քաղաքապետական գրադարաններ, բազում հանրային ծայնասփիւռներ եւ շատ մը համալսարանական ճիւղեր, ուրիշ բարեգործութիւններու շարքին: Թերեւս օրինակ մըն ալ տանք Միքրոսոֆթի հիմնադիր Պիլ Կէյթցի Հիմնարկութենէն, որ պայքարած է Ափրիկէի մէջ տարափոխիկ հիւանդութիւններու դէմ: Մեր Հայկական ածուէն կարելի նշել, օրինակ մը տալու համար, Մելգոնեան Եղբայրներու կողմէ Կիպրոսի մէջ հիմնուած Կրթարանը, որ ոչ միայն դուռը լայն բացաւ չքաւոր սերունդներու առջեւ ազգին պարգեւելով կրթական մշակներու սերունդներ, այլ էապէս նպաստեց ազգային վերականգնումին:

Այսուհանդերձ, հարցը միշտ հոն է եւ հարցումը՝ անխուսափելի: Ամերիկայի տրագերծ կազմակերպութիւնները պետութեան գանձին կը գրկեն տարեկան 50 միլիար տոլար եկամուտ, կառավարութիւնը գրկելով այն բոլոր ծրագիրներէն, որոնք պիտի գործադրուէին իր նախաձեռնութեամբ: Այո՛ թէ՛ ո՛չ: Կարելի է այս մասին դեռ ու դէմ երկար խօսիլ, ինչ որ այս գրութիւնը էջերով պիտի երկարէր: Հարցը ինքնին բարեսիրութենէն աւելի անով հետապնդուած նպատակներն են, խոստովանելի եւ անխոստովանելի:

Այս բոլորի կողքին կը ծագի նաեւ բարոյականի մեծ հարցը, հարցականը, իր մթին կողմերով՝ անձնական թէ ընկերային:

Բարերարները կը ստեղծեն ընկերային յարաբերութիւններու անհաւասարակշռութիւն մը: Անոնց ծանուցուած այլասիրութեան կամ բարեգործութեան անդուլ ներբողականը ուրիշները կը դնեն անոնց զօրութեան ներքեւ: Կը ստեղծուի ընկերային նուիրապետութիւն մը, ի հարկին քաղաքական ճիւղաւորումներով: Երեւան կու գայ նահապետականութիւն մը, որուն պատճառով անհատ թէ կազմակերպութիւն կը կորսնցնեն իրենց անկախութիւնը, մասնակի թէ ամբողջական: Ասոր հետեւանքը մասնաւորաբար ծանրակշիռ կը դառնայ, երբ մանաւանդ ենթակայ կազմակերպութիւնը ունենայ քաղաքական կառոյց եւ հասարակական գործունէութիւն: Նման ուժերու ենթարկուածութիւնը տգեղօրէն կը շեշտուի, երբ նպաստառուները ենթակայի հոգեբանութեամբ կը դիրքաւորուին առանց սպասելու նպաստամատոյցներու կամքին արտայայտութեան, երբեմն նոյնիսկ անոնց օգտին մշակելով աւելի «փայլուն» կամ «բարենպաստ» ծրագիրներ որոշ ինքնանուիրումով եւ նաեւ ինքնագոհութեամբ: Լոս Անճելըս հրատարակուող հայկական շաբաթաթերթ մը հրատարակած էր բարերարի մը լուսանկարը իր ամբողջ առաջին էջին տարածքով: Յաջորդ շաբաթ, զարմանալիօրէն, կարելի էր տեսնել երետոյթին կրկնութիւնը միշտ թերթին առաջին

լման էջին վրայ: Իմ հարցումիս թե՛ ինչպես կարելի էր բացատրել նման պատահար մը, խմբագիրին պատասխանը կ'ըլլար պարզօրէն, առանց նոյնիսկ զգացողութիւնը ունենալու հարցին ծանրակշռութեան՝ «այս շաբաթ նկարը գունաւոր հրատարակեցի»...: Ծառայամտութիւնը սահման չունէր: Իրեն համար հարց չէր թէ այդպիսով թերթը վերածած կ'ըլլար բուրվառի մը եւ ինքզինքն ալ՝ հասարակ բուրվառողի, այլ նաեւ ընթերցողներուն մօտ կը սկսէր դրամատէր բարերարին առջեւ անվերապահ խոնարհելու ախտաբանական հոգեբանութիւն մը:

Շնորհակալական – երախտագիտական – դիրքերը կամ կամակատարութիւնները կը ստեղծեն հոգեբանական նոր դրոյթներ: Ինչ որ ալ ըլլայ հանրային իրաւասութիւնը, ժողովրդավար իրաւակարգերով լաւագոյն է այնպիսի բարեգործական նուիրատուութիւն մը, որ կամազուրկ չի դարձներ անհատ մը, հետեւաբար իրմէ չի խլեր իր անհատական թէ՛ հասարակական անկախութիւնը: Միւս կողմէ, փոքր նուէրները կրնան անվնաս նկատուիլ նուիրատուին և նուէրընկալին կողմէ հաւասարապէս, թէ՛ նուիրատուութեան իտէալ ձեւը կրնայ նկատուիլ «անանուն»ը– «Ինչ որ աջ ձեռքդ տուաւ, ձախդ չիմանայ»...:

Մեր հայկական կեանքին մէջ միջազգային միլիարատէրերու յատուկ բարերարութիւններ չունինք ցարդ, թող որ այդքան ալ պէտք չկայ նուիրատուութիւն մը անձնական նպատակներու ծառայեցնելու համար: Եղած բարերարութիւնները անկասկած նպաստաւորած են ազգօգուտ ծրագիրներ եւ կամ օգտակար հանդիսացած՝ մշակութային գործունէութիւններու սփիւռք դարձած մնացորդացին համար, սակայն երբ բարերար մը կամ բարերարներ իրենց կազմին մէջ կը ներգրաւեն կազմակերպութեան մը մէջ ղեկավար դիրքեր ունեցողներ, ըլլայ որպէս վճարովի գործակից թէ՛ պատուակալ պատասխանատու, անոնց միջոցով ապահոված կ'ըլլան անպաշտօն այլ ազդեցիկ դիրք մը տուեալ կազմակերպութեան մէջ: Կը դառնան Կնքահայր, տեսակ մը godfather, իրենց փառաբանանքին ծառայեցնելով անոնց վարչամեքենան, սկսեալ մամուլէն: Կացութիւնը ծանրակշիռ երեւոյթ կը ստանայ երբ իր անկախութիւնը կորսնցնող կազմակերպութիւնը քաղաքական կուսակցութիւն մըն է, զուրկ՝ իր դիրքորոշումները ճշդելու բացարձակ ազատութենէն, հետեւաբար դառնալով պարապ եւ անիմաստ գոյութիւն: Մեր մէջ ցաւալին այն է որ բարերարին հետ շահակից – այս կամ այն ձեւով – անհատ մը ոչ միայն չի մերժեր կուսակցական պատասխանատու պաշտօններու ստանձնումը, այլ ընդհակառակը կը պայքարի անոր պահպանման համար ամէն միջոցով...:

Մէկ կարգի բարերարութիւն չկայ, ոչ ալ՝ նոյն տեսակի բարերարներ, սակայն որքան դրամին զօրութիւնը բարձրանայ եւ տնտեսութիւնը ազատական եւ անկաշկանդ դառնայ, վտանգը պիտի աւելնայ որ անհակակշիռ դրամազլուխը ստեղծէ նոր դասակարգեր տուողի եւ ստացողի, բարերարի եւ ընկալողի, զօրաւորի եւ տկարի բաժանումներով, բացի երբ բարերարութիւնները ըլլան առանց պայմանի, առանց քաղաքական նկատումներու, առանց անձնական ակնկալութեան:

Վերջակէտը միայն դրուեցաւ այս գրութեան պարագային, բայց հարցականները միշտ հոն են եւ խնդիրը իր ամբողջութեանը մէջ կը մնայ անլոյծ: Մեծ պատրանքներ պէտք չէ սնուցանել: Մարդկութիւնը եւ մարդկային նկարագիրը պիտի մնան անփոփոխ, Ռամկավարութիւնը, Ժողովրդավարութիւնը, Արդարու–

թիւնը պիտի պահեն իրենց առաձգականութիւնը, տասնամեակներու ընթացքին մեկնաբանութիւններու յարափոփոխութեամբ: Կարելի չէ սպասել թէ ընկերութիւնը եւ օրէնքները շարունակ, ուղիղ գիծով մը յառաջանան: Անոնք երբ ետդարձ չկատարեն՝ կը դառնան բոլորակի: Շրջան մը այսպէս, դար մը այնպէս: Կը բաւէ դիտել նաեւ մարդ անհատին խախուտ նկարագիրը: Այս բոլորով հանդերձ, Պատրանքը եւ Տեսլականը միշտ մաս պիտի կազմեն մարդկային հոգիին: Արժանապատութիւնն ալ:

2019 (Անյոյս)

LES CHANSONNIERS

Նախընտրեցի ֆրանսական կոչումը տալ հարազատ պահելու համար բառին ամբողջական իմաստը եւ մանաւանդ՝ ոգեկոչելու համար այն մթնոլորտը, որ այս միակ բառը կը ստեղծէ յիշատակներու մէջէն վառելով սրամտութեան բիրաւոր ջահեր:

Մենք, հայերս, ունինք *տաղասաց* բառը, որ իմաստով ամէնէն շատ կը մերձենայ chansonnier (երգագիր) բառին, առանց երբեք անոր համագործ դառնալու իր ընկալողութեամբ: «Շանսոնիէ»ները տաղասացներ են անկասկած, որպէս տաղեր յօրինող, երգող, ու նաեւ որպէս կատակներ, զուարճալիքներ պատմող կամ «խաղեր ասող», - ինչպէս պիտի ըսէին արեւելահայերը: Բայց ասիկա չի կրեր այն նոյն բազմերանգ նկարագիրը, որով ֆրանսացիք կրցած են *Շանսոնիէ բառը* պերճօրէն օժտել, շնորհիւ թերեւս իրենց ազգային-քաղաքական պայմաններուն, եթէ նկատի չառնենք այն վարկածը թէ «ֆրանսացիները ամէնէն սրամիտ ազգն են»: Յամենայն դէպս, կը թուի թէ այս մարզին մէջ եւս հայերս սկսած ենք ուշագրաւ դառնալ իբր «Երեսանեան պատմութիւնները» եւ կամ՝ «Հայկական պատմութիւնները», որոնք սկսած են բերնէ բերան շրջիլ եւ նոյնիսկ արծագանգ գտնել եւրոպական մամուլին մէջ...:

Ջերմ, խանդավառ ունկնդիրներէ կը բաղկանայ այդ թատրոնները յաճախող բազմութիւնը, ներկայութիւն մը՝ ամբողջ սրահով հակադրող ամէն ակնարկութեան, ամէն սրամտութեան: Ազատ, բաց միտք մը՝ անսահման թոյլատուութեամբ, որուն առջեւ ո՛չ մէկ ուժ կրնայ պատուար կանգնիլ, բացի արուեստագէտին անճաշակութեան եւ անտաղանդութեան աններելի արգելակներէն: Թերեւս շատ քիչ անգամ արուեստագէտին եւ իր ունկնդիրին միջեւ այսքան սերտ կապի մը, նոյնիսկ մեղսակցութեան մը անհրաժեշտութիւնը զգացուի, որովհետեւ տաղասացներու թատրոնը ուրոյն թատրոն մըն է իր բնոյթով եւ ներկայացումով՝ իր պայմաններով:

Սակայն չկարծուի թէ բեմին եւ սրահին միջեւ այս սերտ գործակցութիւնը կարելի կը դառնայ բեմէն սրահ ուղղուած շողմանքներով ունկնդիրներու անձին, եսին կամ ճաշակին: Երբեք: Արուեստագէտը որեւէ ձեւով նկատի չ'առնէր ներկաները: Օ՛հ, ներողութիւն. ան նկատի կ'առնէ զիրենք, բայց վճարողը կ'ըլլայ ինք՝ ներկան, որովհետեւ տաղասացներու կողմէ նկատի առնուիլ կը նշանակէ նշաւակ ըլլալ իրենց, թիրախ դառնալ սլաքներու. առարկայ՝ սրահի ծիծաղին: Շահաւոր է անձը՝ որ աննշմար կ'անցնի իրենցմէ...:

Բայց ինչպէ՞ս մէկը կրնայ աննշմար անցնիլ, երբ «ներկայացումը» սկսելէն ետք միայն կը բարեհաճի տաղասացներու թատրոնը հասնիլ: Թատրոնի ո՛չ մէկ հանդիսատես այնքան սուղ չի վճարեր իր յապաղումը, այդ մի քանի չորնալիք

վայրկեաններուն համար, եւ այնքան սուղ՝ որքան իր աթոռը կը գտնուի յառաջամասը եւ շարքին կեդրոնը: Այսինքն՝ լաւագոյն դիրքը: Այն ատեն մենախօսողը – կամ երգիչը – կը կտրէ իր ծայնը հոն ուր որ էր, եւ ժպտուն կը հետեւի նորեկին տեղաւորման քայլերուն, կեղծօրէն հոգածու բառերով:

- Մտէք, պարոն, մտէք: Այ՛ո, այս կողմէն: Ճիշդ այդպէս: Խնդրեմ, որեւէ մէկը չէք խանգարեր: Մէկ, երկու, երեք... միայն տասը հոգի են ուրքի ելլողները ձեր անցքը դիւրացնելու համար: Ի՛նչ վայելուչ հագուածք, ի՛նչ թիկունք: Թոյլ տուէք որ ձեզ հիացիկ դիտենք: Ահա այս տեսակ մարդիկը պէտք է առնել որպէս օրինակ խոնարհութեան, համեստութեան, քանի կը սիրեն լուռ եւ աննշմարմարնել սրահ մը...:

Ու դեռ նուազ բախտաւորներ կը գտնուին.

-Հրամայեցէք, տէր եւ տիկին: Խնդրեմ, մի աճապարէք, հանգիստ մը բազմեցէք: Սքանչելի է: Պարոն, քիչ մը այսպէս ձեր ... կուսակայանին (մարդը ճաղատ է) քրտինքը սրբեցէք: Լա՛ւ: Ձեր ամուսինն է, տիկին (որ զսպուած խնդուքով մը կը պատասխանէ «Այո»): Ինչպէս թէ ձեր ամուսինն է: Երեք ամիս առաջ գիսախորի անձնաւորութեան մը հետ եկաք եւ կ'ըսէիք թէ ան ձեր ամուսինն է: Մեր թատրոնին յայտագիրներուն նման երեք ամիսը մէկ ամուսին կը փոխէք ...:

Օրէնք է եւ պատշաճ է, նոյնիսկ շահաւոր՝ զոհին համար որ ան ալ խնդայ (եւ ան կը խնդայ...) բոլորին հետ: Եթէ պատահի որ մէկը երես թթուեցնէ, կրնայ օրուան յանպատրաստից յայտագիրը ինք դառնալ...:

Կրնայ պատահիլ նաեւ որ ուշացող մը չես, այլ նոյնիսկ խելօք ունկնդիր մը՝ որ անշարժ կը դիտէ. իրաւ «համեստ» մը, բայց որ ֆիզիքական մէկ յատկութիւնդ կամ հագուածքդ ուշադրութիւնը գրաւած է տաղասացին: Արդիւնքը կամ թէ հետեւանքը շատ տարբեր չէ: Կը յիշեմ երիտասարդի մը գողգոթան, որովհետեւ Ֆիտէլ Գասթրոյի հետեւողութեամբ մօրուք ձգած էր եւ բազմած... առաջին շարքերուն:

✱

Շանսոնիէները բազմաթիւ շնորհներով օժտուած արուեստագէտներ են: Իրենց երգերուն եւ մենախօսութիւններուն – տաղաչափեալ թէ արձակ – հեղինակները իրենք են, իրենք կը հնարեն մանրապատումները, երգիչ են – ըսենք՝ ոչ առաջնակարգ, սակայն պէտք է ունենան դիւրահաղորդ ծայն մը, իրենք կը յօրինեն-կ'եղանակաւորեն իրենց գրութիւնը, ձեւով մը զայն կը «հագցնեն»: Դերասան են, հիանալի կապկողներ ըլլալով: Պատրաստաբան են, անմիջապէս հակազդող («լեզուն ոսկոր չունի»): Վերի պայմանները բացարձակ չեն: Տաղասաց մը կրնայ յօրինող չըլլալ, ոչ ալ անհրաժեշտաբար երգիչ, բայց բոլորն ալ ունին – եւ անհրաժեշտ է որ ունենան – հասարակաց յատկութիւն մը, որ իրենց ասպարէզի մարդոց շնորհն է եւ զարդը. Սրամտութիւնը: Սրամտութիւն մը՝ ընկերացած քննադատական մտքի: Այլ խօսքով՝ ամէն շանսոնիէ երգիծաբան մըն է: Իրենց այս հիմնական յատկանիշը բացատրելէ ետք, այլեւս դիւրին է գաղափար մը ունենալ իրենց գործին մասին:

Չկայ նիւթ մը, նոյնիսկ չնչին կարծուած, որ «մատի փաթեց» չդառնայ տաղասացներու կողմէ, բաւ է որ ան ըլլայ *այժմէական*, ասկէ նաեւ անոնց կապը՝

լրագրութեան հետ: Նախագահը նոր ճամբ մը խօսեցաւ, կամ թէ անջրպետի մէջ նոր տիեզերանաւորդ մը արձակուեցաւ եւ կամ... Պրիժիթ Պարտօն սիրահար մը փոխեց՝ նոյնն է: Այդ դէպքերը պէտք է իրենց լուսարձակին տակ առնուին եւ վերլուծուին, ոչ անպայման չարութեամբ, ... սրամտութիւնը բաւարար է:

Այսպէս ուրեմն, աշխարհի – բայց մասնաւորաբար Ֆրանսայի - ժամանակակից կեանքը իր բոլոր երեսներով տարրալուծուելէ, քննարկուելէ եւ դասաւորուելէ ետք կ'ամփոփուի եւ ունկնդիրին կը հրամցուի երկուքուկէս ժամուան յայտագիրով մը: Կը տողանցեն՝ նախագահը, վարչապետը, նախարարները, ոստիկանապետը, ոստիկանը, նորաձեւութիւնը, սիրահար զոյգերը, գործադուլը, ինքնաշարժներու շրջագայութիւնը, տուգանքը, վերջին հրամանագիրը, տուրքը, դերասանուհիին մարմինը, կղերը, հիւլէական փորձերը, եւայլն, եւայլն: Այժմեւութիւններու այս շարքին մէջ կայ անշուշտ ներքին աստիճանաւորում մը – որքան խնդրոյ առարկայ հարցը ըլլայ հրատապ, որքան երգիծուած անձը ըլլայ հանգամանաւոր՝ նոյնքան անոնց կը վերապահուի արժանի տեղը, որ թարգմանի՝ զանոնք երգիծողները կ'ըլլան բազմաթիւ եւ արձակուած սլաքները՝ սոյր, ի հարկին վիրաւորիչ: Դժուար չէ այլեւս կռահել թէ Զօրավար տը Կոլի նախագահութեան օրով ղվ է այժմ Ֆրանսայի ամէնէն շատ երգիծուած անձը...: Պէտք է նաեւ աւելցնել, կարծես հաւասարակշռութիւն մը պահելու ճիգով մը, անոր անմիջապէս կը յաջորդէ... պարզ ոստիկանը, որ անուանարկիչ ձեւով *ֆիք* կ'անուանուի եւ որ իւրաքանչիւր տաղասացի ճաշացուցակին աղն ու համեմը կը կազմէ:

Հոս ինքնաբերաբար կը ծագի խօսքի ազատութեան հարցը: Լիբանանի նման երկրի մը քաղաքացին իսկ, որուն ներկայ պայմաններու տակ ազատութիւնը կը հասնի անիշխանութեան, կը մտահոգուի պահ մը, երբ Փարիզի մէջ առաջին անգամ ներկայ կը գտնուի տաղասացներու ներկայացումի մը: Մտահոգութիւնը անտեղի է, քանի ոչ մէկ ոստիկանական միջամտութիւն տեղի պիտի ունենայ եւ այս՝ ի շահ... կառավարութեան: Բացարձակ, ամբողջական ազատութեան մթնոլորտ մը կը տիրէ, որ երանգ է որեւէ արուեստագէտի համար, մասնաւորաբար քննադատող, հարուածող արուեստագէտին համար: Նոյնիսկ պիտի գործածէի՝ Ֆրանսայի համար՝ *եզակի ազատութիւն* եզրը: Գիտե՞մ: Այս շրջանին կարելի չէ Ֆրանսան ներկայացնել որպէս ազատութեան տիպար երկիր մը, բոլոր կողմերով: Եւ դեռ կան Անգլիան, Սքանտինաւեան երկիրները, Միացեալ Նահանգները, ուր կարգ մը մարգերու մէջ թոյլատրուած ազատութիւնները կը պակսին Ֆրանսայի եւ ասիկա՝ Ֆրանսացիին իսկ խոստովանութեամբ: Բայց նոյն ատեն կը հաւատամ թէ ոչ մէկ երկրի մէջ խօսքի ազատութիւնը կրնայ հաւասարիլ Ֆրանսայի տաղասացներու թատրոնին մէջ տիրող ազատութեան, ուր երգիծանքը կրնայ առնել անարգական շեշտ մը նախագահական հանգամանքներուն եւ ազգային աւանդական «սրբութիւններ»ուն դէմ: Ու ասիկա – ինչ ալ մտածեն պահպանողական տարրերը կամ ազատութիւնը պայմանաւորող դողդոջ միտքերը՝ պատիւ մըն է ֆրանսական դարաւոր պատմութեան համար:

Այն ազատութիւնը, որուն մէջ կ'աշխատին ֆրանսացի տաղասացները, ներկայիս զերծ չէ վտանգներէ: Անվախութիւնը միշտ անհրաժեշտ է: Ինչպէս երգիծանկարիչը, տաղասացն ալ իր արուեստին բերումով «շնորհք»ը ունի թշնամիներ յառաջացնելու: Առանց խիզախ նկարագրի մը անկարելի է սլաքներ,

նետեր արձակել աջ ու ահեակ: կարելի չէ ըլլալ անխնայ, անկախօրէն մարտնչող, ճշմարտախօս: Անկարելի է, օրինակ, առանց հոգեկան արիութեան, ծաղր ու ծանակ ընել ֆրանսական «Գաղտնի Բանակի Կազմակերպութիւն»ը (ՕԱՍ)⁷⁸, երբ ան գրեթէ անարգել պայթուցիկներ կը տեղացնէ քաղաքներու մէջ, ու չի վարանիր նոյնիսկ Ժան Փոլ Սարթրի նման մեծահամբաւ մտաւորականներ ահաբեկելու: Մարդիկ են այս արուեստագէտները, որոնք իրենց անձնական դիտանկիւնէն հաւասարապէս կը դատեն Խրուշչեւ մը⁷⁹, Քենետի մը⁸⁰, Մէք Միլլան⁸¹ մը թէ Ատենաուլըր մը⁸²: Կարելի չէ անշուշտ իրենց համաձայն ըլլալ ամէն կէտի շուրջ, բայց անի եւս կարելի չէ ուրանալ իրենց ողջմտութիւնը, արդարամտութիւնը, լուսամիտ կշռադատութիւնը, որ կողմնակալութեան հետքը չի կրեր եւ որ միջազգային թնճկոտ հարցի մը մէջ ֆրանսացիին ուսերուն դիրութեամբ կրնայ բեռցնել յանցանքին մեծագոյն բաժինը:

Որպէս եզրափակութիւն, կարելի չէ չիշատակել հետեւեալը: Անցեալ Հոկտեմբերին Փարիզ այցելութեանս նոր աստղ մը կը փայլէր *Շանսոնիէ*ներու դժուարամերձ կամարին վրայ, երիտասարդ դերասան մը. *Անրի Թիգօ*, այնքա՛ն մը իրացուցած էր նախագահ տը Կոլի⁸³ ձայնական անհաւատալի ելեւէջները, շեշտը, դիմախաղը, ձեռքերու եւ թելերու լայնածիր պարագրկումները, կարճ՝ այնքան մը դարձած էր տը Կոլ՝ որ ի տես եւ ի լուր իրեն հարց կու տայիր թէ ո՞րն է իսկականը եւ կամ՝ կեղծը: Այդ արուեստագէտը, որ ինքզինք պարտադրած է այսօր, «անզգամութիւնը» կը հասցնէր ամբողջովին կրկնելու նախագահին ճառերը, մէջէն փոխելով միայն երեք տասնեակ բառեր ինչ որ հիմնովին ծիծաղելի կը դարձնէր թէ՛ ճառը, թէ՛ ճառախօսը, թէ՛ յայտնուած ծրագիրները: Ամէն ինչ յօդս կը ցնդէր...:

«Զարթօնք», 24 Յունիս 1962

⁷⁸ Organisation de l'Armée Secrète – **Գաղտնի Բանակի Կազմակերպութիւն**, որ 1961-ին ստեղծուեցաւ Ֆրանսայէն դուրս կարգ մը բարձրաստիճան սպաներու կողմէ՝ ճգմելու համար Ալճերիացիներուն ըմբոստութիւնը ի խնդիր իրենց անկախութեան: Կազմակերպութիւնը մայր ցամաքամասին – մասնաւորաբար Փարիզ - մէջ եւս սկսաւ իր մահափորձերը եւ ռմբահարումները, ահաբեկելու համար ընդդիմադիրները: Ալճերիան անկախացաւ Յուլիս 1962-ին:

⁷⁹ Նիքիթա Սերկիէվիչ Խրուշչեւ (1894-1971), Խորհրդային Միութեան Համայնավար Կուսակցութեան Ա. Քարտուղար (1953-1964) եւ Վարչապետ Նախարար Խորհուրդին (1958-1964):

⁸⁰ John F. Kennedy (1917-1963), Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու 35րդ նախագահ, զոհ՝ մահափորձի:

⁸¹ Maurice Harold Macmillan (1894-1986), Անգլիոյ վարչապետ (1957-1963):

⁸² Konrad Hermann Joseph Adenauer (1876 -1967), Գերմանիոյ վարչապետ (1949-1963):

⁸³ Charles de Gaulle (1890-1970), Ֆրանսական բանակի Զօրավար: Բ. Աշխարհամարտին դարձաւ խորհրդանիշը նացի Գերմանիոյ դէմ ազատագրութեան պայքարին: Ֆրանսայի նախագահ (1958-1969):

Երգիծանկարներ
Գծագրող-Իլ-Ննեց

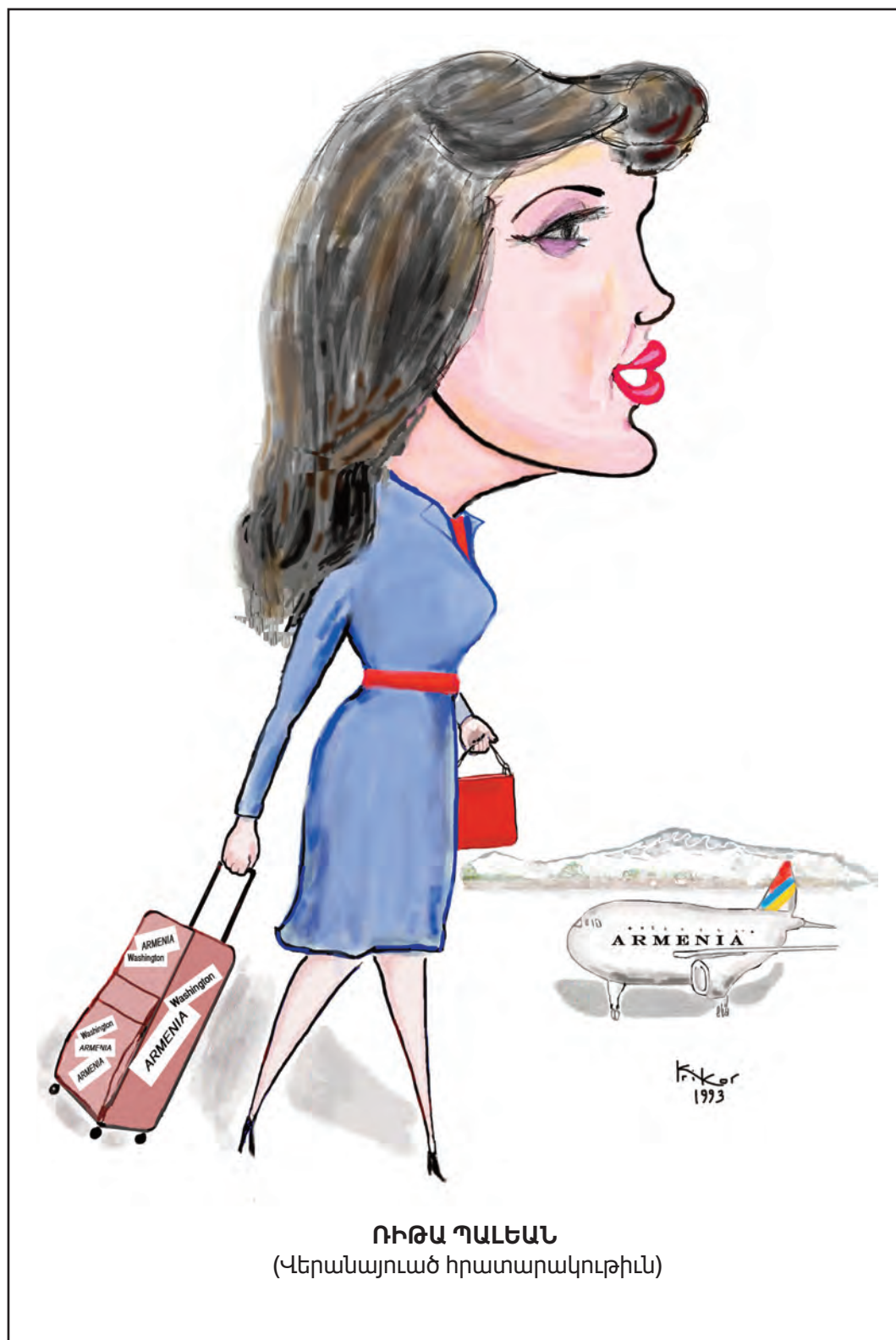
**Գծագրութիւններ, որոնք մաս չեն կազմած հեղինակին
նախորդ հատորներուն:**

ՄԻՄՈՆ ՄԻՄՈՆԵԱՆ - 1961

ՍՈՆԱ ՆԵՐԿԻԶԵԱՆ
Ուրուանկար - Գունաւոր մատիտ

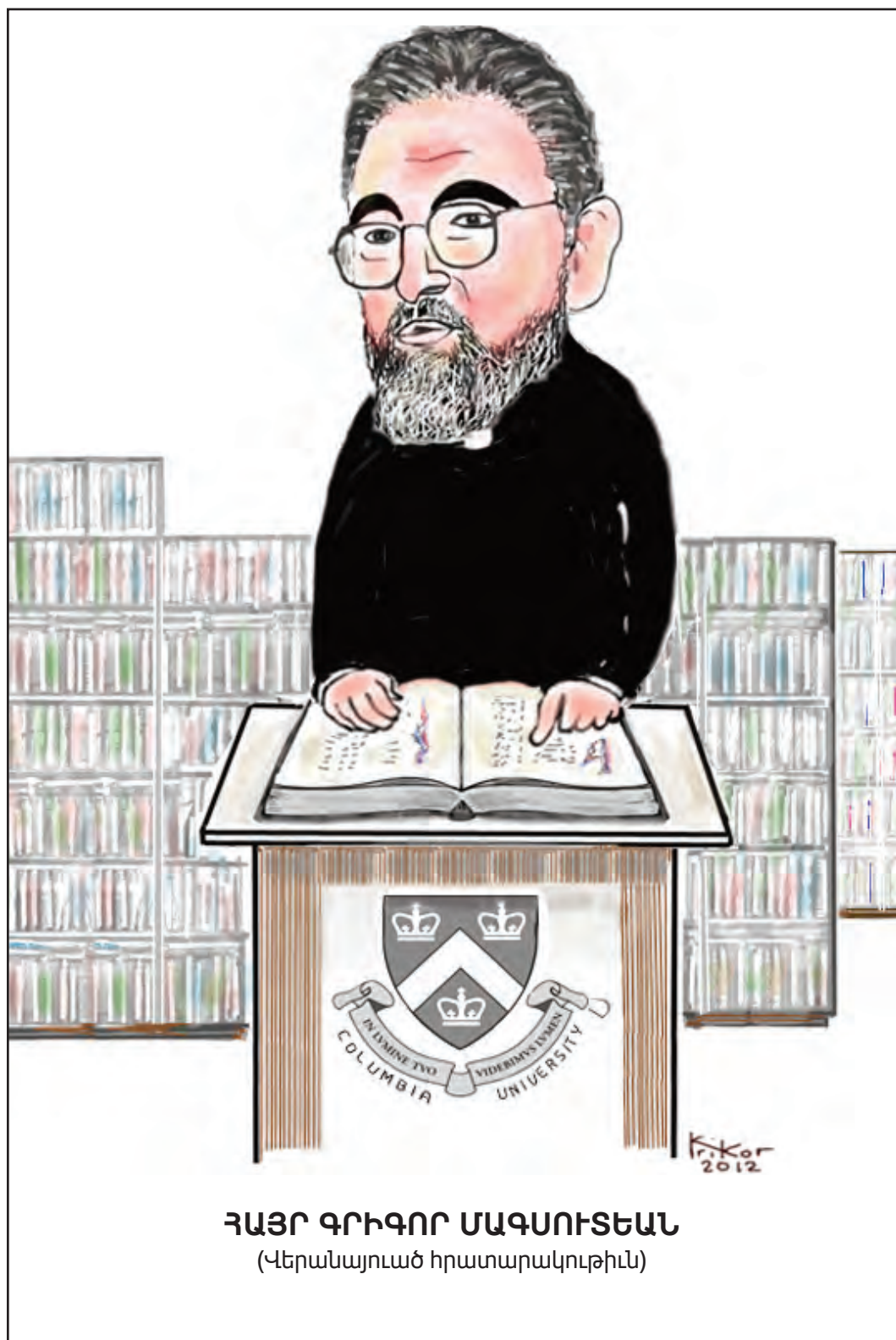

ՌԻԹԱ ՂԱԼԵԱՆ
(Վերանայուած հրատարակութիւն)

ԻՆՔՆԱԵՐԳԻԾԱՆԿԱՐ

ՀԱՅՐ ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳՍՈՒՏԵԱՆ
(Վերանայուած հրատարակութիւն)

ԱՍՏՂԻԿ ԳԱՆՈՒՄՏԵԱՆ - 1961

Ածխամատիտ

Հեղինակին գծագրության ուսանողության տարիներու մէկ գործը:

**Մեծ մայրս՝
ԹՐՖԱՆՏԱ ԲԷՕՍԵԵԱՆ - 1954**

ԳՐԻԳՈՐ ԶԷՕՍԷԵԱՆ ԴԻՏՈՒԱԾ ԵՆՈՎՔ ԼԱՉԻՆԵԱՆԻ* ԿՈՂՄԷ

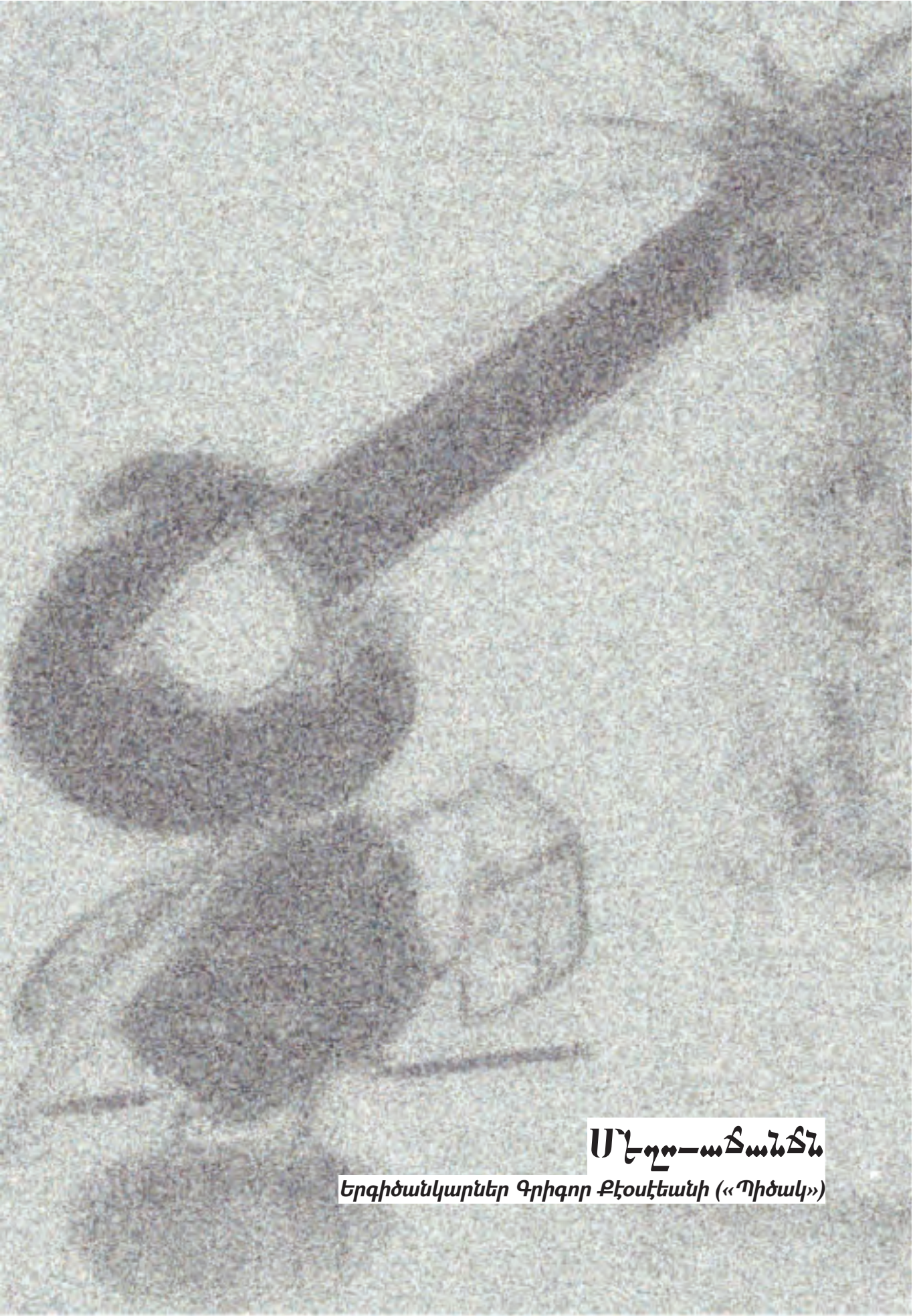

* Ենովք Լաչինեան (1917-2003): Գրող, երգիծանկարիչ: Իր ուսումը առած է Ֆրանսայի Միլիթարեանականներուն մօտ:

THE MAN FROM TEXAS

Երգիծանկարին հեղինակն է Պոստոնի Christian Science Monitor օրաթերթի քաղաքական երգիծանկարիչ Ճին Լենկլի - Gene Langley - որուն եւ կնոջը հետ Գրիգոր Քեսենեան բարեկամացած էր եւ որուն գործերը յաճախ կը հիւրընկալէր «Պայքար» շաբաթաթերթին մէջ: Ամերիկացի տաղանդաւոր արուեստագէտը Քեսենեանին նուիրած կամ ձօնած է երեք յատուկ գործեր: Կը հրատարակենք անոնցմէ մին, որ կը ներկայացնէ Նախագահ Ճորճ Պուշը - George W. Bush - որպէս թեքսըսցի թագադրուած cowboy, որ ինքզինքին հարց կու տայ. «Կարծեմ Գրիգորին պէտք է հարցնեմ թէ յաջորդիւ ինչ պիտի ընեմ»...

ՄԵԴՈՒՄԱՆԻՏ

Երգիծանկարներ Գրիգոր Քէօւէեանի («Պիծակ»)

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ ՊԶՏԻԿ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԻՆՉՈՐԻ ԳԾՈՒԱԾ ԷԻՆ ԱՅՍ ԵՐԳԻԾԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Այս երգիծանկարներուն հրատարակութիւնը մօտաւոր անցեալի ցաւալի շրջան մը կ'ոգեկոչէ: Անոնք դատապարտուած էին յաւէտ մոռացումի, եթէ անոնց տուն տուող մի քանի դերակատարները, ահա մօտաւորապէս քառորդ դարէ ի վեր, դադրէին գործելէ նոյն տխուր ձեւով.- փառքի եւ պատիւի անյագուրդ հետապնդում մը, անցեալի պաշտօններու մոլեգին փարումով, եւ միշտ անփոխարինելի ըլլալու ինքնախաբէութեամբ: Կար նաեւ երկրորդ պատճառ մը.- մատնանշել Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան անկումին հիմնական պատճառը իր անշրջելի ագելքներով:

1997 թուականի այս գծագրութիւնները ուղղակի ծնունդն էին զոյգ պատճառներու- առաջինը բացատրուած է Գրիգոր Քէօսէեանի «Անկախութիւն» թերթին մէջ գրած մէկ յօդուածով «Հանրային ստահակութիւն» վերնագիրով (Տէս «Անկախութիւն», 3 Հոկտեմբեր 1996), իսկ երկրորդը, խմբակի մը – վստահօրէն անոր աւագ մէկ դէմքին – հրատարակած թռուցիկը «Մեղու» պիտակով (Նոյեմբեր 1996): Գաճաճ թերթիկ մը, երկու կամ երեք թիւերով սպառած, ուր հեղինակը առատօրէն թափած էր իր մաղձը- որ քառորդ դար հոսելէ ետք դեռ չէ ցամքած - հակառակորդներուն վրայ, որոնց մէջ «պատուոյ տեղը» կը գրաւէր, այդ ժամանակ, Գրիգոր Քէօսէեան, միակը արժանացած ըլլալով նաեւ անպարկեշտ երգիծանկարի մը, ձեւաւորուած հայրենի արուեստագէտ «Թօթօ»ի կողմէ, եւ որ էապէս կը պատկերէր պատուիրատու խմբագրին նենգախոհութիւնը եւ ոչ ուրիշ բան: Անշուշտ այն ատեն հայրենի սկսնակ երգիծանկարիչի մը համար ափսոսալի սայթաքում մըն էր մոլորիլ դեռ իրեն անձանօթ կուսակցական ներքին մթին բալիզներու մէջ, առանց իսկ զգալու անձնական պատասխանատուութեան իր բաժինը: Նշենք նաեւ որ երգիծանկարը լոյս տեսած էր անստորագիր, սակայն թերթուկին հաշուագէտ խմբագիրը պէտք տեսած էր իր գրութեան մէջ արուեստագէտին անունն ալ բացայայտել, որպէս իրեն անթացույ: Իսկ ինչ կը վերաբերի Գրիգոր Քէօսէեանի դէմ անստորագիր գրութեան էութեան, – երկու էջերու վրայ փռուած վարկաբեկում, սովորական հանրայայտ ոճովը... հեղինակին: Դիմաձածկ խմբագիրը անցած էր նաեւ կարմիր գիծը, քանի նաեւ կարճ ատեն մը ետք իր զառանցանքը - բառը ճիշդ գործածուած է - կ'արտայայտէր ... տաղաչափեալ («քերթորդ» ալ է), միշտ անստորագիր, անոր տարածումը յանձնե-

լով թղթատարութեան խնամքին, պահարաններուն վրայ առանց վերադարձի իրաւ հասցէի: Միւս կողմէ, թերթուկին գրութիւնը կը միտէր պաշտպանելու Երուանդ Ազատեանը: Ինքնապաշտպանութիւն: Ֆրանսական առածը կ'ըսէ՝ «On n'est mieux servi que par soi-même», թարգմանաբար՝ *մարդ լաւագոյնս սպասարկուած կ'ըլլայ միայն երբ ինք իրեն սպասարկէ*, այլ խօսքով՝ այս քաղաքական խոհանոցի պարագային՝ երբ մարդ ինք եփէ իր ճաշը ըստ իր քիմքին:

Առ ի պատասխան, Գրիգոր Քէսէեան «Պիծակ» ստորագրութեամբ սկսած էր ներկայացնել «Մեղու»ի էութիւնը Պոստոնի «Անկախութիւն» շաբաթաթերթին մէջ, որուն դադարումով չէր ամբողջացած խմբագրութեան յանձնուած շարքին հրատարակութիւնը (բացի մէկէն, որ գծուած է մի քանի տարի ետք որպէս ամբողջացում այս շատ եզակի «տիպար»ին): Նշենք թէ վերոնշեալ օրինապաշտպան շաբաթաթերթը կը հրատարակուէր խմբագրութեամբը բանասէր Վաչէ Ղազարեանի եւ անձնական ճիգերովը Յակոբ Վարդիվառեանի, որ ներկայիս խմբագիրներէն մէկն է Նիւ Ճըրզիի մէջ վերյառնած անջատողականներու «Պայքար» շաբաթաթերթին, միւսը՝ պատասխանատու խմբագիրը ըլլալով... Երուանդ Ազատեան: Նոյն ինքը:

Ինքզինքնին Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան հատուածի մը ղեկավար շեփորող (միջանկեալ ուրիշ անուանակոչում մըն ալ ծրիաբար իրենք իրենց շնորհած են որպէս Ռ.Ա.Կ.-ի «Գերագոյն Խորհուրդ», շքնաշան մը աւելի, ինչո՞ւ չէ...) այս մի քանի ալեհեր այլ սիգաճեմ աւագերէցներու սխրագործութիւններուն մասին անհրաժեշտ է օրինակ մը եւս տալ, որպէս պատկերազարդ ցուցանիշ անոնց բարոյական անկումի աստիճանին:

Յամի Տեառն 1998 թուականին Գրիգոր Քէսէեան կը պատրաստէր հրատարակելի նոր հատոր մը, *Գիր եւ Գիծ* տիտղոսով: Կողքին գծագրութիւնը բացառաբար յանձնած էր Պոստոնի «Պայքար» շաբաթաթերթի իր խմբագրութեան շրջանին թերթը էջադրող արուեստագէտին, որ կը շարունակէր էջադրել հաստատութեան անգլիատառ շաբաթաթերթ «Տիւր Արմինիլըն Միրըր Սփէքթէյթըր»ը: Կողքին գծագրութիւնը շուտով ամբողջացնելու իր արտորանքին մէջ, գծագրիչը անխոհեմութիւնը կ'ունենայ տիտղոսին փորձը Քէսէեանի անձնական համակարգիչէն փոխադրելու իր գործատեղիին համակարգիչին վրայ, առանց այս վերջնոյն գիտակցութեան, ...եւ հոն մոռնալ գծագրութիւնը: Հաստատութեան հետաքրքիր եւ խուզարկու մէկ պաշտօնեան կը «գտնէ» գիրքին տիտղոսաթերթին օրինակը եւ անմիջապէս իր «գիւտը» կը փոխանցէ իր ղեկավարներուն, հաւանաբար որպէս հաւատարմագիր:

Այսքանը՝ ոչինչ: Պիտի ըսուի թէ շրջան մը ետք հանրութիւնը արդէն այդ մասին պիտի իմանար, երբ գիրքը հրապարակ ելլէր: Այդպէս կարելի է տրամաբանել երբ հարցը կը վերաբերի բնականոն մարդոց եւ առողջ ու կանոնաւոր միջավայրի: Հայկական ասացուածք մը կ'ըսէ. «Գո՛ղ՝ սիրտը դող»: Կը թուի թէ այդ վերին դասու մաքրամաքուր գործիչները, թիւր կանխազգացութեամբ մը թէ գիրքը կրնար անպայման իրենց դէմ ամբաստանագիր մը ըլլալ, տեսակ մը մուր՝ իրենց կոյս եւ անարատ ճակատին, կը դիմեն ականահարումի «ոազմավարութեան» մը՝ համաձայն իրենց նկարագիրին.- Նախ կը չարա-

փոխեն գիրքին խորագիրը որ կը դառնայ ԳԻՐ ԵՒ **ՔԻԾ**, զայն կը բնորոշեն որպէս «Յուշեր», անոր կու տան վտիտ ծաւալ, ապա որպէս հեղինակի ծանուցում կը դրկեն Ամերիկայի եւ Սփիւռքի բազմաթիւ թերթերու՝ նշելով ծանուցումին մեծութեան չափերը, հրատարակութեան յաճախակիութիւնը եւ հեղինակի տան հասցէն վճարագիրին համար:

Գրիգոր Քէօսէեան տեղեակ կ'ըլլայ այս այլանդակ իրողութեան միայն թերթերու մէջ հրատարակուած «ծանուցում»ի տեղատարափէն ետք, երբ իր գիրքին ձեռագիրը դեռ նոր տպարան յանձնած էր: Ան Ամբողջ շաբաթ մը այդ մասին լուրեր կը ստանայ Գալիֆորնիայի, Ֆրանսայի, Պոլսոյ, Գանատայի իր ծանօթներէն, երբեմն թերթի կտրօններով միասին... Կատարեալ խայտառակութիւն մը: Ո՛չ՝ իրեն համար: Ինք սակայն պարտաւոր կը զգայ շարք մը թերթերու «ճշդում»ներ դրկել, պարզել այս «բարձրաստիճան» խաբեզբօսութիւնը: Ճշդումներուն ի պատասխան կարգ մը վրդոված թերթերուն պատասխանը աննախընթաց խարան մը պիտի նկատուէր որեւէ կուսակցութեան ճակատին եւ կուսակցութեան մը կոտորակը ներկայացնել յաւակնող – եւ նուազագոյն արժանապատուութեան տէր – սովետներու համար:

Այդ թուականին, ինչպէս անկէ ետք, եւ հակառակ ամէն բանի՝ Քէօսէեանին հրատարակած եօթը հատորներուն մէջ այդ մարդկային ստուերները չեն արժանացած եւ ոչ մէկ անգամ իրենց անուան յիշատակումին, նոյնիսկ չեն երեւցած հեղինակին երգիծանկարներու հատորին մէջ: Մեծ պատիւ պիտի ըլլար իրենց համար իր կողմէ նման սխալ մը:

«Ծանուցում»ներու «աննախընթաց» – ինչպէս որ որակուած է – հարցով խօսքը կու տանք պոլսահայ «Մարմարա» օրաթերթի պատուարժան խմբագրութեան, վերհրատարակելով գրութեան պատճէնը («Մարմարա», 28 Սեպտեմբեր 1998):

ՄԱՐՄԱՐԱ

ՊՐԵ. ԳՐԻԳՈՐ ՔԵՕՍԷԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Մ. Խմբ.– Ստորեւ կը հրատարակենք Պոսթընէն գրագէտ՝ Պրեմ. Գրիգոր Քէօսէեանի նամակը, ուղղեալ խմբագրութեան: Հրատարակելէ առաջ այդ նամակը, կ'ուզենք արտայայտել մեր գարմանքը ի տես այս նամակին տուած տուող դէպքին, որ թերեւս աննախընթաց է իր տեսակին մէջ:

*

Միջոց մը առաջ, ստացանք նամակ մը որով մեզի ծանօթ, մեր սիրելի բարեկամ գրող ու արուեստարան Գրիգոր Քէօսէեան իմ բարագրութենէս կը խնդրէր որ մեր թերթին մէկ էջին մէկ ութերորդ ծաւալով եւ երկու հնդ հրատարակէինք իր նոր հրապարակ ելած գիրքին մասին ծանուցում մը: Միայն ուշադրութիւն չէինք բրած որ նամակը ստորագրուած չէր: Նամակին կցեալ կերպով մեզի դրկուած էր նաեւ ծանուցումին պատճէնը. էջադրուած ձեւով ու հեղինակին երգիծանկարով:

Ուստովանինք որ նամակը մեզի զարմանք պատճառած էր, որովհետեւ անիկա անսովոր էր թէ՛ ձեւով, թէ՛ ծաւալով: Բայց Գրիգոր Քէօսէեանի անունը մեզի ծանօթ անուն էր եւ կրնայինք սիրով ընթացք տալ այդ ծանուցումին հրատարակութեան, յարգելով դրչեղբոր մը փափաքը: Որքան ալ նամակին հեղինակը կը հրահանգէր որ հաշուեցուցակը դրկէինք իր կողմէ տրուած հասցէին, մենք անշուշտ որ այդպիսի պահանջը մըն ալ պիտի չներկայացնէինք: Ուստի ծանուցումը հրատարակեցինք, եւ արդէն տեսանք որ նոյն ծանուցումը հրատարակուած էր նաեւ «Ժամանակ»ի մէջ:

Հիմա յայտնի կը դառնայ որ այդ նամակը մեզի դրկուած չէր Գրիգոր Քէօսէեանի կողմէ: Մէկը կ'երեւի խաղ մը խաղացած է իրեն: Այս անգամ կրնանք զարմանալ որ ոմանք ինչպիսի խաղեր սարքել կը գիշանին ուրիշի մը հետ հաշիւ մաքրելու համար:

Ստորեւ կը հրատարակենք Պ. Գրիգոր Քէօսէեանի ճշդումը:

*

ՃՇԴՈՒՄ «ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ» ՄԸ ԱՌԹԻԻ

Պոսթըն. 23 Սեպտեմբեր 1998

Պատուարժան խմբագրութիւն «Մարմարա» օրաթերթի

Յարգելի խմբագիր

Բարեկամէ՛ մը կ'իմանամ որ «Մարմարա»-ի 18 Օգոստոս 1998 թուակիրին մէջ հրատարակուած է իմ անունով լոյս տեսած գիրքի մը ծանուցումը: Կը խնդրեմ որ յարգարժան թերթիդ յաջորդ համարով հրատարակութեան տրուի ինծի եւ թերթիդ ընթերցողներուն համար հետեւեալ կարեւոր ճշգումը.-

1. Հատորս կը գտնուէր մամուլի տակ երբ ծանուցումը լոյս կը տեսնէր, հետեւաբար հրատարակ չէր ելած եւ ոչ ոք առիթը ունեցած էր ունենալու կամ տեսնելու զայն: 2. Ան «Յուշերու հատոր» մը չէ. ինչպէս որ յայտարարուած է: 3. Խորագիրը ճիշդ չէ. գիտակցաբար չարափոխուած է (նպատակն ալ այդ կը թուի ըլլալ ի միջի այլոց): 4. Էջաքանակը ճիշդ չէ. յայտարարուածին եռապատիկէն աւելի է: 5. Եւ վերջապէս՝ տառն հասցէն ալ սխալ է: Գիրքը ստանալու համար դիմողները -եթէ երբեք գտնուին- իրենց նամակը դրկած պիտի ըլլան անձանօթի մը. Հաւանաբար ոչ-հայու:

Ձեմ գիտեր թէ՛ ո՛վ կամ որոնք կրնան ըլլալ իմ անունովս դրկուած «ծանուցում»ին հեղինակը կամ հեղինակները, ինչ որ քրէական յանցանք մը կը կազմէ, որքան ալ կասկածներ ունենամ որոշ հասցէներու մասին: Ձեմ գիտեր նաեւ մուծին մէջ իրենց ինքնութիւնը ծածկողներուն ձեռք ձգած շահը այս ապարարոյ խաբեզբօտութենէն, սակայն խորապէս կը ցաւիմ որ այս խարդախութեան բռնի զոհերը զարժան տարբեր երկնակամարներու ներքեւ հրատարակուող սփիւռքահայ շարք մը թերթեր, որոնք արդէն այլապէս իրենց հոգիներ եւ դժուարութիւնները ունին:

Այս առթիւ շնորհակալութիւն կը յայտնեմ ձեզի որ բարեացակամութիւնը ունեցած էք «Հատորիս» հրատարակութիւնը ծանուցանելու: Կը յուսամ որ յառաջիկայ օրերուն հաճոյքը կ'ունենամ ձեզի դրկելու օրինակ մը նոր լոյս տեսած գիրքէս:

Յարգանք
ԳՐԻԳՈՐ ԲԷՕՍԷՏԱՆ

Եւ մտածել թէ՛ 1995-ին Կիպրոսի մէջ գումարուած Ռ.Ա. Կուսակցութեան Համագումարը երբ փափկանկատօրէն ելքի դուռը ցոյց տուած էր այս յոգնաբեկ դերակատարներուն, անոնք առանց երկար սպասելու իրենց բնակարաններէն «կուսակցական հարուածով» մը ինքզինքնին անուանած էին Ռ.Ա.Կ.ի իրաւ «Կեդրոնական Վարչութիւն», փրկելու համար «Զօպանեաններու, Տամատեաններու, Թէքէեաններու» եւայլն, եւայլն, կուսակցութեան պատիւը (որքան անուններու թուումը երկարի, այնքան այս սնամէջներուն կուրծքի վանդակը կը դառնայ անպարագիծ, խորհելով որ կը խօսին իրենց մասին որպէս վերոյիշեալներուն զտարին շառաւիղը):

Ահա թէ ինչպէս սկսած էին փրկել կուսակցութիւնը եւ անոր պատիւը, եւ ինչպէս նաեւ կը շարունակեն իրենց Ծապլվարեան առաքելութիւնը...:

Այս տխուր գլուխը փակելու համար, նշենք նաեւ Մոնթէալի, Գանատա, Հ.Յ.Դ.-ի օրկան «Հորիզոն» շաբաթաթերթի ծանուցումի բաժինի պատասխանատուէն Քէօսէեանին ստացած հեռաձայնային բողոքը «ծանուցում»ներու խայտառակութեան վերաբերեալ: Պարոնը, նկատի առնելով իր պաշտօնը, բորբոքած էր թէ նման խաղի հետեւանքով թերթը նիւթական կորուստ ունեցած է, երբ պատուիրատուն մութին մէջ ծուարած կը քրքջայ, իսկ գիրքին հեղինակը տեղեակ իսկ չէ եղած դաւէն, հետեւաբար՝ չկայ վճարող եղած ծանուցումին համար: Հասկնալի էր հեռուէն խռովայոյզ արձակուած եզրակացութիւնը.- «Ձեր ներկուսակցական պայքարին պարճառով մեր թերթը ինչո՞ւ պիտի տուէ՞...»: Արդարեւ: Տուած էր նաեւ նիւթական կորուստին գումարը. «125 տոլար»...:

Այսուհանդերձ, Մոնթէալի մեր պաշտօնակիցին, յայտնենք թէ իր ցաւին մէջ կրնայ գտնել որոշ մխիթարանք մը, թերեւս նաեւ՝ մասնաւոր հրճուանք մը.- Զօպանեաններու, Տամատեաններու, Թէքէեաններու եւայլն, եւայլն, ինքզինք ժառանգորդ դաւանող ռամկավար «ընտրանի»ի մը մի քանի անդամներուն կողմէ իրենց պարտէզին մէջ եւս արձակուած այս կոպիտ քարը հակադաշ-

նակցական միտում չունէր, այլ հարազատ հակառակակալար բխում...: Աւելցնենք նաեւ թէ ան այսօր արդարօրէն կրնայ ակնկալել ծանուցումներուն վճարումը, երբ Հայ Գիրի եւ Գրականութեան սպասարկու այս ամբողջովին – այսպէս ասած – կրթանուէր մարդիկը տէրն են, Լոս Անճելըսի մէջ իրենց փակած եւ վաճառած Թէքէեան Մշակութային Միութեան Վարժարանի միլիոններուն...:

Եւ վասն «Կուսակցական Պատիւ»ի փրկութեան...:

Վերջին քառորդ դարուն ղվ աւելի անարգած է Ռ.Ա.Կ.-ը: Աւելի ճիշդ պիտի ըլլար եթէ հարց տրուէր՝ ղվ է որ պարբերաբար հրապարակային անուանարկումի եւ ցեխարծակումի կ'ենթարկէ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, եթէ ոչ ինք՝ ռամկավարը, աւելի ճշդօրէն՝ ասոր «ընտրանին մարմնաւորող» մէկ պատգամախօսը, որ անսանձ մղումը ունի արժեզրկելու, անուանարկելու, քամահրելու իր նեղիկ ծովսէն դուրս գտնուող որեւէ կուսակցական գործիչ, ներկայ թէ անցեալ:

Դեռ ընթացիկ տարուան Յուլիսին Երուանդ Ազատեան իր խմբագրած թերթին մէջ, անշուշտ առաջին էջէն սկսեալ, հրատարակած էր գրութիւն մը, որ նուիրուած էր «Ռամկավար Ազատական Կուսակցութենէն հեռացած Խմբակի մը» կողմէ Երեւանի մէջ կատարած տօնակատարութեան, կուսակցութեան հիմնադրութեան 100-ամեակին առթիւ: Երեւոյթը որակուած էր «բեմադրուած կատակերգութիւն»: Այս առթիւ պատասխանատու խմբագիրը, որ ստորագրած է թերթին անունով, իր հարազատ ոճով առատօրէն բաշխած էր իր «գնահատանքը» կազմակերպիչներուն՝ *Դատարկամիտներ. բախտախնդիր. քամելիոն, պատրահական անձերու խումբ, ծպտեալներ. քաղաքական փերեզակ, կատարեալ սողուն, խեղկապակներու խումբ, ծաղրածու, պորտաբոյժ, ծրիակեր*, ու դեռ այլ լուտանքներ («Պայքար», Յուլիս 3, 2022): Այս բոլորէն ետք չէր մոռցած նաեւ – բնականաբար եւ անխուսափելիօրէն – ինքնախնկարկումը որպէս «ՌԱԿ-ի փառքը կերտող անձինք» կամ՝ «ՌԱԿ-ի փառքին տէրը հանդիսացող ուժեր»: Ներողամիտ եղէք քիչին համար:

Վերոգրեալ լուտանքներու համայնագիտարանին մելանը դեռ չչորցած, կու գար ուրիշ տղմուտ յորձանք մը, մամուլի հարցազրոյցի ձեւով, որ տեղ կը գրաւէր իրենց խմբագրած քոյր կամ ժամանակաւորապէս ուղեկից թերթերուն պատուոյ տեղը, սկսեալ նախ Երեւանի «Ազգ» թերթին մէջ «Փոխան խմբագրական»ի (9 Հոկտեմբեր 2022): Այս խնամքով պատրաստուած եւ հրամցուած «հարցազրոյց»ին մէջ Ռ.Ա.Կ.ի իրաւականօրէն գլխաւոր հատուածին ներկայացուցիչը կը դառնար, կրկին եւ ի միջի այլոց, իր թիրախը եւ անգամ մը եւս... ճաթոտած սկաւառակը կը ճոնչէր: Ուրեմն, եթէ այսօր Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը «մասնատուած է», պարզապէս որովհետեւ «չարչիներ են մտել կուսակցութիւն», որովհետեւ նաեւ անոնցմէ մէկը «ինքզինք շրջապատել է խեղկատակներով»: Չարչիներ՝ «որոնք ջանում են կուսակցութեան մտաւորականներին լուսանցքում թողնել»: Կայ նաեւ ուրիշ մը, որ «անցեալ չունի, աւանդ չունի, անձնական կազմն է ստեղծել»: Միւս կողմէ՝ «Ռ.Ա.Կ.-ը Հայաստանում դարձել է գրպանի կուսակցութիւն, կարող է միայն կուսակցութիւն քանդել»: Բարեբախտաբար սակայն կայ ինք եւ կան իրենք, որոնք լոյս կ'ընծայեն նաեւ հօգ, արժանավայել թերթեր: Նշուած են կուսակցական վեց թերթեր, սակայն կայ բացառութիւն մը, Լոս Անճելըսի Ռամկավար պաշտօնաթերթը, որ ժամանակին

«չափազանց (sic!) բարձր մակարդակ է ապահովել»...«բայց այսօր ան թուլացել է, անբովանդակ հրատարակություն է դարձել» (յայտնենք միայն թե այս վերջին թերթը կը հրատարակուի առանց այս պատմունճանաւորին բարեկամեցողութեան...): Մենք պիտի չքննենք – պիտի խնայենք – վերոյիշեալ իւրաքանչիւր թերթին որակը, պարզապէս յայտնելով մեր ուրախութիւնը որ ամէն երկրի հայկական գաղութ իր կարելին-անկարելին կ'ընէ որ ձեռով մը ոտքի պահէ հայ թերթը: Այս մտածումով, նմանապէս մեր հրճուանքը պիտի յայտնենք ի տես ոչ-ռամկավար մամուլի յարատեւման աշխատանքներուն: Գիտենք նաեւ թէ գովերգուած վեց թերթերուն թիւը ելելէջ կ'ունենայ ըստ ժամանակի եւ մթնոլորտի, համաձայն զրուցող-դատաւորին անձնական կապերու ջերմացման կամ սառուցման միւս թերթերու պատասխանատուններուն հետ...:

Այսուհանդերձ, կարելի չէ լուռ անցնիլ անսպասելի բաղդատականի մը վրայէն: Թէ որքան «չափազանց» հզօր են, ըստ յիշեալ պատգամախօսին, Ռ.Ա.Կ.ի իր առժամապէս սիրելի թերթերը, չափեցէք.- Անոնց հետ «անգամ ՀՅԴ-ն դժուար թէ կարողանայ մրցել»: Պո՛ւմ: Ո՛չ թէ միայն Հ.Յ.Դ. մամուլը, այլ՝ Դաշնակցութիւնը: Բայց ինչո՞ւ այս ամբողջովին անտեղի եւ նոյնիսկ տգեղ բաղդատականը, եւ ինչպէ՞ս եւ երբէ՞ն ի վեր դաշնակցական մամուլը կ'առնուի որպէս արժեչափ Ռամկավար մամուլին, որ ունի մեծարժէք տարբեր ասանդութիւն եւ մտածողութիւն, ուրոյն ոճ ու մասնաւոր կշիռ, նոյնիսկ ի հարկին տարբեր հետապնդում եւ առաքելութիւն, եւ որ ունեցած է իր մեծ դէմքերը: Ամբարտաւանի յատուկ սայթաքո՛ւմ թէ շատախօսի թերութիւն, որ երբ ըսելիքը պակսի՝ միտքէն անելի իր լեզուին ուժ կու տայ:

Տեղ մը կու գայ որ պէտք է վերջ տրուի շատ մը բաներու: Խօսինք անունով եւ մականունով: Այնքան ատեն որ Երուանդ Ազատեանի – պիտի չըսենք՝ Ազատեանի մը, ինչպէս որ ինք կը բնորոշէ թիրախաւորուած անձերը – պղտոր գործունէութեան առջեւ պատուար կանգնող չըլլայ, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը պիտի մնայ կոտորակուած եւ իր իսկ կողմէ շարունակաբար վարկաբեկուած: Այսօր չկայ մէկ Ռամկավար Ազատական կուսակցութիւն, այլ գոյնզգոյն Ռամկավար Ազատական կուսակցութիւններ, տարբեր կեդրոններով եւ քաղաքականութեամբ, իւրաքանչիւր միաւոր ունենալով իր ինքնաբաւ ղեկավարը՝ իր անձնական քաղաքականութեամբ: Իրարու հանդէպ անվստահութիւնը համատարած է, քանի նաեւ այսօրուան «գործակից»ներէն խումբ մը երէկուան «կուսակցական հարուած»ի զոհերն են, երբ կը վայելէին ամբողջ անդամակցութեան վստահութիւնը: Անկարելի է որ միութիւն իրականանայ, երբ հատուած մը իրմէ դուրս գտնուող զանգուածը – ի՞նչ որ ալ ըլլայ ասոր *ժամանակաւոր* պատասխանատուն – կ'որակէ այն բոլոր ստորոգելիներով, որոնց թուումը վերել կատարուեցաւ, այլապէս այդ միութիւնը կը դառնայ «չարչիներու» հաւաքածոյ (եւ ըսել թէ շրջան մը առաջ ինքզինք Ռ.Ա.Կ.ի «փառքին ուժը» դաւանող այս ակեզարդ մարդիկը իրենց ձեռքերը այդ «չարչի»ներուն երկարած էին վասն միութեան, առանց կարենալ գոհացում գտնելու...): Ինքզինք յարգող կուսակցական մամուլ մը երբեք իր արժանաւայել բարձրութեան վրայ չի կրնար մնալ երբ չեն գրաքննուիր անհակակշիռ գրիչներ, որոնք ալ ըլլան անոնք, այլապէս ընթերցողներուն գերագոյն «գոհացումը» պիտի ըլլայ կարգ մը նարկիզականներու լուսանկարներուն ցուցադրութիւնը վայելել ամէն անգամ որ անոնց խմբագրած թերթը մուտք գործէ իրենց տան սեմէն ներս, թղթատարով թէ առցանց:

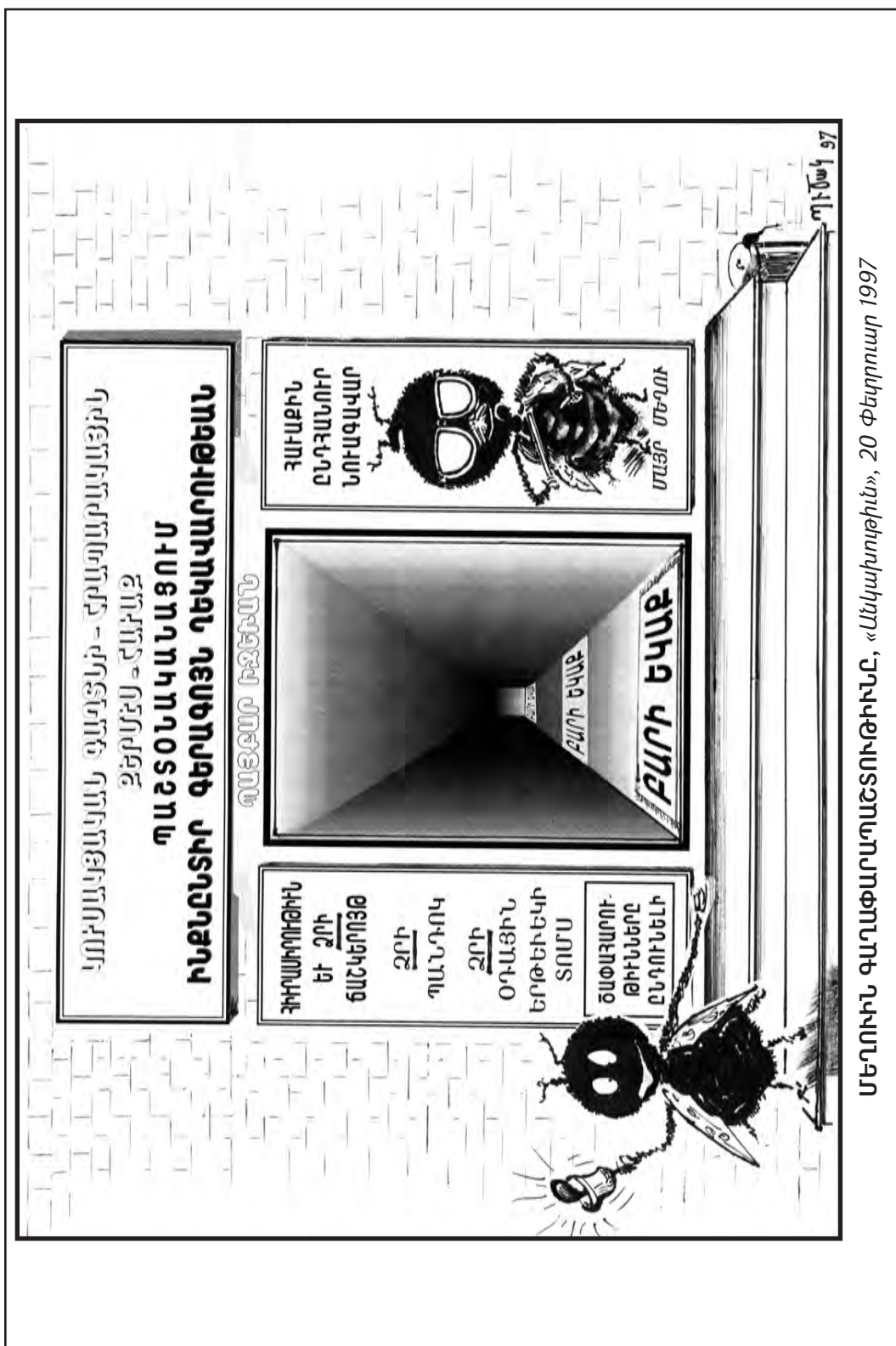
Վերջապէս, պէտք չէ պատրանք ունենալ: Ռ.Ա.Կ.ը դադրած է մտաւորական-ներու ընտանիք մը ըլլալէ, ինչպէս որ կը սիրէ շեփորել յիշեալ երանելին: Նման մթնոլորտի մէջ մտաւորականի տեղ չկայ: Ճշմարիտ մտաւորականը կը ծնի, կ'աճի, կը գործէ եւ կ'արգասաւորէ բարեբեր հողի վրայ եւ ազատ ու յարգալի մթնոլորտի մէջ, բայց երբեք կուսակցութեան մը մէջ որ կը տագնապի ներքին խորշակախառն հովերէ ահա քառորդ դարէ ի վեր:

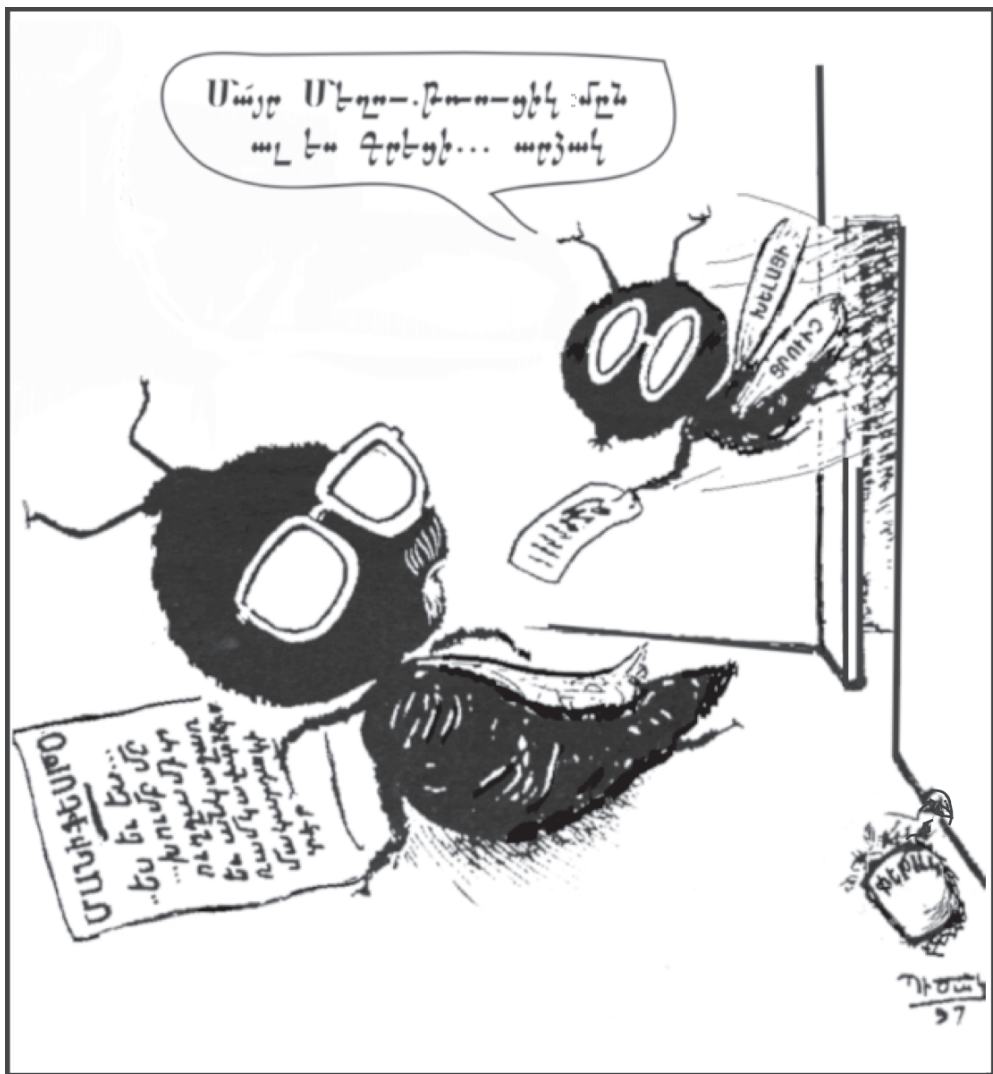
«Մեղու»ի հրատարակութեան ծանուցումը

«Մեղու» Թիւ 1

ՄԵՂՈՒՆ ԳԱՎԱԲԱՐԱՎԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ, «Անկախություն», 20 Փետրուար 1997

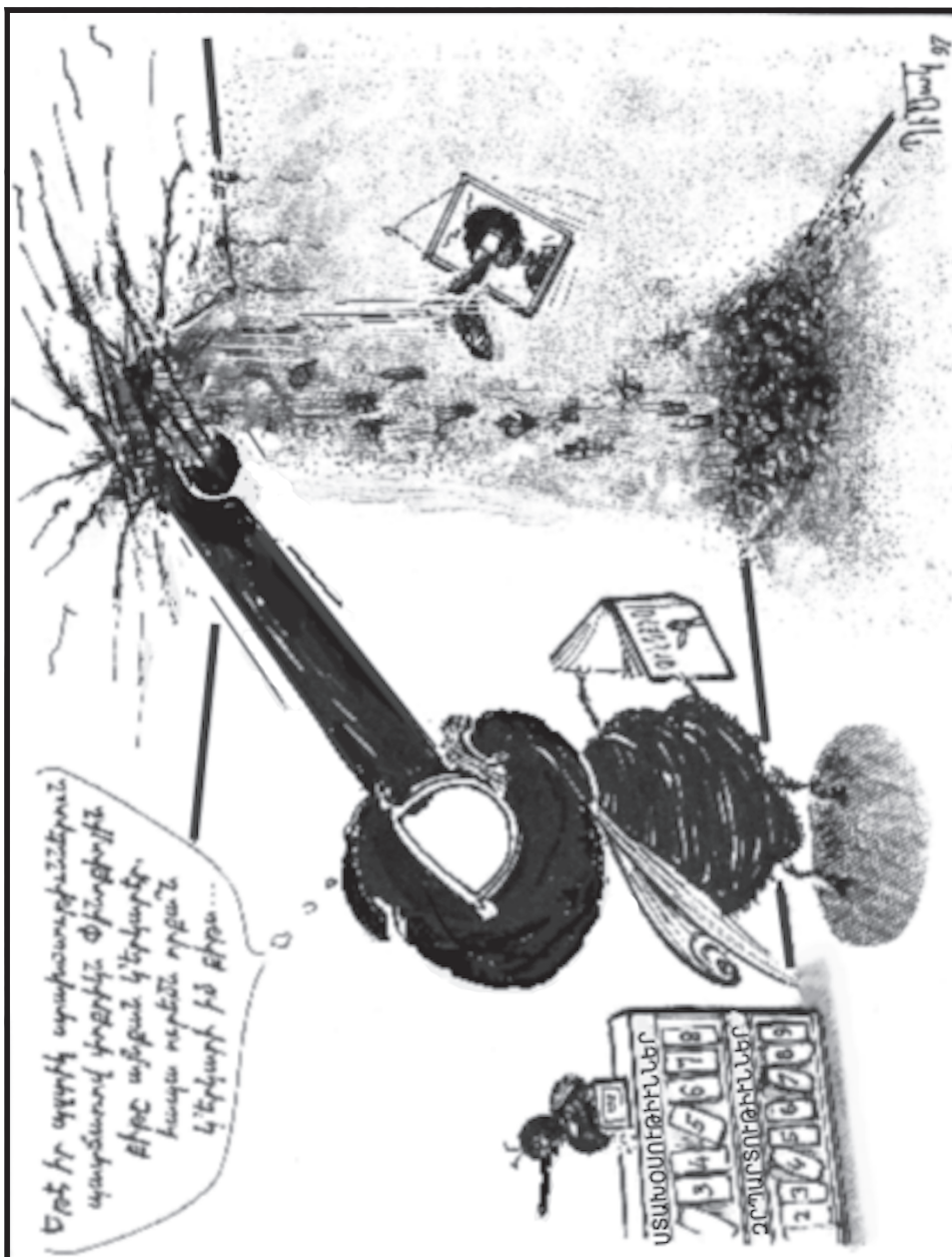

«ՄԵՂՈՒ»Ն ԿԸ ՊԱՏՐԱՍԵ ԻՐ ՄԱՆԻՖԵՍԹՈՆ...

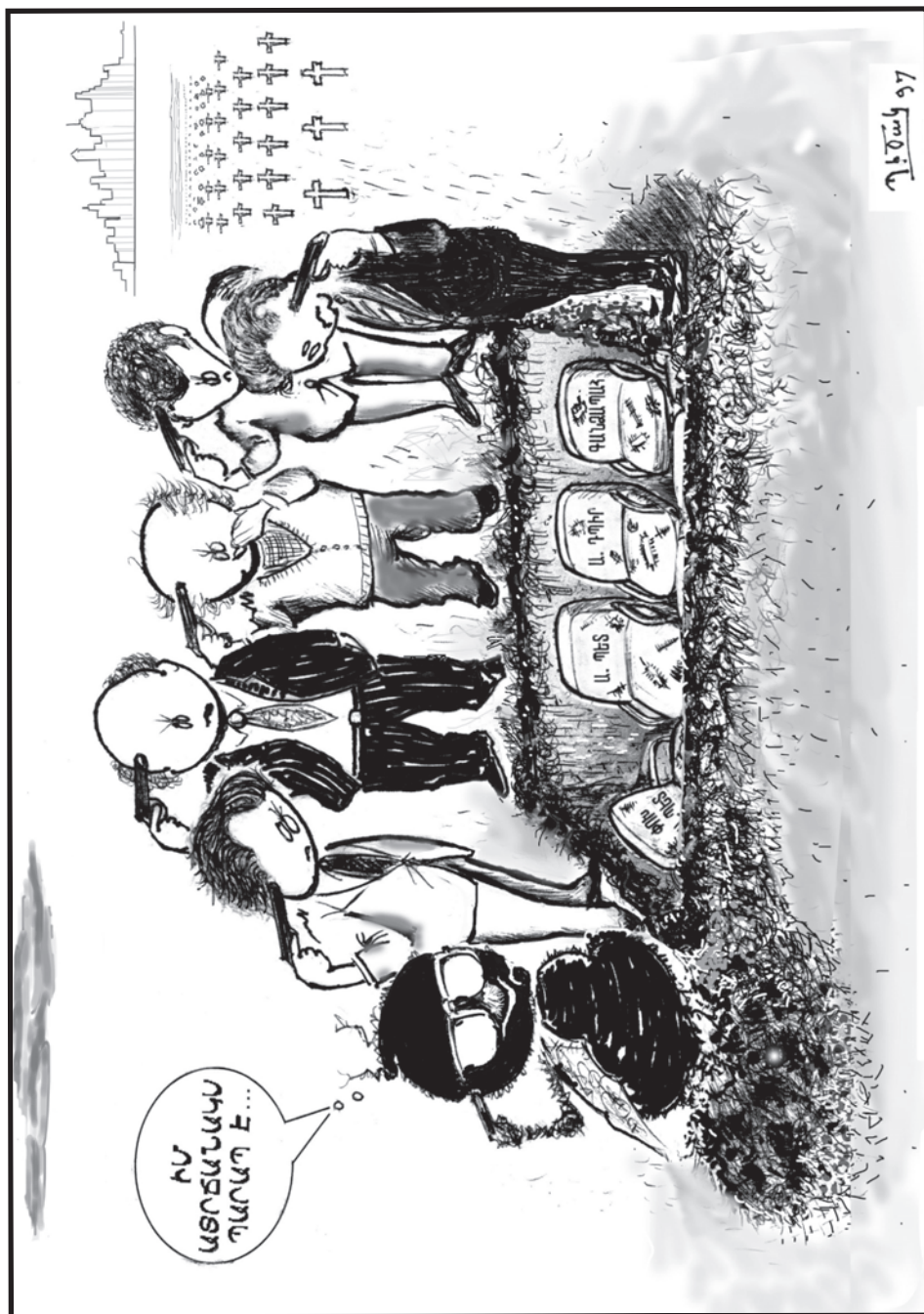
«Անկախություն», 6 Փետրուար 1997

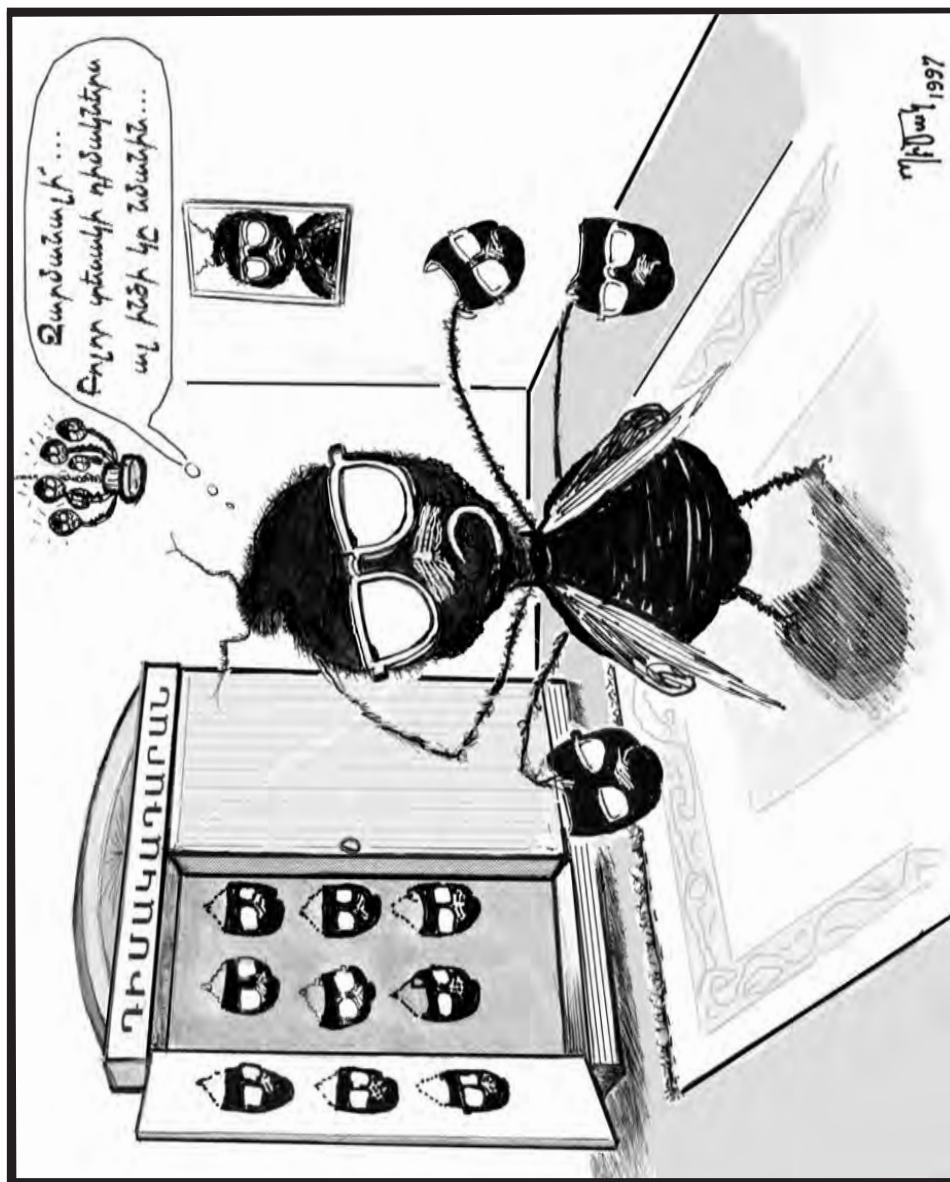
ՄԵՂՈՒՆ ԵՒ ՎԱՍՏԱԿԱԿՈՐՆԵՐԸ, «Անկախություն», 6 Մարտ 1997

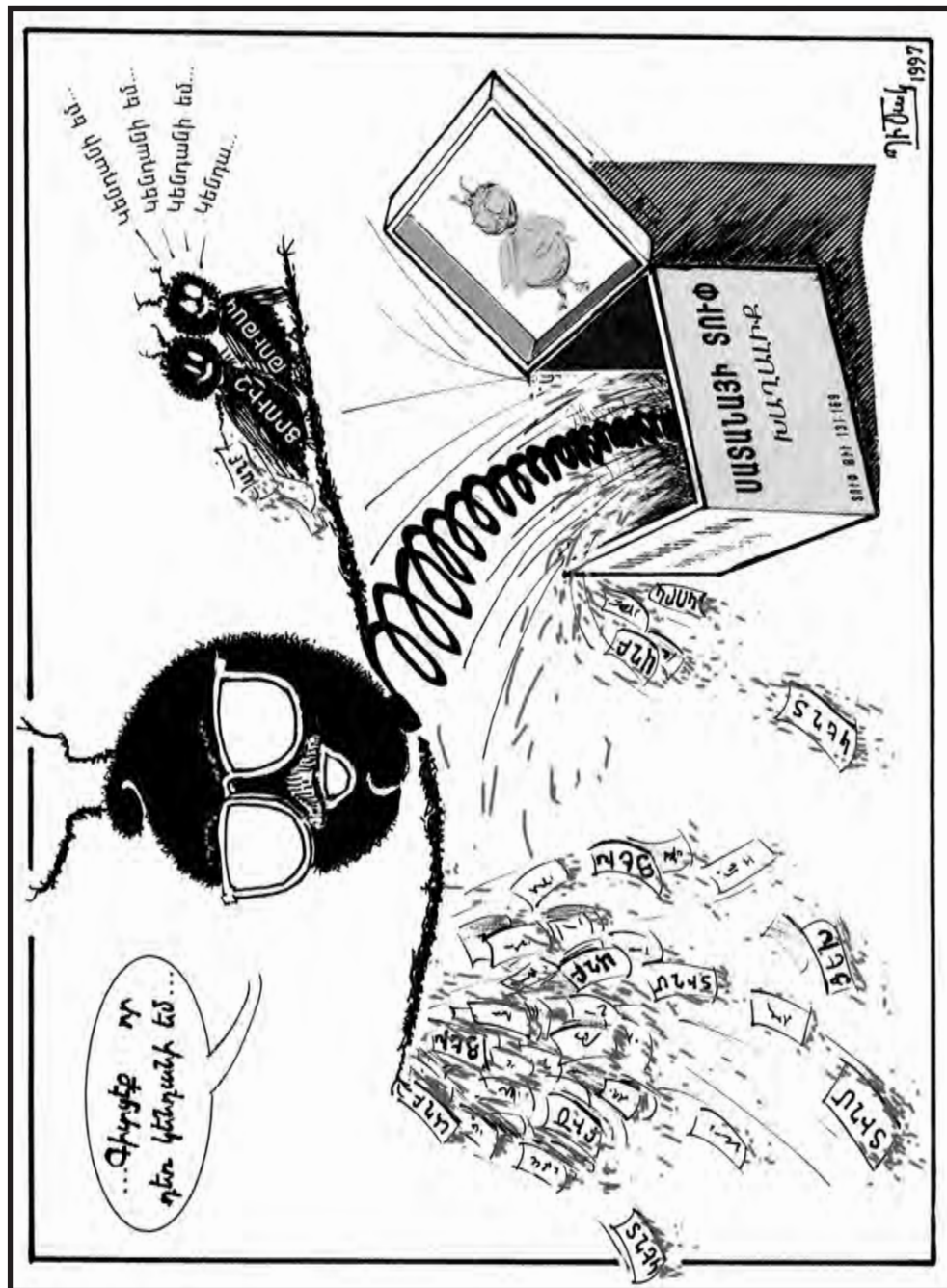
«ՄԵՂՈՒ»Ն ԳԵՐՓԻՆՕՔԻՐ, «Անկախություն», 20 Մարտ 1997

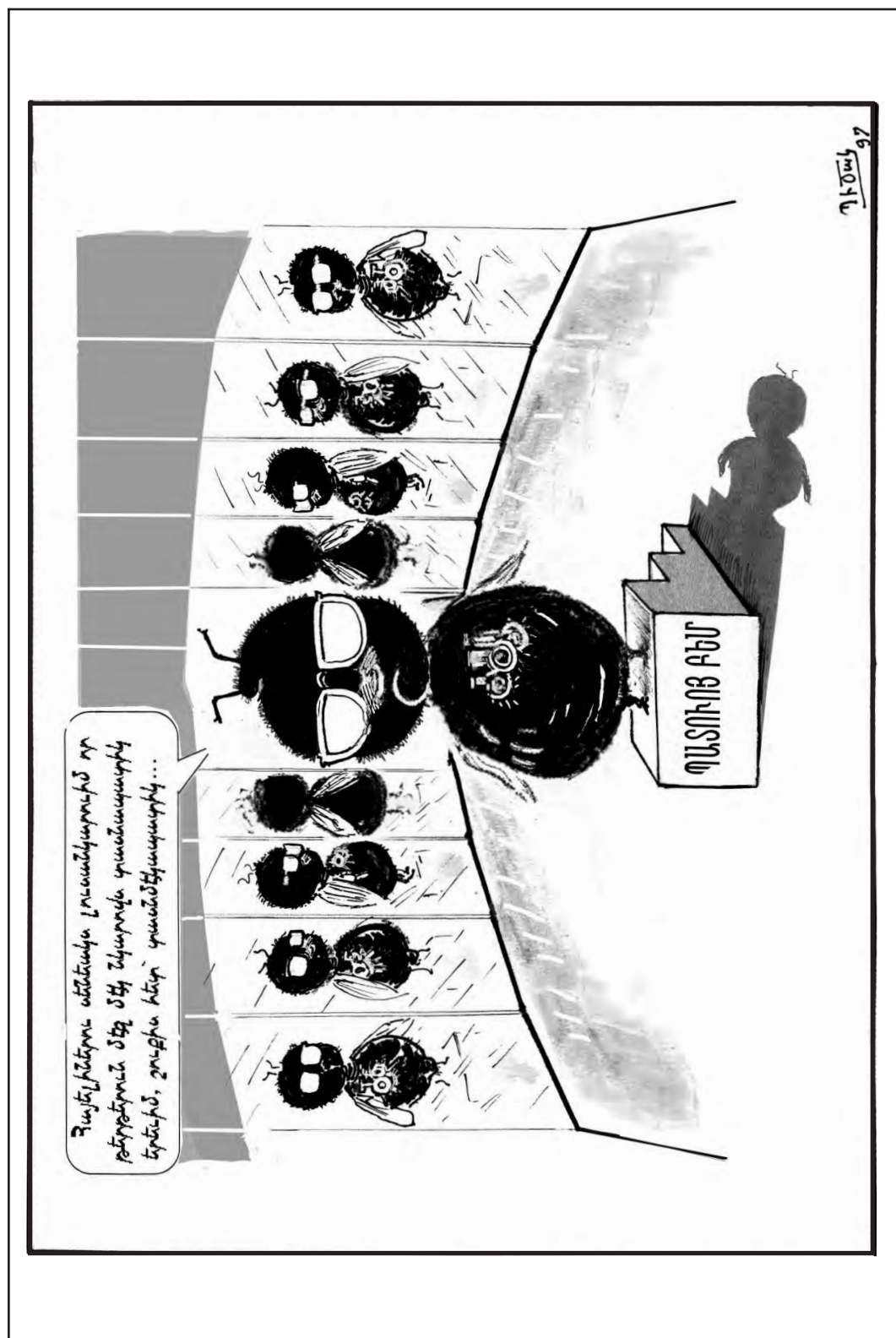
«ԱՄԵՂՈՒ»Ն ԵՒ ԻՆՔՆԱՄԱՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, «Անկախություն», 4 Ապրիլ 1997

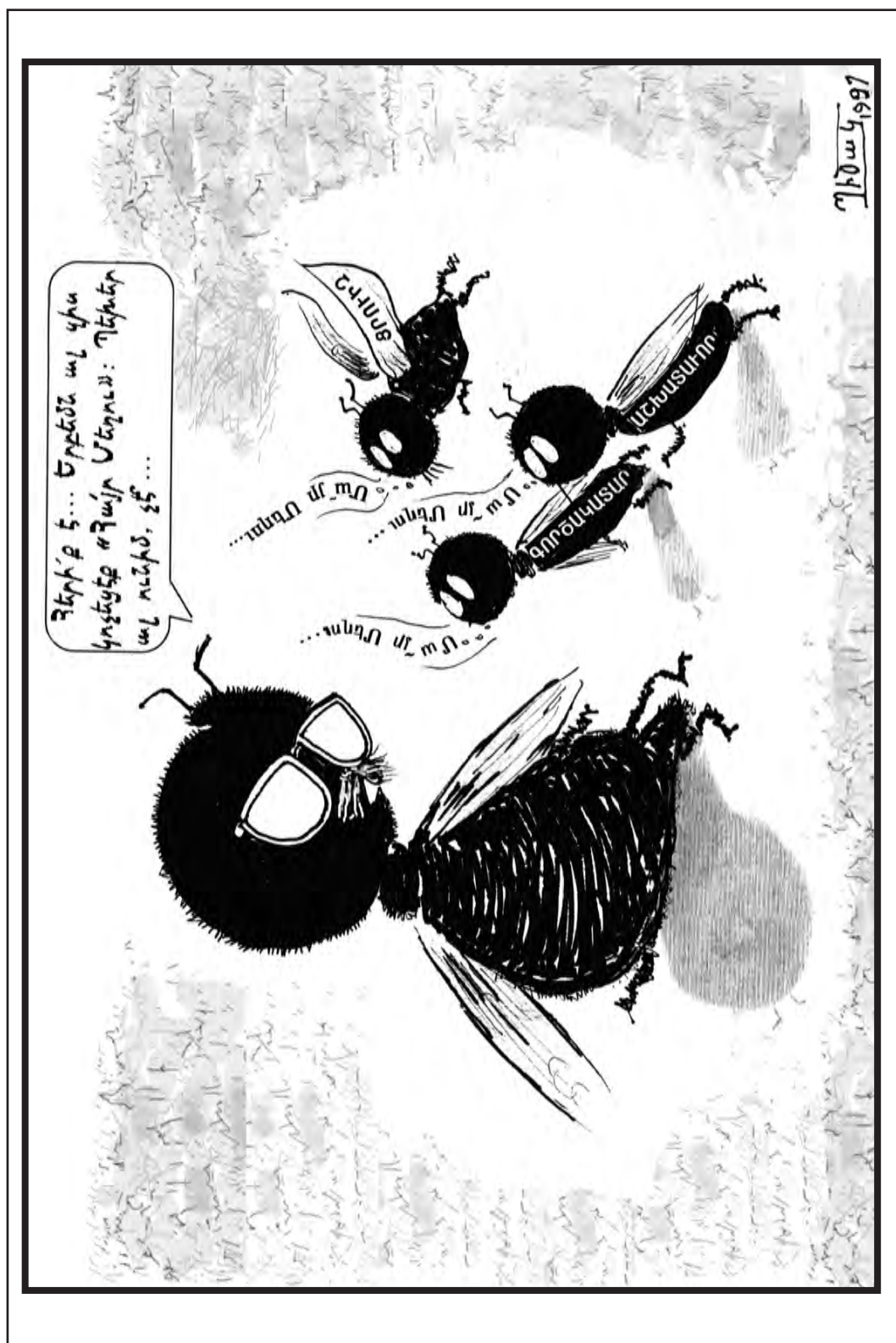

«ՄԵՂՈՒ»Ն ԵՒ ԻՐ ԴԻՄՆԱԿՆԵՐԸ, «Անկախություն», 23 Յունուար 1997

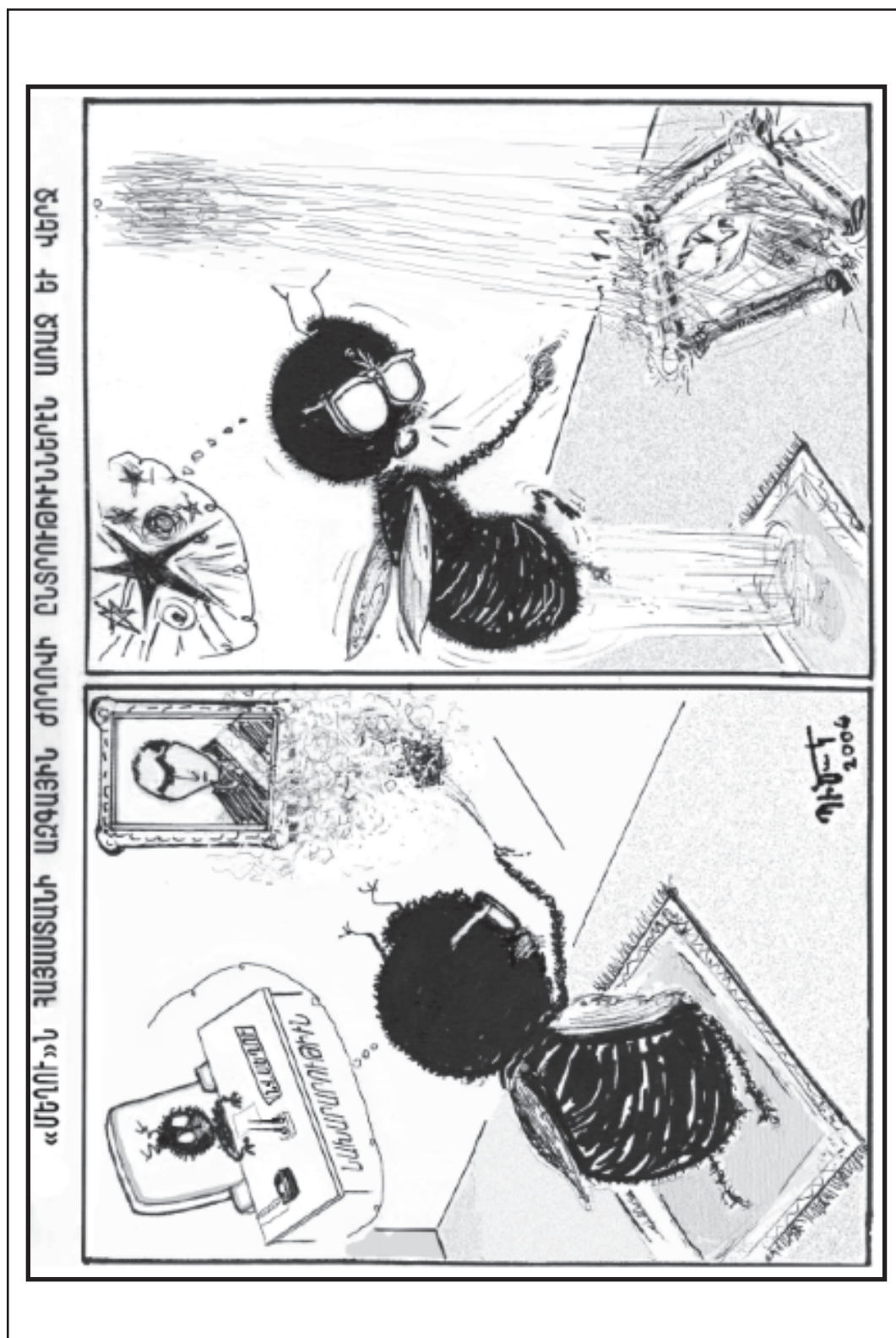

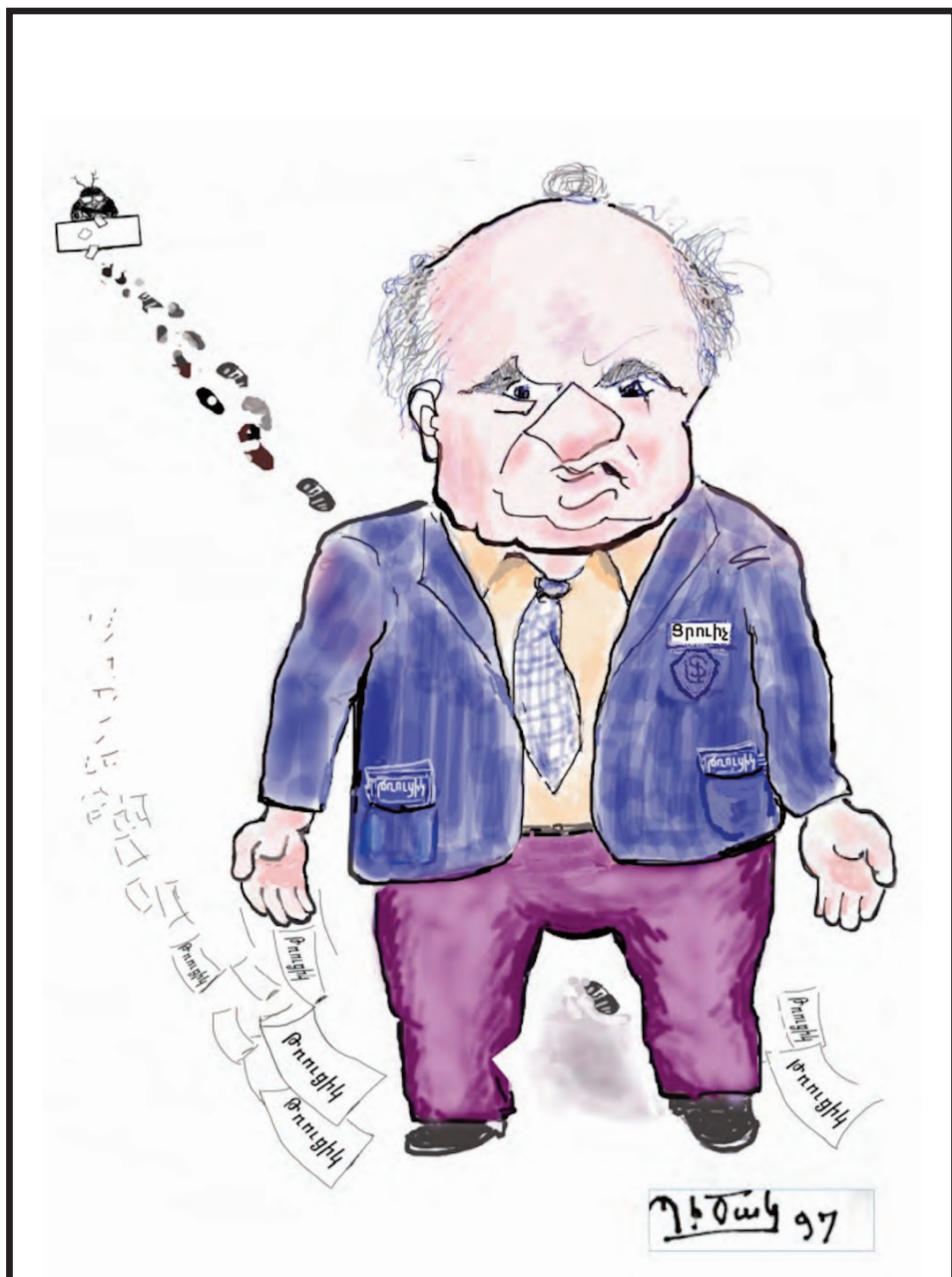
«ՄԵՂՈՒՆ»-Ն ԵՒ ԻՐ ԹՈՒԹՎԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ, «Անկախություն», 11 Հոկտեմբեր 1998

Յրուիչը - 1997

